

**TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING
VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

UIT DE INHOUD:

- HER- EN BIJSCHOLING GESCHIEDENISDOCENTEN
- J. DE JONG e.a., SCHULD EN BOETE IN DE NEDERLANDSE VERLICHTING
- W.W. MIJNHARDT, DE NEDERLANDSE VERLICHTING, EEN TERREINVERKENNING
- E.J. VAN HIMBERGEN, GRONDWETTIGE HERSTELLING
- N.C.F. VAN SAS, SIMON SCHAMA: EXPONENT VAN EEN NIEUWE ORTHODOXIE?
- M. VAN OS, AARD EN BETEKENIS VAN DE FRANSE REVOLUTIE. VERSLAG VAN EEN DISCUSSIE
- P. VAN DER MEULEN, GESCHIEDENIS OP SCHOOL
- AANTEKENINGEN
- MEDEDELINGEN: SEMINARIUM VOOR BEGINNENDE LERAREN p. 315
- BOEKBESPREKINGEN
- ADVERTENTIES

KLEIO

VERENIGING VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING IN NEDERLAND (V.G.N.)

BESTUUR

DRS. J. BOUWSMA, *voorzitter*, Brokmuil 40, Dokkum, tel. 05190-3598.

MEVR. DRS. E.J. KARREMAN, *1e vice-voorzitter*, Van Limburg Stirumstraat 13, Utrecht, tel. 030-514052.

J.P.M. HENKES, *2e vice-voorzitter*, *Mavocommissie*, Kerkendijk 96 b, Someren Heide, tel. 04937-3230.

MEVR. M.I. RÖDER, *1e secretaresse*, Van Tuyl van Serooskerkenstraat 113, Voorburg, tel. 070-861890.

DRS. J. DREWES, *2e secretaris*, Bachlaan 58, Alkmaar tel. 072-112015.

J.L. FRIELING, *penningmeester*, Pr. Beatrixlaan 31, Oegstgeest, tel. 071-152794.

postrekening 128701 t.n.v. penningmeester van de V.G.N. Vreeswijkstraat 329, Den Haag.

DRS. G.J. SLOOTWEG, *redactie kleio*, Van Kinsbergenlaan 21, Baarn, tel. 02154-15047.

DRS. J. BAALBERGEN, *Didaktiekcommissie*, Sandbergstraat 8, Abcoude, tel. 02946-3207.

DR. F.G.G. GOVERS, *Pedagogischcommissie*, Elzenstraat 12, Uden (N.B.R.) tel. 04132-64117.

M.J. VAN VELZEN, *Onderwijsadviescommissie*, Mgr. van Gilsstraat 6, Kerkrade, tel. 045-455941.

K. VAN DIJK, De Hoghe Weijdt 13, Heiloo, tel. 072-333570.

LEDENADMINISTRATIE

Aangifte en afschrijvingen van leden en informatie over contributiebetaling zenden aan: **Administratie V.G.N., J.W. Geldof, Veenendaalkade 256, 's-Gravenhage, tel. 070-674100.** Bij aangifte wordt verzocht mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, bevoegdheid, huisadres, telefoon- en netnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft.

CONTRIBUTIES

contributies vanaf 1 januari 1978.

Gewone leden: a. docenten havo, v.w.o. en h.b.o.

f 72,—

b. docenten mavo

f 48,—

Buitengewone leden: a. gepensioneerden en b. zij die wel geschiedenisbevoegdheid

bezitten, maar geen les geven op scholen voor mavo, v.w.o. en h.b.o.

f 42,—

Aspirantleden: (Maximum 4 jaar)

f 36,—

Echtparen:

f 72,—

KLEIO

Tijdschrift van de Vereniging van leraren Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (V.G.N.), verschijnt tien maal per jaar.

REDACTIE

DRS. G.J. SLOOTWEG, *voorzitter*, Van Kinsbergenlaan 21, Baarn, tel. 02154-15047.

DRS. F.R. KAT, *secretaris*, Jeudestraat 4, Zoelen (Gld.), tel. 03448-1686.

J.L. FRIELING, *penningmeester*, Pr. Beatrixlaan 31, Oegstgeest, tel. 071-152794.

MEVR. DRS. J. RIJKEN, Maasstraat 72A3, Amsterdam, tel. 020-715133.

J. HARDERWIJK, Dorpstraat 54, Oud-Zuilen, post Maarssen, tel. 030-432876.

DRS. P. VAN HEES, Utrecht.

DR. S.Y.A. VELLENGA, Utrecht.

Abonnementen: voor leden gratis, voor niet-leden f 50,— per kalenderjaar.

Actieve leraren/leraressen kunnen alleen met goedvinden van het bestuur van de V.G.N. in aanmerking komen voor een abonnement.

Abonnementen, opgeven aan: J.W. Geldof, Veenendaalkade 256, 's-Gravenhage, tel. 070-674100.

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie.

AANMELDING DEELNEMERS CURSUS HER- EN BIJSCHOLING

In september 1978 hoopt de V.G.N. te kunnen starten met de tweede ronde van de bijscholingscursus nieuwe stijl. Het is misschien gewenst om nogmaals in het kort iets te vertellen over het doel en de opzet van de cursus.

De bijscholingscursus heeft zijn ontstaan te danken aan de wensen van twee groepen geschiedenisleraren. De eerste groep is vooral geïnteresseerd in didaktische bijscholing. Daarvoor zijn in Nederland te weinig voorzieningen, en de mogelijkheden die er waren zijn financieel onhaalbaar gebleken. De tweede groep heeft vooral belangstelling voor vakwetenschappelijke bijscholing, voor resultaten van recent wetenschappelijk onderzoek. Hiervoor funktioneerde tot 1977 de "Post-Academiale Vorming". Het vinden van gekwalificeerde sprekers voor deze kringbijeenkomsten bleek op den duur een steeds moeilijker taak. Ook vanuit de kringen van de Post-Academiale werd in de loop van de jaren zeer vaak de wens vernomen om meer mogelijkheden te scheppen in te gaan op de vraag hoe wetenschappelijke inzichten ook in de klas zouden kunnen en moeten functioneren. De moeilijkheden met de bestaande bijscholingsactiviteiten en de wenselijkheid vakwetenschap en didactiek te combineren heeft tot de opzet van deze bijscholingscursus geleid. Het Departement verstrekt er de middelen toe en de V.G.N. heeft de organisatie ter hand genomen.

Het is de bedoeling dat de bijscholingscursus opnieuw in alle V.G.N.-kringen wordt georganiseerd. Een en ander hangt wel af van de aanmelding. Het departement hanteert als norm een minimum van 20 aanmeldingen per cursusplaats.

De programmacommissie streeft ernaar dat in elke V.G.N.-kring per cursusjaar 2 onderwerpen aan de orde worden gesteld. Bij de keuze van deze onderwerpen wordt zoveel mogelijk rekening gehouden met de wensen van de cursisten. Ook de cursusavonden worden zoveel mogelijk in onderling overleg vastgesteld.

Aan elk onderwerp worden drie avonden besteed. Dit geldt niet voor het onderwerp verstedelijking en voor de didactiekcursus. Deze duren elk zes avonden.

Voor de eerste avond ontvangen de deelnemers het cursusmateriaal. Van de deelnemers wordt verwacht dat zij dit materiaal van te voren bestuderen.

Op deze eerste avond is de schrijver van de lesbrief of een andere deskundige binnen het specialisme van het onderwerp aanwezig. De deelnemers kunnen hem vragen stellen, nadere informatie of verheldering, en met hem rond vakwetenschappelijke zaken in discussie treden. Het ligt voor de hand dat al op deze eerste lesavond verband wordt gelegd met het onderwijs, en wel in deze zin: de discussie zou enige helderheid moeten brengen over de vraag waarin de nieuwe wetenschappelijke inzichten verschillen van de gebruikelijke zienswijzen, zoals deze bijvoorbeeld hun neerslag hebben gevonden in de gebruikelijke schoolboeken.

De tweede en derde avond worden besteed aan didaktische verwerking. Het gaat er dan om de nieuwe inzichten, die relevant zijn voor het onderwijs, in te passen in de be-

staande lesmethodieken. Handelt de lesbrief bijvoorbeeld over recente historiografie van de koude oorlog, dan gaat het er bij de didaktische verwerking om, het onderwerp "koude oorlog" didactisch gestalte te geven, met inbegrip van de nieuwe inzichten over dat onderwerp. De wijze waarop deze didaktische verwerking gebeurt, hangt af van de keuze van de groep zelf. Daarbij moet men ervan uitgaan dat de cursusleider meestal geen specialist in het onderwerp noch vakdidacticus is. Hij is alleen gespreksleider. Hij leidt de bijeenkomst, doet voorstellen over de wijze waarop het onderwerp wordt aangepakt, maar is niet de deskundige, van wie men een cursus krijgt.

Ten aanzien van de didaktiekcursus en t.a.v. het onderwerp verstedelijking is enige toelichting noodzakelijk.

In het cursusjaar 1976-'77 heeft de V.G.N. een tien avonden durende didaktiekcursus georganiseerd. Op veler verzoek opent de programmacommissie de mogelijkheid om deze in verkorte vorm te herhalen. Totale duur zes avonden.

Het onderwerp verstedelijking is ontwikkeld door het Centrum voor maatschappijgeschiedenis van de Erasmus Universiteit. De inhoud van dit onderwerp laat zich als volgt omschrijven.

Verstedelijking:

Steden komen reeds lang voor in de geschiedenis van de mens. Zodra de technische omstandigheden het toelaten (voldoende voedsel beschikbaar om een niet-agrarische bevolking te voeden b.v.) gaan mensen zich concentreren in nederzettingen. Het is daarom niet toevallig dat de economische ontwikkeling van een samenleving weerspiegeld wordt in de verstedelingsgraad.

In de loop van de negentiende eeuw neemt het verstedelingsproces een vorm aan die voordien ongekend was. Miljoenensteden ontstaan en door de suburbanisatie verstedelijkt ook het platteland. Gezien de problemen die hieruit voortvloeien, wordt in de colleges vooral de aandacht gericht op steden in de negentiende en twintigste eeuw.

Het is de bedoeling dat het aangeboden materiaal (teksten, foto's, grafieken e.d.) de deelnemers de mogelijkheid biedt om een lesprogramma en leerlingenboek samen te stellen.

Totale duur: zes avonden.

Tot slot nog enkele zakelijke mededelingen.

Het lesmateriaal wordt behalve bij de didaktiekcursus betaald door het Departement. Deelnemers aan de didaktiekcursus moeten aanschaffen: "Geschiedenis op school", een uitgave van de firma Wolters-Noordhoff.

De aanmelding voor de cursusplaats Utrecht zal wat anders verlopen dan bij de overige V.G.N.-kringen. Leraren die in deze cursusplaats willen deelnemen, zullen worden uitgenodigd voor een kennismakingsavond, waarop in gezamenlijk overleg onderwerp en werkwijze worden gekozen.

Namens de programmacommissie,

A.L. Verhoog.
(hoofdcoördinator).

Voorkeur onderwerp.

Wilt u een A plaatsen voor uw eerste keuze en een B voor uw tweede keuze.

1. Atheense democratie.
2. Op weg naar een nieuwe Rostovzeff.
3. Adel in de Middeleeuwen.
4. Vrijheid in de Middeleeuwen.
5. De Franse Revolutie in de nieuwere historiografie.
6. Dekolonisatie.
7. Revisionisme in de geschiedschrijving over de koude oorlog.
8. Een onderwerp uit de staatsinrichting.
9. Verstedelijking.
10. Didaktiekcursus.

Opsturen vóór 1 juni 1978 aan:

A.L. Verhoog
Waterbieskreek 19
Leiderdorp.

Anmeldingsformulier cursus her- en bijscholing.
Cursusjaar 1978 - '79.
(Deelname is ook mogelijk voor niet V.G.N.-leden).

Naam .....
Adres .....
Plaats .....
Telefoonnummer .....

Voorkeur cursusplaats.

Wilt u een A plaatsen voor uw eerste keuze en een B voor uw tweede keuze.

1. Alkmaar	10. Haarlem
2. Arnhem	11. Heerlen
3. Amsterdam	12. Hengelo
4. Den Bosch	13. Leeuwarden
5. Breda	14. Maastricht
6. Eindhoven	15. Rotterdam
7. Goes	16. Utrecht
8. Groningen	17. Venlo
9. Den Haag	18. Zutphen
	19. Zwolle

Inleiding

Wanneer Justus van Effen, van wie 'met recht vereischt word gewigtige waarheden met een bevallige zwier op te pronken', daarop een uitzondering maakt omdat er 'egter omstandigheden zijn die de uiterste ernst van hem vorderen', dan verwacht de lezer dat er heel wat aan de hand is.

En inderdaad: 'met het innigste harteleed' moet de schrijver verklaren dat 'ons dierbaar Vaderland zig tegenswoordig in geen min hagchelyke toestand bevind'. Wat is er aan de hand? 'Veragte dieren (. . .) doen zig in onze zeestromen op (. . .) in staat om het hardste hout te doorknagen'; ze tasten 'onze naaste kusten aan', waarschuwt Van Effen in de *Hollandsche Spectator*, op 2 november 1732. Hij beschouwt dit verschijnsel als een 'kastijding' van God, als straf voor de 'verderfelijke wellust en overdaad' die het land beheerst. En in het bijzonder als straf voor de mysterieuze gruwelzonde, die verder niet bij name genoemd wordt, maar wel beschreven als 'betragting van helsche vuiligheden met een onbegrypelyke baldadigheid', een zonde van 'hemelergende afgryselykheid', 'die buiten twyfel van de ryken en magtigen, tot verleide en omgekogte armen is overgegaan en die aldus een keten van Godloosheid door alle onze gewesten uitgestrekt heeft'.

Deze onheilspellende beschrijving geldt het fenomeen dat men toen sodomie noemde en tegenwoordig homofilie heet. De 'veragte dieren' zijn zogenaamde paalwormen, die de dijken ondermijnden. Van Effen legt in zijn vertoog onmiddellijk verband tussen paalwormen, sodomie en algemene decadentie: de paalwormen zijn God's rechtstreekse antwoord op de gruwelzonde, die op zijn beurt weer een excès is van het algemene zedenverval, dat is opgetreden sinds het de Republiek allemaal te veel voor de wind is gegaan.

Deze reactie van Justus van Effen is interessant wanneer men zich realiseert dat de door hem geschreven *Hollandsche Spectator* voor Nederland de belangrijkste bron van verlichte denkbeelden was, en dat hij wegens het verbreiden van verlichtingsideeën tot lid van de Royal Society is gekozen. Zijn hierboven geciteerde uitspraken lijken echter verre van verlicht. Om Van Effen's uitlatingen naar waarde te kunnen schatten moeten we eerst de aard en omvang van de door paalworm en sodomie aangerichte schade bekijken, en nagaan wat voor soort ideeën de *Spectator* in het algemeen ventileerde.

Een zeldzaam ongediert van Godts vergramde hant geschapen

September 1731. Inspectie van de Westfriese zeedijken, na het aanspoelen van dijkpalen, wees uit dat een aanzienlijk deel van de paalwerken langs deze dijken aangetast was door twintig tot veertig centimeter lange, wormvormige dieren. De bestjes, wit, ter dikte van een vinger die zich met behulp van een harde schelp aan hun kop een weg door het hout der palen baanden, werden paal- en ook wel zeevormen genoemd. Deze wormen doorboorden de palen van de zogenaamde wierdijk, de meest voorkomende dijk in de achttiende eeuw; trouwens sluizen en schepen waren eveneens doelwit. Zo'n wierdijk was opgebouwd uit dikke bossen wier, die op de waterkant van de aardedijk aangebracht waren, en afgedekt met slieten en tenen matten die door de palen op hun plaats gehouden werden. Deze palen nu werden aangevreten in het gedeelte tussen de zeebodem en ongeveer een meter daarboven door de slechts in zout water florerende teredo navalis. Was de paal aangetast, dan was er weinig meer nodig om hem te doen omslaan. Aangezien dit bij vele tegelijk gebeurde vielen de wierdijken óf om of ze werden weggeslagen. Hierdoor werd de aardedijk blootgesteld aan de golflslag en kalfde af.

De paalworm was zo actief dat met de Kerstvloed van 1731 het gevaar van een overstroming uitermate groot was, vooral het Noorderkwartier werd bedreigd. Wel moet opgemerkt worden dat het een normaal verschijnsel was dat grote delen van het Hollandse platteland van laat in het najaar tot in het voorjaar onder water stonden. De problemen die de worm veroorzaakte waren van dien aard, dat ze de heemraden, belast met het dijkonderhoud, al snel boven het hoofd groeiden. In maart 1732 verzochten de Heemraden van Westfriesland de Staten van Holland om bijstand, waarop de Staten commissarissen zonden teneinde de dijken te inspecteren. Hun verslag van 29 mei 1732 erkende de noodzaak van snel dijkherstel. Waar nodig dienden de Staten de kosten te betalen. De commissarissen meldten tevens dat de dijken verwaarloosd waren door slecht beheer en het veronachtzamen van oude gebruiken. Voorts kregen de Staten het advies de reparatie van de zeedijken te doen plaatsvinden onder toezicht van gedeputeerden der Staten. Dit gebeurde: in de praktijk hadden de commissarissen de volgende jaren de supervisie over het beheer en herstel van de zeedijken in Westfriesland. Dijkgraven en heemraden ter plekke voelden zich gepasseerd en keken niet langer om naar de ook onder hun toezicht vallende binnendijken, sluizen en bruggen. Deze wijze van taakopvatting leverde deze functionarissen een scherpe terechtwijzing van de Staten van Holland op.

Inmiddels had de worm zich langs de kusten van de Republiek verspreid en roerde zich ook in Vlaanderen. Ondanks verzoeken om steun van bijvoorbeeld Edam en Muiden concentreerden de Staten van Holland zich vooreerst op Westfriesland: daar was de toestand het meest kritiek. In de winter en het voorjaar van 1733 bleef een overstroming aldaar alleen uit door uitzonderlijk laag water en het achterwege blijven van harde Noorderwind. Door nieuwe wierdijken te bouwen trachtte men de schade te herstellen. Dit bleek zinloos. De worm maakte zich hiervan binnen korte tijd meester. Velen spanden zich in afweermiddelen tegen de worm te vinden, niet alleen om een ramp af te wenden, maar ook aangelokt door de hoop op een goede beloning. Uit heel Europa stroomden de reacties binnen. Talrijke adviezen werden beproefd. Getracht werd de palen te bewerken met allerlei smeersels en middelen zoals teer, traan, ongebluste kalk, zeildoek en koper, zonder succes. Anderen zochten de remedie in een wijziging van de dijkconstructie. Wat de wierdijken betreft leverde deze aanpak geen resultaat op. Toch werd de oplossing gevonden in deze richting, te weten wijziging van de dijkconstructie. Men ontdekte dat een stenen glooiing gevormd door puin en keien, voor de wierdijk aangebracht, afdoende bescherming bood. De glooiing zou de slag van het water matigen, de stenen zorgden voor grotere stevigheid en waren veilig voor de worm. De Staten gingen akkoord met toepassing van dit procedé en na 1735 werden geleidelijk alle zeedijken van het gewest van een stenen glooiing voorzien. De huidige dijken zijn nog steeds op deze werkwijze gebaseerd. De genoemen tegenmaatregelen — schepen werden beveiligd met koperen platen en extra hout op kwetsbare gedeelten — verhinderden dat de worm nog veel schade aan kon richten. Belangrijker was misschien dat het dier na 1735 weer net zo verdween als het gekomen was.

Rest de vraag waarom de dijken in het Noorderkwartier in 1731 in niet al te beste staat verkeerden. De verklaring hiervoor moet vooral gezocht worden in de slechte economisch-demografische situatie waarin dit deel van het gewest zich bevond. Vele boeren, dijkplichtigen vaak, gingen gebukt onder de lasten van verpondingen die een nasleep van de lange oorlogen waren, en kosten van dijkonderhoud die nog toegenomen waren na de watervloed van 1717. Daarnaast was er de veepestepidemie van 1712-1720 geweest die in 1714 Holland alleen al een verlies van driehonderdduizend runderen had opgeleverd en gecombineerd met een laag prijsniveau de draagkracht van de dijkplichtigen verder had verzwakt. Voor het dijkonderhoud was weinig geld beschikbaar. De paalworm betekende een nieuwe ramp met nieuwe extra kosten. Herstel van de wierdijken en later de aanleg van stenen kunstwerken vergde miljoenenuitgaven die het vermogen van de waterschappen in het Noorderkwartier verre te boven gingen. De Staten van Holland werd dringend verzocht financiële steun te verlenen. De hulp werd gegeven, na enig uitstel, want de zaak werd gecompliceerd door de tegenstelling tussen het Noorderkwartier en het Zuiderkwartier. Dit laatste kwartier eiste vooral op aandringen van Amsterdam als tegenprestaties voor de bijstand invoering van één Provinciale Rekenkamer en verlaging van de St. Aagtendijk, waardoor overtollig water vanuit het Zuiderkwartier het Noorderkwartier in zou lopen en daardoor de druk op de dijken in het Zuiderkwartier zou verminderen, en daarmee het overstromingsgevaar. Tot vervulling van deze wensen kwam het niet. Wel werd steun verleend die de financiële toestand van de provincie, die toch al niet florissant was, — er dreigden voortdurend tekorten — nog meer deed verslechteren: vele miljoenen aan directe subsidieasten en inkomstenderving door remissie van verpondingen waren de reden.

De gevolgen van het paalwormoptreden deden zich nog lang voelen voor de Staten die langlopende verplichtingen op zich namen, maar ook voor de waterschappen die decennia later nog in de schulden zaten.

Sodomie was de meest gebezigde uitdrukking voor homosexualiteit. De tijdgenoot had echter nog een heel scala van andere benamingen voor deze "gruweldaad", zoals "execrabele misdaad", "crimen nefandum", "ontaaarde vuiligheid", "het grote kwaad" en het "vuile werk". Processen en terechtstellingen van sodomieten waren niet nieuw in de Republiek. Nieuw waren echter de intensiteit en heftigheid waarmee in 1730 en 1731 tegen homosexualiteit werd opgetreden. Bovendien kwam dit optreden nu ook in de openbaarheid. Dit alles uitte zich ook in het voor die tijd ongemeen hoge aantal slachtoffers van deze vervolgingsgolf. Er werden namelijk ten minste 75 personen ter dood gebracht en meer dan 100 mensen bleken te zijn gevlucht waarvan velen later formeel verbannen werden. Bovendien was het een landelijk fenomeen, omdat in meerdere gewesten tegelijk vervolgingen en processen plaatsvonden.

In februari 1730 begint alles met de incidentele arrestatie van de Fries Zacharias Wilsma te Utrecht. Uit zijn bekentenis blijkt dat er in de Republiek heel wat meer sodomieten waren en dat deze elkaar kenden. Wilsma had als soldaat een herenknecht (een beroep dat we later nog vaker tegen zullen komen) veel gereisd en zo vele contacten onderhouden. Dit was zeer schokkend voor de autoriteiten omdat ze een zo grote uitbreiding van het kwaad niet hadden verwacht en omdat dit geheel en al aan hun aandacht ontsnapt was. Daarom stelden ze ook andere stedelijke overheden op de hoogte, en zo volgden in mei van datzelfde jaar de eerste arrestaties in Den Haag en Amsterdam. Dit leverde een soort kettingreactie op: elke gevangene noemt weer andere namen of wordt daartoe gedwongen. Vaak was hiervoor marteling of confrontatie met andere gevangenen nodig, want bekend moest er worden, wilde men ter dood kunnen veroordelen. In juni werden de eerste executies voltrokken en werd de hele gang van zaken rond de sodomieten ruchtbaar in de Republiek, en zelfs in het buitenland, zoals blijkt uit de meestal wat denigrerende krantenberichten uit Engeland, de zuidelijke Nederlanden, Hannover en Keulen.

In 1730 en het volgende jaar werd er in vele dorpen en steden (o.a. in Den Haag, Amsterdam, Rotterdam, Schiedam, Utrecht en Groningen) tegen sodomieten geprocedeerd. De straf bestond meestal uit de dood door het zwaard of de galg. Als de rechters het slachtoffer een berucht sodomiet achtten, bijv. de houders van Iolhuijsen en heel bekende sodomieten, werd vaak als extra straf het lijk verbrand of in zee geworpen. Naast de vele executies vonden ook talrijke verbanningen plaats. Dit betrof gevluchte verdachten die zich na meerdere indagingen niet bij het gerecht gemeld hadden. Vooral rijken waren ondergedoken toen de eerste processen in mei begonnen. Een enigszins uniforme strafmaatbepaling werd pas op 21 juli 1730 door de Staten van Holland, een week na de Groningse, in de vorm van een placcaat gegeven. Hierin werd op sodomie de doodstraf gesteld zonder aanzien des persoons en verbanning en confiscatie van alle bezit voor degenen die zich niet meldden na drie indagingen.

Om de schrik van de overheden en andere bezorgde inwoners van de Republiek en het leed van de homoseksuelen zelf te kunnen begrijpen is enig inzicht in de vorm waarin de laatsten zichzelf manifesteerden in de samenleving nuttig. De ons best bekende groep, de Haagse, zullen we als voorbeeld nemen. Regionaal zullen er ongetwijfeld verschillen zijn geweest. In Den Haag ontmoette men elkaar in bepaalde rendez-vous-huizen, "Iolhuijsen" geheten, en op bepaalde plaatsen als het Haagse Bos, de Vijverberg en het Lange en Korte Voorhout. Vele homoseksuelen waren getrouwd en hadden soms een gezin. Meestal hadden ze met meerdere lotgenoten tegelijk een relatie, en soms onderhield de

ene sodomiet de ander of wisselden ze cadeaus als kleding uit. Ook travestie kwam in Den Haag voor. Al met al rijst het beeld van een hecht verweven, vrij gesloten en elkaar goed kennende groep met contacten door de hele Republiek.

Wat betreft hun sociale positie valt op te merken dat ze in alle lagen van de bevolking voorkwamen, dus ook in regentenkringen, wat een deel van de ontsteltenis bij de laatsten kan verklaren. Bij de Haagse sodomieten treffen we naast een borduurder, schipper, wever, melkboer, tapper en sinaasappelverkoper ook mensen aan als heer Six, burgemeester van Haarlem, baron van Meeuwen en zelfs de procureur van het Hof van Holland. Opvallend is het aantal herenknechts dat terechtstaat. De functie van herenknecht hield een dienstbetrekking bij een beter gesitueerd heer in, wat gemakkelijk als dekmantel voor een homoseksuele relatie kon dienen. Zij waren vaak degenen die reisden en zo vele contacten hadden. Er stonden ook veel als vroom bekend staande lieden terecht. Uit het archiefmateriaal blijkt niets van een vaker voorkomen van deze "euveldaad" onder katholieken dan onder protestanten, zoals vele tijdgenoten meenden.

In 1731 vinden er twee processen plaats die een deel van de inwoners van de Republiek aan het twijfelen brachten over het gerechtvaardigde van de sodomietenvervolgingen. In Groningen werden door grietman Rudolph de Mepsche 22 waarschijnlijk voor het leeuwendeel onschuldige inwoners van enkele dorpjes in Noord-Groningen ter dood gebracht, deels uit vermeende vrees voor sodomitische relaties, maar waarschijnlijk ook uit eigenbelang en politieke motieven. Bovendien ging dit proces gepaard met ernstige martelingen en partijdigheid. Ook het proces tegen ds. Valck te Vianen is dubieus wat betreft bewijs en rechtsprocedure. Ook hier speelden naar alle waarschijnlijkheid persoonlijke intriges mee. Dit was een van de oorzaken van het afnemen in intensiteit van de vervolgingen in de volgende jaren, alhoewel tot en met 1735 elk jaar homoseksuelen ter dood werden gebracht, zodat de overheden deden wat sommige schrijvers eisten: "godloosheden te verbieden, de ongeregelheden als afgoddienaars in te tomen, de onheiligers van Gods dag en naam in te binden".

De Hollandsche Spectator als exemplaar van een Europees genre

Justus van Effen heeft in de *Hollandsche Spectator* verband gelegd tussen verschijnselen, die ogenschijnlijk weinig met elkaar te maken hebben. De paalwormenplaag beschouwt hij als straf voor de gruwelzonde der sodomie, als variatie op de sprinkhanen, kikkers en engelen des doods, waarmee eerder Egypte was geteisterd. Een dergelijke irrationele houding wordt gewoonlijk niet met de Verlichting geassocieerd, en lijkt in tegenspraak te zijn met de uitgangspunten van een spectatoriaal tijdschrift.

Justus van Effen heeft zich ten doel gesteld het voorbeeld van de drie grote Engelse spectatoriale tijdschriften *Tatler*, *Spectator* en *Guardian* na te bootsen en toe te passen op de Hollandse situatie. Het Engelse voorbeeld heeft alle spectatoriale geschriften, die in de loop van de 18e eeuw verschenen (en dat waren er vele) in sterke mate bepaald. De navolging ervan bond de Europese spectatoriale blaadjes samen tot een genre. Vormgeving, lengte, frequentie van verschijnen, onderwerpen en literaire stijlen zijn globaal hetzelfde. Steeds wordt de auteur in de titel van het tijdschrift als fictieve persoonlijkheid opgevoerd. Steeds ook vertoont elke aflevering van het tijdschrift een thematische eenheid. De onderwerpen van de spectatoriale tijdschriften liggen in de alledaagse sfeer, het milieu van de geoeede burger. Met actualiteiten of politiek houden de tijdschriften zich niet bezig: hierin onderscheiden zij zich van nieuwsblaadjes als de *Mercurii*. Zowel de

auteurs als de lezers zijn afkomstig uit de gegoede burgerij. De gemiddelde lezer had zeker niet noodzakelijkerwijs gestudeerd, in tegenstelling tot die der geleerdentijdschriften als de "Boekzaal van Europe", die meest samenvattingen van modern wetenschappelijk werk gaven. De auteurs van de Spectators streefden naar verstaanbaarheid en hielden zich vooral bezig met het populariseren van de moderne ontwikkelingen op het gebied van wetenschap en cultuur. De behandelde onderwerpen worden opgevoerd in een aantal voor de spectatoriale tijdschriften karakteristieke literaire vormen: allereerst het essay, maar ook de droom, de fabel, de al of niet gefingeerde ingezonden brief, het gesprek.

Vorm en inhoud verbinden de spectatoriale geschriften tot een genre. Zij dienen een voor deze blaadjes eveneens gemeenschappelijk doel, het verbeteren van de zeden der mensen, hen begeleiden op de weg naar de deugd. De mens is in zijn leven vervolmaakbaar: aan dat uitgangspunt ontleen de Spectators hun bestaansgrond. Het gedrag van de mensen toetsen zij aan de Rede. De Rede is de gids naar deugdzaamheid, het criterium van de deugd. De Rede is het ene been waarop de spectatoriale geschriften de mensen naar de vervolmaakte deugd en het eeuwig geluk willen laten lopen; het andere been is de religie. Op deze twee benen gaat de spectatoriale ideologie mank. Het principe dat de mens in zijn leven perfectie bereiken kan, is regelrecht in strijd met de christelijke traditie, de leer van de erfzonde en de calvinistische predestinatieleer.

Van deze ideologische wankelheid hebben de schrijvers van de spectators niet wakker gelegen. Hen ging het immers niet om dogma's, geloofwaardigheden, openbaring, noch om filosofische systemen. Zij streefden veel eerder een praktisch doel na. In de praktische gerichtheid van de spectatoriale tijdschriften ondersteunen rede en religie elkaar, brengen zij samen de mens tot deugd. Rede en religie zijn met elkaar in overeenstemming. De religie, zoals de spectatoriale tijdschriften die prediken, is redelijk. Onredelijke godsdienstige beleving, fanatisme, mysticisme, kloosterwezen en piëtisme worden scherp bekritiseerd. Godloochenaars en vrijdenkers zondigen niet alleen tegen God, maar ook tegen de regels van het menselijk verstand. Zij kunnen derhalve met de rede en met bewijzen uit natuur en natuurwetenschappen weerlegd worden. De Rede krijgt van de auteurs der tijdschriften echter niet de overheersende positie die de consequentie van hun rationalisme had kunnen zijn: zij streven naar de compromis. Theoretische implicaties worden ontweken, de spectatoriale geschriften richten zich volledig op de praktische verbetering van de zeden, waarbij hun deugd-ideaal een maatschappelijk ideaal is: slechts levend en werkend in de samenleving kan de mens deugdzaam zijn en heeft die deugd gevolg voor de algemene verbetering van de maatschappij. De structuur van de samenleving wordt aanvaard zoals ze is; staatsstructuur en standen worden geaccepteerd zoals ze zijn. De Spectators beogen zedelijke verbetering, geen aantasting van de grondslagen van de maatschappij. Integendeel, zij bestrijden afwijkende meningen. Justus van Effen's *Hollandsche Spectator* past grotendeels in het algemene beeld, maar zijn uitlatingen over de paalworm en de sodomie lijken hiermee nauwelijks in overeenstemming.

Het reformatorische karakter van de Verlichting in Nederland.

Justus van Effen was in de eerste plaats een moralist, die de strijd tegen lichtgelovigheid en ongelof als zijn voornaamste levenstaak beschouwde. Het hoeft dus geen verbazing te wekken dat hij de Nederlandse burgers vermanend toesprak in slechte tijden. En de tijden waren slecht in de jaren 1730: men constateerde dat het met de handel bergafwaarts ging. De oorzaak van de achteruitgang zoekt Van Effen in de mentaliteit: 'de een-

voud en degelykheid der ouderen is bij het jongere geslacht verloren gegaan'. Hij legt een rechtstreeks verband met het verval der zeden. De rust sinds de vrede van Utrecht (1713) is het vaderland noodlottig geworden, want met rijkdommen stroomden ook hunne gewone gezellinnen weelde, losbandigheid en brooddronkenheid het land binnen. Het Nederlandse volk is met uit den vreemde overgekomen ondeugden besmet, volgens Justus van Effen, en met name de Franse zeden moeten het ontgelden. De émigrés geven het slechte voorbeeld. Het zijn 'liefhebbers van weelde en leedigheid'. De 'fraye manieren van een andere landaard worden hier ingelyfd', klaagt Van Effen. En die manieren liggen hem helemaal niet. Hij vindt oprechtheid een grote deugd, en 'een Fransman weet hoe te liegen'. Tot zijn schrik bemerkt hij bovendien dat niet alleen in het buitenland, maar ook de de Republiek de godvruchtigheid aan het afnemen is. Dit geaccumuleerde onheil — achteruitgang van handel, zeden en godsdienst — veroorzaakte een opmerkelijke uitzondering op de redelijke, verdraagzame houding van Justus van Effen. Het doet wat vreemd aan om van een man die de strijd tegen lichtgelovigheid als zijn voornaamste taak ziet te horen dat God voor straf paalwormen heeft uitgezonden om Nederland te ondergraven. En dit was geen tijdelijke paniecreactie van hem, getuige aflevering 218 van de Hollandsche Spectator, waarin Van Effen schrijft 'dat het gevaar nog hetzelfde is, als het wezenlyk in het begin is bevonden'. En hij heeft het zelfs nodig geacht een onheilspellende allegorie op te nemen, waarin 'paalen, daar zo een baldadig vertrouwen op gevest was (worden) doorknaagt door een gedierte' (paalen met opschriften als 'magt, vernuft, ondervinding en rykdom'), terwijl paalen met 'inkeer, berouw, gebed, verbeetering des levens, Christelyke liefde, niet worden gebruikt om het wassend tij te keren? In het beschouwen van de paalwormenplaag als straf Gods is Justus van Effen het overigens eens met de meeste van zijn tijdgenoten. Het idee dat dergelijke rampen direct het gevolg zijn van de toorn Gods, was in die tijd nog algemeen verbreid.

'Heeft niet Gods Hand ons lang geleert,
 Hoe rijk zij is voorzien van plaegen,
 Terwijl de paalworm door zijn knaegen
 's Lands schatkist uitput en verteert,
 Daer wij in vrede zijn gezeten.
 Of is de gratige oorlogsgloed
 de veepest, koortze en watervloed
 ons onbekend, of gantsch vergeeten!'

schrijft een dichter in 1735.

De God die Van Effen opvoert stimuleert ook door persoonlijk ingrijpen de deugdzzaamheid, terwijl God in de meeste spectatoriale geschriften niet meer zo'n directe functie heeft. Ook de opvatting dat de goddelijke woede gewekt zou zijn door de ondankbaarheid van het Nederlandse volk — het tweede Israël — was gemeengoed. Menigeen verwachtte een erger lot dan Sodom en Gomorra (Nederland was immers een christelijk land!). Justus van Effen wijst de sodomie, als ergste vorm van decadentie, als directe oorzaak voor de plaag aan. Hierin staat hij op een lijn met de predikanten van zijn tijd. 'Vervloekte Zodomyt door uw verloekte schand, moet Gods rechtvaardige straf op ons Nederland nederdalen' roept een van hen uit. Twee remedies werden geopperd: ten eerste schielijke bekering van het hele volk, ten tweede uitroeiing van de sodomieten. 'Met een gelijke straf van strop en ook van vuur of van waterton (. . .) om daar zo bijster zuur, de vruchten van hun geil en Goddeloze leven alsop een toon Schavot zoo schendig te overgeven', aldus een pamflet.

Justus van Effen is in zijn reacties wel iets gematigder dan de predikanten, maar het opvallende is dat er mensen zijn, die ten opzichte van sodomie en paalworm een standpunt innemen, dat ons veel 'verlichter' in de oren klinkt. In een van de in de Republiek verschijnende Franse periodieken, de 'Glaneur historique, moral littéraire et galant' wezen de Franse hugenoot Jean Rousset de Missy en zijn vriend Jean Baptiste de la Varenne erop dat de worm zich vijftig jaar eerder ook al had vertoond, dat hij ook in Frankrijk en Italië bekend was en dat het beest in zoet water niet kon leven. En hoewel het grootste deel van de regenten in de Republiek wel geloofde dat de paalwormen door God gezonden waren, vervielen ze veel minder in paniek. Met name de Amsterdamse regenten weten de schade aan de dijken mede aan menselijke nalatigheid: de palen waren gewoon oud en slecht onderhouden. De regenten vreesden ondermijning van het door hen gecontroleerde bestel door de sodomie, die opeens als een schimmel door de Republiek, en door alle maatschappelijke lagen, bleek te zijn verspreid, zonder dat ze er iets van hadden geweten. Hun positie was niet gebaat bij onrust, en ze hadden er dus belang bij niet al te veel paniek te zaaien. Van Effen doet geen poging het probleem rationeel te benaderen, en droeg zo bij aan de door de predikanten tot apocalyptische hoogte aangewakkerde angst-stemming, die werd gevoed door de moeilijke economische situatie.

Zijn *Hollandsche Spectator* was een blaadje dat nauwelijks uitblonk door scherpte of oorspronkelijkheid. In feite was het nogal braaf en, ondanks de rationalistische uitgangspunten, traditioneel christelijk. Toch was de *Hollandsche Spectator* voor de Nederlandsche burgers de belangrijkste bron van Verlichtingsfilosofie als 'gekenmerkt door haar eis van volstrekte autonomie van de menselijke rede en door haar principieel verzet tegen alle wereldbeschouwelijk en staatkundig gezag op wijsgerig gebied' (Sassen) voor Nederland in elk geval te eenzijdig. Justus van Effen is een van degenen die wel een vergaande autonomie van de rede erkennen, maar de rede toch onderwerpen aan het gezag van de openbaring. Hij geloofde dat de conclusies van rede en openbaring nooit met elkaar in strijd konden zijn. Het licht van de rede en de openbaring zijn immers beide gaven Gods.

In Nederland was het compromis tussen rede en religie al eerder bereikt. De Kerk had in Nederland niet zoveel pretenties als bijv. in Frankrijk. Het calvinisme is nimmer tot staatsgodsdienst verheven. Om in de maatschappij een rol te spelen was het noodzakelijk om bij de gereformeerde kerk te behoren, maar andere opvattingen werden toegelaten. Deze tolerantie kan in verband worden gebracht met onze libertijnse traditie sinds Erasmus, of met de staatkundige structuur in de Republiek, waaraan een sterk centraal gezag ontbrak, zodat wat in de ene provincie verboden was, in de andere wel mocht. Hierdoor werd ook de functie van 'intermediaire' mogelijk voor de Republiek. Het resultaat was in elk geval dat er minder noodzaak was tot het zich afzetten tegen de kerk. De Verlichting had daarom veel minder een verzetskarakter. De sfeer van tolerantie heeft in belangrijke mate bijgedragen aan het gematigde karakter van de Verlichting in Nederland. Niet uit het oog verloren moet echter worden dat de verdraagzaamheid in de Republiek meer praktisch dan principieel was. In het praktische van de verdraagzaamheid ligt ook de sleutel tot het antwoord op de vraag naar de uitzonderingen erop. Van Van Effen mogen katholieken in burgerlijke vrijheden delen, maar het is wel noodzakelijk 'hen zelfs van de laagste trap van staatsampten te weren, en hen alle publieke godsdienst-oefening voor eeuwig te beletten'. Atheïsten delen helemaal niet in de tolerantie, want: de 'ongodist' ontbindt de band der maatschappij, de godsdienst, en zal als 'ondermyner der stevigste gronden van de burgerlyke vereeniging en maatschappy' onschadelijk moeten worden ge-

maakt. Hetzelfde geldt in feite voor de sodomieten: ze zijn een gevaar voor de burgerlijke maatschappij, want hun gedrag is onredelijk, en onnatuurlijk, het strookt niet met de grondslagen van de maatschappij.

Hoewel het vaak zo voorgesteld is alsof de Nederlanders het Verlichtings-werk alleen maar drukten en uitgaven, en niet lazen, is het niet zo dat de Verlichting geheel aan Nederland voorbij is gegaan. Het opvallende is namelijk dat er wat de natuurwetenschappelijke kant betreft wel sprake is van een belangrijke bijdrage van Nederland aan de Verlichting. Noemen wij slechts Boerhaave, 's-Gravesande, Musschenbroek en Nieuwentyt. Het is daarom zinvoller om, met Buijnsters, te zeggen dat de Verlichting in elk land zowel een supra-nationaal als een nationaal karakter had, en dat Nederland zijn eigen variant van het Verlichtingsdenken heeft gekend, die zich van de Franse of Engelse variant onderscheidt door haar reformatorische karakter.

Met dank aan J. Aalbers

Bronnen:

- L.J. Boon, De grote sodomietenvervolgingen in het gewest Holland. *Regionaal tijdschrift Holland*, juni 1976, p. 140-151.
- G.M. Cohen Tervaert, *De grietman Rudolph de Mepsche*. Den Haag, 1921.
- A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier*. Wageningen, 1972.
- W. Martens, *Die Botschaft der Tugend. Die Aufklärung im Spiegel der deutschen Moralische Wochenschriften*. Stuttgart, 1968.
- P.J. Buijnsters, Les Lumières hollandaises. In: *Studies on Voltaire and the 18th century*. Vol. 87, Banbury, 1972, p. 197-215.
- F. Sassen, *Johan Lulofs (1711-1768) en de reformatorische Verlichting in de Nederlanden*. Amsterdam, 1965.
- Justus van Effen, *De Hollandsche Spectator*. 1731-1735. UB Utrecht.
- Europische Mercurius*, 1730-1733. UB Utrecht.
- J.B. de la Varenne, *Le Glaneur Historique*. 1731-1733. KB Den Haag.
- Jean Rousset de Missy, *Observations sur l'origine, la constitution et la nature des vers de mer, qui percent les vaisseaux, les piliers, les jetées et les estacades*. Den Haag, 1733. KB Den Haag.
- H.C. van Byler, *Helsche boosheit of grouwelijke sonde van sodomie in haar afschouwelijkheid en welverdiende straffen uit goddelijke en menselijke schriften tot een spiegel voor het tegenwoordige en toekomstige geslacht openlijk tentoongesteld*. Groningen, 1731.
- Missiven van gedeputeerden ter dagvaert aan burgemeesteren van Amsterdam, 1730-1735. GA Amsterdam.
- Criminele papieren over de jaren 1730 en 1731. Archief Hof van Holland. A.R. Den Haag.
- Register van criminele sententiën 1729-1731. Archief Hof van Holland. A.R. Den Haag.
- Alle de Copyen van Indagingen als mede alle de gedichten op de tegenwoordige tijd toepasselijk. UB Utrecht.
- Pamfletten. Knuttel. 16816-16819; 16849-16858; 16911-16914; 16989-16991. KB Den Haag.
- Resoluties Staten van Holland. 1731-1735. UB Utrecht.

W.W. Mijnhardt

DE NEDERLANDSE VERLICHTING. EEN TERREINVERKENNING*

Publiceren over de Nederlandse Verlichting is op het eerste gezicht een hachelijke en weinig aantrekkelijke onderneming. Hachelijk omdat de Nederlandse historici, hoewel graag schermend met vage begrippen als "de geest der Verlichting", de eigen Verlichting nauwelijks een blik waardig hebben gekeurd. Het is tekenend dat eerst in 1972 een globaal overzicht verscheen onder de titel *Nederland en de Verlichting*. Wat de titel echter al deed vermoeden werd bewaarheid. De auteur liet er geen twijfel aan bestaan dat een monografie over de Nederlandse Verlichting zelf zinloos zou zijn. Een dergelijke studie zou immers "... neerkomen op een portretgalerij van vergetenen met ten naaste bij het nut van een verhandeling over Wijnbouw boven de Moerdijk".¹

Een soortgelijke benadering, waarbij de bloedarmoede van de Nederlandse Verlichting en daarmee van de achttiende-eeuwse cultuur als axioma wordt aanvaard, heeft tot voor kort de Nederlandse verlichtingshistoriografie bepaald. Zozeer zelfs dat het twijfelachtig is of er van een zelfstandige verlichtingshistoriografische traditie in Nederland gesproken mag worden. De hegemonie van de politieke geschiedenis heeft de cultuurgeschiedenis geruime tijd tot het muurbloemenbestaan veroordeeld. Wanneer er dan al aandacht aan dit specialisme werd besteed kon men in de achttiende-eeuwse cultuurgeschiedenis zo weinig hoogtenpunten ontdekken dat een ieder blijkbaar de lust tot het onderzoeken van de Nederlandse Verlichting verging. Men zou zelfs kunnen stellen dat het beeld dat de successieve historici zich van de achttiende-eeuwse cultuur in de Republiek, en dientengevolge van de Verlichting als onderdeel daarvan, hebben gevormd, in sterke mate afhankelijk is geweest van de inzichten die ze over de politieke en sociaal-economische ontwikkelingen in dit tijdvak hadden verworven.

Een louter negatieve beoordeling van de achttiende-eeuwse cultuur viel bij de generatie historici van na 1813, de conciliante school zoals J.W. Smit ze noemde², nog niet te bespeuren. Van een grote belangstelling voor de cultuurgeschiedenis is evenwel geen sprake. Onder invloed van de verzoenende toon die de eerste jaren van het bewind van Willem I kenmerkte, was het uitwissen van de uit de periode van de Republiek daterende partijtegenstellingen de voornaamste zorg van deze historici. Alleen Van Kampen schreef een driedelig werk over de geschiedenis van de Nederlandse letteren en wetenschappen dat meer beschrijvend dan analytisch van aard was. Een totaalvisie op de cultuur van de achttiende eeuw, laat staan op de Nederlandse Verlichting ontbreekt. Bij de overigen moest de cultuurgeschiedenis het stellen met een enkele opmerking tussen de regels van hun politieke geschiedenissen door.

Deze historici, meest dissenters en voormalige patriotten, konden ondanks hun gehechtheid aan "Willem de Wijze", hun voorkeur voor het patriotse standpunt niet geheel verhullen. Hun waardering voor de achttiende-eeuwse cultuurgeschiedenis viel hier op merkwaardige wijze mee samen. Was voor Van Kampen de periode van 1713 tot 1780 er een van culturele achteruitgang, waarin alleen de natuur- en taalwetenschappen zich op hoog niveau wisten te handhaven, het tijdvak van 1780-1820 diende als een bloei-periode te worden gekarakteriseerd. Hieraan kon zelfs de zeventiende eeuw in sommige opzichten niet tippen. De voornaamste oorzaak van deze bloei was, naast de toenemende tolerantie en de gunstige invloed van zowel de Duitse als de klassieke letterkunde, de politieke activiteit van de patriotten die het vastgelopen schip van staat weer op gang brachten.³

Bij de Bosch Kemper, die eveneens het optreden van de patriotten en de culturele bloei met elkaar in verband bracht, ging de waardering voor de cultuur van de laatste decennia van de eeuw nog verder. Zonder overigens de term Verlichting te gebruiken prees hij de denkbeelden die in de tweede helft van de eeuw tot ontwikkeling waren gekomen: "Er is de laatste vijftig jaren bijna niets goeds opgebouwd, dat zijne ontkieming niet gevonden heeft in het laatst der achttiende eeuw".⁴

Ook de uit réveilkring stammende historici beoefenden de cultuur- en ideeëngeschiedenis niet als aparte discipline. Met het bestaande geschiedbeeld konden ze zich echter niet verenigen. In tegenstelling tot de vorige generatie historici streefden ze er juist naar de partijtegenstellingen nieuw leven in te blazen. Met hun afkeer van de regenten van de Republiek die de Oranjes de hun toekomstige kroon hadden onthouden en van de patriotten die ze niet anders konden zien dan als verraders van God, Nederland en Oranje en met hun weerzin tegen 1813 dat Willem I de monarchale waardigheid slechts in verminkte vorm had verleend, zochten ze, geleid door hun historisch idealistische geschiedopvatting, in de achttiende-eeuwse ideeëngeschiedenis naar de oorzaak van deze wantoestand.

Wat de opmerkingen van Groen van Prinsterer — de enige historicus van formaat in dit gezelschap — over het culturele klimaat zo waardevol maakt, is niet zijn veroordeling maar zijn scherpzinnige typering van de periode. Door zich te concentreren op de theologische en wijsgerige ontwikkelingen legde Groen het christelijke karakter van het verlichte denken in de Republiek bloot: het zoeken naar een synthese tussen rede en openbaring, het pleidooi voor een volledige tolerantie en de overtuiging dat aan de bijbel ontleende voorschriften van zedelijkheid tezamen met een algemene menselijkheid de richtsnoeren dienden te zijn voor het maatschappelijk handelen.⁵ Dat een dergelijk streven wel heel ver van Groen's orthodoxe calvinisme afstond en door hem niet anders dan als diep verval kon worden aangeduid, behoeft weinig verwondering te wekken. Van hier was het nog maar een kleine stap tot de veroordeling van de achttiende-eeuwse cultuur als geheel, die voor Groen zozeer onder invloed stond van de lichtzinnige Franse mode.

Golden bij de Gidsgroep van onder andere Potgieter, Bakhuizen van den Brink en ook Thorbecke geheel andere motieven en gebruikten zij ook andere argumenten, hun conclusies ontlepen die van Groen van Prinsterer niet veel. Hoewel sommige historici van deze liberale richting zich voor zowel de politieke als de culturele geschiedenis interesseerden, beperkte deze belangstelling zich tot de zestiende en zeventiende eeuw. Dit tijdvak kon tenminste als lichtend voorbeeld aan het verslachte vaderland worden voorgehouden.⁶ Het is opmerkelijk dat de achttiende eeuw, die toch de bakermat van de door hen aangehangen vrijzinnige opvattingen vormde, deze liberale historici niet kon bekoren. Bovendien was de libertijnse cultuurconceptie die ze in de zestiende en zeventiende eeuw als zo aantrekkelijk hadden ervaren, in deze periode tot verdere ontplooiing gekomen. Thorbecke's oordeel echter dat de achttiende eeuw de gemiste kans voor de eenheidsstaat had betekend, het geconstateerde verval in politiek en economisch opzicht en tenslotte het als pijnlijk gevoelde contrast met de zeventiende-eeuwse cultuur waren ervoor verantwoordelijk dat de achttiende eeuw de schuld kreeg te dragen voor de malaisegevoelens waarmee deze liberalen in de jaren dertig en veertig te kampen hadden.

Deze geringe populariteit uitte zich in een beperkt aantal geschriften met een vernietigend karakter. Potgieter hamerde de psychische factor als verklaringmodel voor de achttiende-eeuwse achteruitgang erin.⁷ Bakhuizen stak in een ironisch essay de draak met achttiende-eeuwse coryfeeën als Van Effen en tijdschriften als de 'Vaderlandsche Letter-

oefeningen", met als conclusie dat het in de Republiek gepresteerde toch maar erg mager afstak bij het buitenland.⁸ Het oordeel van verwante geesten als Busken Huet luidde niet anders.⁹

Een dergelijke beeldvorming van de achttiende-eeuwse cultuur en Verlichting, geschreven vanuit een zwartgallige kijk op de politieke ontwikkelingen in deze periode, vindt men bij Colenbrander in optima forma terug. Bij hem vloeien de sombere streken van Groen van Prinsterer, overigens in verwaterde, gesecculariseerde vorm waardoor ze de bij Groen aanwezige waarde verliezen, samen met de zwarte tinten van het beeld van Potgieter, Bakhuizen en Busken Huet. Leerling van Fruin, vond Colenbrander in zijn meesters aantekeningen over de laat-achttiende-eeuwse gezantschapsberichten voldoende ammunities om de patriotse en prinsgezinde groeperingen af te schilderen als marionetten aan door de Engelse en Franse gezant bediende touwtjes.

Het is gezien een dergelijke these alleen maar logisch dat er bij Colenbrander voor enige door de Nederlandse Verlichting of beschaving geleverde inspiratie voor het optreden van de patriotten geen plaats was. De cultuur was hiertoe immers niet in staat: "... de Hollandse beschaving van de zeventiende eeuw is, voor zoover niet gestikt en opgeruimd, in het slijmerige of in het potsierlijke verlopen, en de hogere klasse heeft het niet verder gebracht dan tot onvruchtbare, en zelfs naar het uiterlijk kwalijk geslaagde nabootsing van den franschen levens-stijl". Het zoeken naar sporen van Nederlands verlichtingsdenken is verloren tijd: "... naar de hoogste levensuitingen van de rationalistische eeuw, die stoute denking, zwelgen in de eerste weelde van ontboeide verstandelijkheid, scherping van spot en trotsche ontkenning zouden moeten heeten, mogen wij in Holland tevergeefs zoeken".¹⁰ De monografieën die Colenbrander aan de Bataafse tijd wijdde, ademden zonder uitzondering dezelfde geest.

Colenbranders klaagzang bleef nog lang naklinken. In de Algemene Geschiedenis der Nederlanden stak Ph. de Vries, schrijvend over de eerste helft van de achttiende eeuw, zijn betoog weliswaar in een keurig methodologisch jasje, maar de geluiden zijn van die van Colenbrander nauwelijks te onderscheiden. Psychisch verval en het schrijnend contrast met de zeventiende eeuw zijn telkens terugkerende elementen. In de geschiedenis van de Nederlandse cultuur vormt deze periode het absolute Niets. Ter verklaring van deze achteruitgang wordt de psychische factor ten tonele gevoerd: de geringe waarde van de Nederlandse culturele produktie was te wijten aan de "... zeer zwakke verstandelijke en emotionele potentie die *per definitionem* met een ziekte van de geest kan worden gelijkgesteld".¹¹ Kortom, de zeventiende eeuw een periode van pikbroeken en jongens van stavast die ook op cultureel gebied hun mannetje stonden, de achttiende daarentegen een tijdvak waarin zwakbegaafde burgers tevreden leefden in een atmosfeer van zelfgevoegzame gezapigheid.

De laatste bijdrage in de geest van Colenbrander vormt het al eerder genoemde boek van Zwager. Het heeft als grote verdienste dat het als eerste een poging doet de ontwikkelingen in de Republiek te analyseren in voortdurende relatie met het Europese peil. Door echter de Europese Verlichting als maatstaf te nemen en enige invloed van belang hiervan op de Republiek te ontkennen komt hij tot de conclusie dat we over een Nederlandse Verlichting maar beter niet meer kunnen spreken. Het zal niemand verbazen dat dit gesprek aan begrip bij de tijdgenoot voor hetgeen zich op Europees niveau afspeelde weer aan verslapping en decadentie wordt geweten. Een indruk die door de baderende toon waarop de schrijver de Nederlandse opvattingen bespreekt, alleen maar wordt versterkt.

Bijdragen als van De Vries en Zwager vallen des te meer uit de toon aangezien al vanaf het begin van deze eeuw wijzigingen in dit stereotype beeld werden aangebracht. Deze waren niet zozeer het gevolg van een nieuwe belangstelling voor de achttiende-eeuwse cultuurgeschiedenis, maar vormden de logische consequentie van de herwaardering van de economische en politieke ontwikkelingen in deze periode. De Amsterdamse hoogleraar H. Brugmans ontwikkelde een minder met psychische schuld beladen beeld van de achttiende-eeuwse economische achteruitgang dat niet naliet zijn opvattingen over het cultureel verval en het gebrek aan intellectuele spankracht te beïnvloeden.¹² J.S. Theissen, die zich bezighield met de oorsprong van het Nederlandse negentiende-eeuwse liberalisme, constateerde een bloeiend geestelijk leven in de nadagen van de Republiek.¹³ Geyl's felle kritiek op Colenbranders voorstelling van de patriottentijd bracht een kentering in zijn waardering voor de achttiende-eeuwse cultuur met zich mee.¹⁴

Hoewel weinig opgemerkt, waren er ook in de vroege katholieke geschiedschrijving positievere geluiden te horen. De grondlegger van deze richting, de Noordhollandse dorpsdokter W.J.F. Nuyens, kwam, steunend op Groen van Prinsterer eveneens tot de slotsom dat het cultureel klimaat in de Republiek sterke invloeden van de Europese verlichtingsfilosofie had ondergaan. Zijn beoordeling van deze ontwikkeling was, in tegenstelling tot die van Groen, ambivalent: de denkbeelden van de vooruitstrevende intellectuelen in de Republiek waren weliswaar schadelijk voor de godsdienst, maar moesten tevens verantwoordelijk worden geacht voor de toenemende tolerantie en uiteindelijk voor de katholieke emancipatie.¹⁵ Juist de laatste overwegingen leidden bij de uit deze richting voortgekomen "katholieke school", waartoe onder meer Rogier en Verberne gerekend kunnen worden, tot uitgebreide aandacht voor de Bataafse tijd die bij hen een duidelijke revaluatie onderging.¹⁶

Van een andere aanpak of van een zelfstandige benadering van de cultuur- en ideeëngeschiedenis, anders dan als uitvloeisel van hun gewijzigde kijk op de politieke en sociaal-economische gebeurtenissen, was bij deze historici overigens nog geen sprake. De muziek was hetzelfde gebleven, al waren de tonen minder somber gaan klinken. Deze langzaam doorbrekende meer positieve waardering bracht echter wel de emancipatie teweeg van de cultuurgeschiedenis van de achttiende eeuw als zelfstandig onderzoeksterrein en als periode met een eigen karakteristiek. Diverse aspecten kwamen nu onder de loep. Met name de passieve rol van de Republiek bij het verspreiden van de Europese verlichtingsdenkbeelden mocht zich in een grote belangstelling verheugen. Waren het aanvankelijk nog vooral buitenlanders die zich hiermee bezighielden, allengs concentreerden ook Nederlandse historici zich op dit onderwerp.¹⁷ Voortbouwend op het pionierswerk van W.P. Sautijn Kluit werden de activiteiten van de Nederlandse pers en boekhandel minitieuus uitgediend.¹⁸ Tevens werd de relatie tussen de grote *philosophes* en de Republiek onderzocht. Deze belangstelling was echter meer een uitvloeisel van de aandacht voor de Nederlandse boekhandel dan een blijk van interesse voor hun invloed op het geestelijk klimaat hier te lande. De nadruk lag vooral op de persoonlijke visie van deze auteurs op de Republiek en op hun contacten met de hier werkzame drukkers en uitgevers.¹⁹

Een verheugende ontwikkeling is tevens de toenemende aandacht vanuit literaire, theologische en natuurwetenschappelijke hoek voor de achttiende eeuw, waarbij de klemtoon op biografische studies is komen te liggen. Absoluut hoogtepunt in dit opzicht is de studie over Rijklof Michaël van Groens van de Amsterdamse hoogleraar J. Wille, die zijn boek wegens de grote hoeveelheden daarin opgetast materiaal terecht de ondertitel "studiën over de achttiende eeuw" meegaf.²⁰ De oprichting tenslotte van de *Werkgroep*

Achttiende Eeuw in 1968, die zich sterk maakt voor interdisciplinair contact en uitgebreide documentatie, vormt de bekroning van dit emancipatieproces.²¹

Werden tot dan toe de diverse aspecten van het Nederlandse verlichtingsdenken slechts zijdelings aan de orde gesteld, met de dissertatie van O. Noordenbos en zijn hiervan afgeleide publicaties²² kwam de bestudering van de Nederlandse Verlichting, zij het aarzelend, op gang. Noordenbos' vraagstelling — de oorsprong van het atheïsme in Nederland — vertekende weliswaar zijn beeld, maar zijn conclusie betekende een bruikbaar aanknopingspunt voor de studie van de Nederlandse Verlichting. Door deze naar de maatstaven van het Europese verlichtingsdenken te beoordelen — waarvan hij het atheïstisch karakter enigszins overschatte — constateerde hij in de Republiek de afwezigheid van een principieel en strijdbaar atheïsme. Het moest echter tot 1972 duren voor de vraag naar het waarom van dit ontbreken werd beantwoord. Noordenbos had zelf een nog teveel naar de psychische factor riekend indifferentisme als onbevredigende verklaring aangedragen. Toen kwam de Nijmeegse literatuurhistoricus P.J. Buijnsters op grond van ander materiaal tot dezelfde conclusie, maar verbond deze met de opvattingen van F. Sassen over de Reformatorische Verlichting²³, met als eindoordeel dat de Verlichting in Nederland als een christelijke Verlichting gewaardeerd diende te worden.²⁴

Het resultaat van deze late start is een grote achterstand. Zijn we nog maar slecht ingelicht over het precieze karakter van het verlichtingsdenken in de Republiek, van de spreiding van deze opvattingen over de diverse sociale lagen en religieuze groeperingen weten we nog minder. Vergeleken bij wat bijvoorbeeld in Frankrijk op dit terrein gepresteerd wordt, staat het onderzoek in Nederland nog in de kinderschoenen. Afgezien van het feit dat de inhoud van het Franse Verlichtingsdenken al nauwkeurig is geanalyseerd, is men daar bovendien al ver gevorderd met het onderzoek naar de sociale spreiding van de verlichte denkbeelden. In dit verband kan bijvoorbeeld gewezen worden op de activiteiten van het *Centre d'Etudes des XVIIe et XVIIIe siècles* van de Parijse Sorbonne en die van de groep *Livre et Société*. Het *Centre d'Etude* houdt zich bezig met de inventarisatie van de gegevens uit alle Franstalige tijdschriften die tussen 1650 en 1800 verschenen zijn, inclusief de in de Republiek gepubliceerde. Het uiteindelijke doel van dit in 1969 gestarte project is een complete en collectieve geschiedenis van de Franse pers in de zeventiende en achttiende eeuw. Meer concrete resultaten zijn reeds gepubliceerd door de werkgroep *Livre et Société*.²⁵ Deze groep streeft ernaar de klassieke scheiding tussen de literaire en historische component van de ideeëngeschiedenis te doorbreken. Door het boek, dat in beide benaderingswijzen een centrale rol speelt, niet alleen als literair en semantisch object maar ook als handelsartikel te beschouwen, trachten zij onder andere met behulp van kwantitatieve methoden de verspreiding hiervan te meten en op die manier een bijdrage te leveren aan de sociale geschiedenis van de Verlichting.

Ook in Nederland is de laatste jaren het onderzoek op gang gekomen, zij het op bescheiden schaal. Weliswaar staan diverse dissertaties en scripties op stapel²⁶, maar grotere projecten die noodzakelijk zijn om een greep te krijgen op de immense hoeveelheden materiaal, worden nog maar nauwelijks aangepakt. De al eerder genoemde P.J. Buijnsters houdt zich bezig met een bibliografische studie van alle Nederlandse spectatoriale geschriften in de achttiende eeuw. Een systematische analyse van deze tijdschriften, die hierop mogelijk volgt, zal een belangrijke bijdrage tot de kennis van het Nederlandse verlichtingsdenken kunnen leveren. Hetzelfde is van toepassing op de Nederlandse theologie in de achttiende eeuw. Door niet alleen de ontwikkelingsgang van de theologie met behulp van op de Nederlandse Verlichting geënte vraagstellingen te bestuderen, maar hierbij

ook de vele gepubliceerde prekenbundels te betrekken, zou een beeld van de in de diverse kerkgenootschappen levende opvattingen verkregen kunnen worden. Bij het Utrechtse Instituut voor Geschiedenis wordt op het moment een project voorbereid rondom de Nederlandse wetenschappelijke genootschappen in de achttiende eeuw. Doel is enerzijds inzicht te verkrijgen in de bijdrage die deze instellingen hebben geleverd aan de totstandkoming van de in de Republiek levende verlichte denkbeelden. Hierbij zullen de verhandelingen en prijsvragen van deze genootschappen als bronnen worden gehanteerd. Anderzijds een studie van de institutionele aspecten en de sociale en geografische ledenrecrutering van deze gezelschappen om de spreiding van deze opvattingen en de relaties met de maatschappelijke ontwikkeling te kunnen vaststellen.

Gezien de beperkte voortgang van het onderzoek zal het nog wel even duren eer het mogelijk wordt een afgerond beeld van de verlichtingsconcepties in de achttiende-eeuwse Republiek te geven. Weliswaar biedt de wassende stroom publicaties over de cultuurgeschiedenis van deze periode enig soelaas, maar de anders gerichte vraagstellingen maken deze voor de bestudering van de Nederlandse Verlichting minder geschikt. Met behulp van deze literatuur en enig eigen onderzoek zal ik echter proberen de contouren van de Nederlandse Verlichting te schetsen. Dit overzicht maakt dientengevolge geen aanspraak op volledigheid en heeft een impressionistisch karakter.

Na de vele studies die aan dit onderwerp gewijd zijn, is de bemiddelende rol van de Republiek bij de verspreiding van de nieuwe ideeën geen punt van discussie meer. De betrekkelijke tolerantie en de gebrekkige organisatie van de censuur, die bovendien niet preventief werd toegepast, hadden tot gevolg dat radicale geschriften hier veel vrijer konden worden gepubliceerd dan elders in Europa. Door van deze relatieve vrijheid van drukpers gebruik te maken voor de produktie van boeken die zich bezighielden met de vele Europese controverses op intellectueel gebied, leverden de Nederlandse boekhandelaren een onmisbare bijdrage aan de verspreiding van de Verlichting.

De tolerantie had twee voornamelijk oorzaken. Naast het commerciële aspect was van overwegende betekenis dat de religieuze staalkaart van de Republiek een beeld van grote verscheidenheid vertoonde. Er bestond een labiel evenwicht tussen de verschillende groeperingen op religieus gebied en dit evenwicht kon slechts door een betrekkelijke tolerantie gehandhaafd blijven. Het rechtzinnig calvinisme had ondanks de protestantisering, of beter de calvinisering, niet in alle lagen van de bevolking even sterk postgevat. De orthodoxe groepering, volgelingen van Voetius, vond haar aanhangers vooral onder de kleine burgerij. Deze speelde in het culturele leven geen rol van betekenis.²⁷ Een groot deel van de gegoede burgers en de regenten, die vaak de Cocceiaanse richting waren toegedaan, stond onder invloed van de tolerante, libertijnse traditie die terugging op het humanisme van Erasmus en Coornhert.

Het aantal gereformeerden heeft in de achttiende eeuw overigens nooit meer dan 55 à 60% van de bevolking bedragen. De katholieken maakten omstreeks het midden van de achttiende eeuw nog 34 à 35% van de bevolking uit. Door de geruisloze calvinisering van de toplaag vond men de katholieken, behalve onder de kooplieden, nog voornamelijk bij de kleine burgerij en op het platteland. Hun contact met de verlichte stromingen was dientengevolge gering.²⁸ Anders was het gesteld met de dissenters. In de achttiende eeuw, met name in de tweede helft daarvan, speelden ze een leidende rol in het culturele leven. De remonstranten en de linkervleugel van de doopsgezinden, de lamisten, behoorden tot de meest vrijzinnige elementen in de Republiek en genoten een grote mate van geloofs-

vrijheid. Vanaf 1650 kwamen de doopsgezinden, vooral door hun toenemende activiteit op het gebied van handel en financiën, uit het isolement dat het leerstuk van de antithese hen voordien had opgelegd.²⁹

Onder dit vrijzinnig denkend gedeelte van de bevolking bestond er een open oog voor de intellectuele ontwikkelingen op Europees niveau. De vele vertalingen van zowel zeventiende- als achttiende-eeuwse toonaangevende auteurs vormen een duidelijke indicatie in die richting.³⁰ Descartes woonde in de Republiek, publiceerde er zijn werken en onderhield contacten met vele Nederlandse geleerden. Voor Pierre Bayle gold hetzelfde. Dit hoefde uiteraard niet te betekenen dat al hun denkbeelden klakkeloos werden overgenomen. Volledig in overeenstemming met de opvattingen van deze auteurs was echter de strijd die remonstranten als Leclerc en Van Limborch, libertijnse regenten als Paets en Van Beuningen en gereformeerde predikanten en professoren als Bekker en Roëll voerden met de orthodoxe groepering over de verhouding tussen natuurlijke en geopenbaarde theologie, kortom de verhouding tussen rede en openbaring.³¹

De natuurlijke theologie, die zich met het bewijs van Gods bestaan en zijn hoedanigheden bezighield, was in Nederland al ruim voor het begin van de achttiende eeuw ingeburgerd. Volgens orthodoxe theologen als Voetius kon er echter van een zelfstandige bevoegdheid of een autonome probleemstelling voor de rede geen sprake zijn. Het geloof diende uitdrukkelijk aan het bezig zijn met de rede en de natuurlijke theologie vooraf te gaan. Door Descartes beïnvloedde filosofen als Roëll en Van Til maakten daarentegen een duidelijk onderscheid tussen deze twee theologieën — de naturalis en de revelata — dat verankerd lag in de duplex veritatis modus: het onderscheid tussen waarheden die met het verstand konden worden bereikt en waarheden die het menselijk verstand principieel te boven gingen. Aangezien de grens tussen deze twee theologieën niet duidelijk was afgebakend en deze filosofen de neiging hadden deze ten nadele van de geopenbaarde theologie te verplaatsen, was er, afgezien nog van de principiële bezwaren van de orthodoxie, voldoende aanleiding voor hardnekkig twistgeschrijf.

Ongetwijfeld maakten de opvattingen van John Locke bij deze groepen enige opgang. Deze ideeën waren grotendeels in Nederland in contact met Van Limborch en Leclerc geformuleerd en genoten mede hun instemming.³² Het is waarschijnlijk dat Locke's opvattingen over de verdraagzaamheid en zijn empirische kennistheorieën konden worden geapprecieerd omdat ze op een christelijk fundament berustten. De theologische implicaties van deze ideeën hebben mogelijk maar weinig kritiek uitgelokt, omdat Locke naast de natuurlijke godsdienst de geopenbaarde een grote plaats toekende. Deïstische uitspraken, die het gezag van de Bijbel en daarmee de geopenbaarde godsdienst ondermijnden, waren minder acceptabel. Een auteur als Simon Tyssot de Patot moest dat tot zijn schade ondervinden.³³ Een aanwijzing voor de assimilatie van de opvattingen van Locke vormen de diverse vertalingen die van zijn geschriften verschenen. Zo was ook de veelgelezen "Hollandsche Spectator" van Justus van Effen van Lockeaanse denkbeelden doortrokken.

Ook de opvattingen van Newton werden in de Republiek overgenomen. De hier werkzame natuurvorsers waren de eersten geweest die de experimentele component van de cartesiaanse filosofie hadden geaccepteerd. Door deze empirische traditie te verbinden met de principes van Newton legden de Hollandse natuuronderzoekers de basis voor de wetenschappelijke methode van de achttiende eeuw.³⁴ Newton's invloed beperkte zich niet tot deze methodologische ommekeer. Evenals dat bij zijn voorgangers H. More en R. Boyle het geval was geweest, had Newton het natuuronderzoek aan zijn religieuze

aspiraties dienstbaar gemaakt. Afkerig van de consequenties van het cartesianisme dat God slechts als *primus movens* had nodig gehad en zijn verdere aanwezigheid in de schepping had ontkend, zocht hij naar een verklaring voor de beweging van de hemellichamen die Gods ingrijpen niet uitsloot. Newton's conclusie dat de mechanische verklaring van de werking van het heelal niet geheel voldeed, creëerde een dubbelrol voor God: deze was niet alleen de Schepper, maar ook zijn ingrijpen was noodzakelijk voor de instandhouding van de wereld.

Bij vele natuuronderzoekers in de Republiek viel deze stellingname in goede aarde. Ook hier waren doel en beweegredenen voor het natuuronderzoek voor velen religieus van aard. Bij Jan Swammerdam waren deze elementen duidelijk aanwezig. In een brief aan zijn vriend Thevenot schreef hij: "Ik presenteer U Ed. alhier den Almaghtigen Vinger Gods, in de Anatomie van een Luys; waar in Gy wonderen op wonderen op een gestapelt sult vinden. . ."³⁵ Ook zijn wetenschappelijke inzichten werden met de Bijbel in overeenstemming gebracht. De door hem geformuleerde statische conceptie van de generatie van de soorten kon worden uitgelegd als een bewijs voor het bestaan van God en de erfzonde. Overigens was de invloed van het cartesianisme niet op slag verdwenen. Tot ver in de achttiende eeuw bleef deze aan de universiteiten waarneembaar.³⁶

Deze Engelse bijdrage betekende niet alleen een stimulans voor de beoefening van de natuurwetenschappen, maar bracht tevens, nauw hiermee in verband, het denken over de mogelijkheden van de rede en de natuurlijke godgeleerdheid in een nieuwe fase. Onder invloed van de Newtoniaanse fysica en het empirisme van Locke, die aanvankelijk nog hier en daar met elementen van het cartesianisme werden verbonden, streefden invloedrijke theologen, filosofen en natuurkundigen als J. Odé, C. Vitringa Jr. en J. Lulofs ernaar de autonomie van de rede zo ver mogelijk uit te breiden. Met Lulofs' boek *Primae Linae Theologiae Naturalis Theoreticae* (Leiden, 1756) kreeg de beklemtoning van de rede vaste voet in de Republiek. Lulofs ging van het optimistische principe uit dat een vrij onderzoek met behulp van de rede nooit — volgens Locke had immers de overdenking van impressies met behulp van de ratio een door God gegarandeerde objectief juiste inhoud³⁷ — in botsing zou kunnen komen met de gegevens van de christelijke openbaring. Hierdoor werd het mogelijk ongemerkt de geldigheid van de geopenbaarde theologie steeds verder in te perken zonder dat men de oprechtheid van zijn christelijke overtuiging in twijfel behoefde te trekken. Het behoeft geen betoog dat het christendom volgens deze auteurs als de meest redelijke van alle godsdiensten kon worden aangemerkt.

Het is haast vanzelfsprekend dat deze filosofen en hun geestverwanten die meenden geloof en natuurwetenschap met elkaar verzoend te hebben, hoog opgaven van de bewijskracht van de natuur voor het bestaan van God en van het inzicht dat de studie hiervan gaf in zijn eigenschappen. De eerste Nederlander die, gebruikmakend van de experimentele methode, dit type Godsbewijs uitwerkte, was de Purmerendse arts en burgemeester Bernard Nieuwentyt. Diens boek *Het regt gebruik der wereltbeschouwingen ter overtuiging van ongodisten en ongelovigen* (Amsterdam, 1715), genoot in de achttiende-eeuwse Republiek een grote populariteit en legde de basis voor een element in het culturele leven dat tot ver in de negentiende eeuw niet aan belangstelling zou inboeten: de fysico-theologie.³⁸ Deze fysico-theologie, een verbinding van natuurwetenschappen en theologie waarvan de oorsprong teruggaat op de Stoa, kreeg in de achttiende eeuw overal in Europa nieuwe inhoud door een synthese van de recent ontwikkelde natuurwetenschappelijke methoden met een nieuw, optimistisch Godsbeeld. Mede gestimuleerd door de opzienbarende resultaten van het natuuronderzoek, vormde men zich een ander beeld van de

Schepper. God was niet meer in de eerste plaats de wrekende gerechtigheid, maar had het goede met zijn schepping voor. Leibniz bijvoorbeeld beschouwde de wereld als de best mogelijke door God geschapen. De harmonie die men in de natuur meende te constateren, was bedoeld voor het geluk van de mensheid. Om aan te tonen dat God de natuur in dienst van de mens had gesteld, betoogde Fénelon, en met hem vele anderen als Ray, Derham en Pluche, dat de dichtheid van het water door God nauwkeurig was berekend om scheepvaart door de mensheid mogelijk te maken.

Legde Nieuwentyt nog de nadruk op het Godsbewijs, het waren vooral de dissenters die door middel van vertalingen van buitenlandse fysico-theologische literatuur verantwoordelijk waren voor de verbreiding van de opvattingen over een welwillende God en de harmonie in de schepping. Vele voorgangers van niet-officiële kerkgenootschappen hielden zich met de natuurwetenschappen bezig. Het is in dit verband typerend dat op het in 1735 opgerichte doopsgezinde seminarie te Amsterdam van meet af aan de natuurkunde werd onderwezen. Het waren dan ook vooral de vrijzinnigen die de aanzet tot de aan de fysico-theologie verwante popularisering van de natuurwetenschappen gaven. De doopsgezinden waren op dit terrein bijzonder actief.³⁹ Hun voorgangers, die vaak het beroep van arts met dit ambt combineerden, fungeerden herhaaldelijk als docent aan de al spoedig opgerichte natuurkundige "collegies". Van een uitgebreide preoccupatie van gereformeerde predikanten met deze synthese tussen natuurwetenschappen en theologie was echter aanvankelijk nog geen sprake.

Rond het midden van de eeuw werden deze opvattingen versterkt door de introductie in bredere kring van de theorieën van Christiaan Wolff, de leerling van Leibniz, en zijn epigonen Formey, Semler en Michaëlis.⁴⁰ Wolff's optimisme over Gods bedoelingen met de wereld en de harmonie die zowel in de natuur als in de menselijke betrekkingen heerste, vond in gepopulariseerde vorm aansluiting bij de opvattingen over Gods welwillendheid die door de fysico-theologie waren verbreid. Ook zijn idee dat een redelijk streven naar eigenbelang de enig juiste manier was om de in het Goddelijk plan besloten vooruitgang te bewerkstelligen, vond aanhang. Formey, de meest uitgesproken verdediger van deze eigenliefde-leer, werd ijverig gelezen en vertaald.⁴¹ Hoewel de geopenbaarde godsdienst bij Wolff een rol bleef spelen, werd deze door zijn rationalistische aanpak van het mysterie ontdaan, waardoor de hegemonie van de rede werd versterkt. In de tweede eeuwhelft werden deze concepties aangevuld door die van de Engelse moraal- en commonsensefilosofen.⁴² Van deze scholen werd vooral het op Newton geïnspireerde beeld van een harmonische wereld, geleid door een goede en machtige God, overgenomen. In het Goddelijk plan dat de gang van zaken in de wereld bepaalde, lag de vooruitgang vast. Deze synthese van natuurwetenschap, theologie en moraal bood een levensbeschouwing waarin geloof en rede tot elkaars voordeel werkzaam waren.

Het zou niet juist zijn uit het voorafgaande te concluderen dat met de import van een nieuwe stroming de invloed van een oudere teniet werd gedaan. Het Nederlands wijsgerig en theologisch denken was in hoge mate eclecticisch. Invloeden als die van de moraal- en commonsensefilosofen werden in bestaande opvattingen geïncorporeerd of stonden eraanast of ertegenover. Aan de Nederlandse universiteiten werd dientengevolge een bonte mengeling van opvattingen uitgedragen. Een gemeenschappelijke trek van al deze theorieën was de grote bevoegdheid die aan de rede werd toegekend, zonder er doelbewust naar te streven de openbaring van haar plaats te dringen. Het lijkt daarom alleszins aanvaardbaar de Nederlandse Verlichting wat haar theologische en filosofische inhoud betreft, te typeren als een christelijke Verlichting. Een variant van het verlichtingsdenken die ook

Hazard overall in Europa aantrof: "Un Christianisme 'éclairé': tout un mouvement européen, un mouvement chrétien, tendant à dépouiller la religion des stratifications qui s'étaient formées autour d'elle, à offrir une croyance si libérale dans sa doctrine que personne ne pourrait plus l'accuser d'obscurantisme, si pure dans sa morale que personne ne pourrait plus nier son efficacité pratique".⁴³

Dissenters en met name doopsgezinden speelden een grote rol bij de verbreiding van deze denkbeelden. De "Vaderlandsche Letteroefeningen", sinds 1761 uitgegeven door de Haarlemse doopsgezinde predikant Cornelis Loosjes, weerspiegelde de optimistische visie op leven en wereld die in deze kringen werd aangehangen. De verbreiding van deze christelijke versie van de Verlichting bleef echter niet tot dissenters of libertijns gereformeerden beperkt. Ook in de gereformeerde en waalse kerken begon deze stroming terrein te winnen. God werd hier meer en meer gezien als "... de Opperheer van het Heelal, de Uitdeeler van welvaart en genoegens aan alle brave menschen". Wille's typering van dit proces is treffend: "Deugd, Nuttigheid, Rede trekken den Wagen; Genade, Geloof en Openbaring komen als hinkende paarden achteraan".⁴⁴ Het is gezien de stand van het onderzoek nog niet mogelijk vast te stellen in hoeverre de christelijke verlichtingsdenkbeelden greep op de gereformeerden hebben gekregen. Het is echter waarschijnlijk dat de universiteiten, waar de verlichtingsfilosofie al vaste voet had verkregen, veel tot de verbreiding van de christelijke verlichtingsopvattingen hebben bijgedragen.⁴⁵ De universiteit van Utrecht, waar onder andere de rechtzinnige theoloog Gisbertus Bonnet de erfenis van Voetius bewaakte, vormde hierop een uitzondering.⁴⁶

Typerend is dat na 1750 ook vele gereformeerde predikanten geporteerd raakten voor de fysico-theologie.⁴⁷ Was er in de eerste eeuwhelft na het verschijnen van het boek van Nieuwentyt geen sprake van Nederlandse produktie, na 1760 rolde op grote schaal eigen werk van de pers.⁴⁸ Het boek van de Zutphense gereformeerde predikant J.A. Martinet, dat de door Nieuwentyt gevestigde traditie onder de titel *Katechismus der Natuur* (Amsterdam, 1777-1779) voortzette, werd in vele talen vertaald en beleefde in de Republiek herdruk op herdruk. Martinet leefde in de beste van alle werelden. De inrichting van de schepping was een bewijs van Gods goedheid. Zelfs grote overstromingen werden in Gods wijs plan ingepast: "De wijze God heeft ze toegelaaten. . . ter bereidinge van de onuitputtelijke turfgronden, die men zo veele Eeuwen reeds gebaggerd en nog niet verbrand heeft". De bouw van het menselijk lichaam was een teken van Gods zorgende liefde. De Schepper heeft de neus boven de mond geplaatst: ". . . op dat wij onreine, rottende of stinkende spijzen, eer dat ze in den mond en vervolgens in de maag komen . . . aanstonds zouden ontdekken".⁴⁹

Kenmerkend voor alle beoefenaren van de natuurwetenschappen was de positieve relatie tot de godsdienst. Bots trof geen enkele geleerde aan die bij zijn onderzoek speurde naar argumenten voor ongelof of deïsme.⁵⁰ De onderzoekers motiveerden doorgaans hun activiteit met het argument dat deze de mens onveranderlijk doordrong van de almacht van God. Martinus Slabber, een Zeeuwse bioloog, gaf hiervan in het voorwoord van zijn *Natuurkundige Verlustigingen* (Haarlem, 1778) een treffend staaltje: "Al was het gansche Uitspansel Vellen Papier, al waren alle Wateren der Zeeën Inkt, en alle de Stroohalmen van den Aardbodem Vederschachten; en men voegde 'er een groot getal van Eeuwen by voor den leeftyd van een Mensch; met dat alles zou hy zich noch buiten staat bevinden, om al het geschapene, ja, wat zeg ik! om een enkele tak van het geschapene, 't welk door die Alleen Eeuwige Wijsheid is voortgebracht, naar waarde af te maalen".⁵¹

De belangstelling voor de fysico-theologie nam niet alleen toe, ook de actieve beoefening van de natuurwetenschap mocht zich in een grote populariteit verheugen. Vooral bij de gegoede burgerij en het patriciaat nam deze vorm van religieus getint vermaak haast epidemische vormen aan. Overal in het land werden in de tweede eeuwhelft natuurkundige gezelschappen opgericht die "nuttige uitspanningen [boden] met het oogmerk uit Gods werken, zijn Almagt Goedheid en Wijsheit te leren kennen".⁵² Ook de vrouw werd in deze algemene geestdrift meegesleept, gestimuleerd door boeken als *Newtoniaansche Philosophie voor de vrouwen* (Dordrecht, 1768) van Algarotti. In Middelburg werd in 1785 zelfs een natuurkundig gezelschap voor dames opgericht, overigens alleen toegankelijk voor dames uit het patriciaat.⁵³

Ongetwijfeld had deze populariteit van de natuurwetenschappen haar schaduwzijden. Betje Wolff zijn deze niet ontgaan. In haar *Willem Leevend* ('s Gravenhage, 1784-1785) leverde ze er ironische kritiek op: "Hij is ook verre in de Mechanica want hij heeft een hok uitgevonden, dat hij over zijn hals doet en er in kruipt, en dat hij toesluit, op dat hij, gepoeyerd wordende, toch geen stofje op zijn kleeren krijgje. . . Hij heeft ook Toverlantaarns, Illuminatiekassen en Luchtpompjes, daar hij allerliefst mede kan omgaan; en hij heeft ook eens een boterkapelletje ontleed".⁵⁴ De Zweedse natuurkundige Bengt Ferrner, die in 1759 de Republiek bezocht, registreerde nogal wat snobisme bij zijn gastheren. De Leidse vroedschap maakte het helemaal bont. In het kader van de "volksverlichting" werd de sterrewacht bij het doen van waarnemingen verplicht publiek toe te laten, hetgeen soms desastreuze gevolgen had voor de werkzaamheden en de apparatuur.⁵⁵ Deze belangstelling voor de natuurwetenschappen moet echter niet als louter snobisme of als versleten cliché worden afgedaan. De grote populariteit van de natuurwetenschappen was kenmerkend voor de verbreiding van de verlichte mentaliteit onder brede bevolkingsgroepen.

De omstandigheid dat vele predikanten en leden van de heersende kerk zo laat voor de fysico-theologie werden gewonnen, is er met name voor verantwoordelijk geweest dat de oprichting van (natuur)wetenschappelijke genootschappen in de Republiek zo lang op zich heeft laten wachten. In de omringende landen waren deze al tientallen jaren een gebruikelijk verschijnsel.⁵⁶ Ook de gedecentraliseerde structuur van de Republiek en het ontbreken van een vorstelijk hof, dat zich elders vaak enthousiast inzette voor de wetenschapsbevordering, hebben tot deze vertraging bijgedragen. Omstreeks het midden van de eeuw echter was de religieus geïnspireerde belangstelling voor de natuurwetenschappen bij regenten en predikanten, wier steun onder het Ancien Régime voor het welslagen van een onderneming als de stichting van een genootschap van doorslaggevende betekenis was, voldoende geaccepteerd en kon het proces van academiëvorming een aanvang nemen.

Het is in verband typerend dat het eerste landelijk werkzame geleerde genootschap, de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, is voortgekomen uit een klein natuurkundig "collegie", waarin onder meer de dissenterse predikant Van der Aa een grote rol speelde, maar dat het optreden van enkele jeugdige Haarlemse vroedschapsleden noodzakelijk was om dit gezelschap in 1752 een meer officiële status te verlenen. Bij de oprichting van het Zeeuwsch Genootschap, 16 jaar later, waren naast enkele leden van de Vlissingse vroedschap, maar liefst vijf gereformeerde en waalse predikanten betrokken. De doopsgezinde Pieter Teyler had reeds in de jaren dertig met de gedachte gespeeld een genootschap op te richten. Wegens gebrek aan steun in regenten- en gereformeerde predikantenkringen heeft hij dit idee waarschijnlijk moeten laten varen. Door bij testa-

ment zijn vermogen voor een soortgelijke onderneming ter beschikking te stellen, wist hij deze struikelblokken te omzeilen.

Deze instemming met de uitvloeisels van de fysico-theologie betekende niet dat de gehele gereformeerde kerk de verlichte ideeën had geaccepteerd. De energie die na de beëindiging van de controverse tussen voetianen en cocceianen in 1738 was vrijgekomen, werd in de tweede eeuw helft benut voor de bestrijding van de christelijke Verlichting, overigens zonder dat men beproefde beschuldigingen als verdenking van sociniaanse of remonstrantse sympathieën liet vallen. Onder leiding van apologeten van het rechtzinnig christendom als Petrus Hofstede en Johannes Barueth, die de periodieken "De Nederlandsche Bibliotheek", bedoeld als tegengif tegen de "Vaderlandsche Letteroefeningen", en de "Advocaat der Vaderlandsche Kerk" volschreven, werden in de periode 1760-1775 felle aanvallen op de verlichtingsideeën ondernomen. Het resultaat was een druk- en verspreidingsverbod van de geschriften van onder meer Voltaire en Rousseau. De verklaring voor deze late uitbarsting van censuur — diverse boeken waren al langer op de markt — is mijns inziens dat de orthodoxe groepering binnen de gereformeerde kerk die tot voor kort was geconfronteerd met verlichte geluiden van voornamelijk dissenters, deze opvattingen nu ook onder het eigen predikantenlegioen begon te bespeuren. De regenten, moe van het voortdurend aandringen van de orthodoxie op acties, hebben ongetwijfeld — zoals dat in de Republiek gebruikelijk was — in het uitvaardigen van verbodsplaccaten toegestemd, zonder op de naleving ervan scherp toe te zien.

Deze hetze bereikte een hoogtepunt in de zogenaamde "Socratische Oorlog" van 1768. Het twistgeschrift, waarin afwisselend de stelling werd verdedigd en bestreden dat Socrates als het prototype van een deugdzaam mens, recht had op een plaats in de hemelse dreven, was ontstaan naar aanleiding van de *Bélisaire* (Amsterdam, 1768) van de Franse auteur J.F. Marmontel. De schorsing van sommige van onrechtzinnigheid verdachte professoren en predikanten als Van Goens, Van der Marck en Van Hemert, was eveneens het werk van deze orthodoxe groepering. In 1785 werd de bestrijding van de christelijke Verlichting geïnstitutionaliseerd door de oprichting van het "Haagsch Genootschap ter verdediging van de voornaamste waarheden van den christelijken godsdienst", dat in 1787 van de Staten van Holland een octrooi verkreeg. Onder het wakend oog van de Zuid-Hollandsche synode werd telkens wanneer een godsdienstthoend werk verscheen een prijs voor de weerlegging ervan uitgelooft. Het bekroonde antwoord werd na goedkeuring door de synode gedrukt.

Hoever men ook van het oorspronkelijke calvinisme verwijderd was geraakt door in plaats van geloof en openbaring, rede en openbaring als elkaars correlaten voor te stellen, hoezeer men ook van mening kon verschillen over de ruimte die de christelijke openbaring ten opzichte van de rede moest worden gelaten, de verlichte intellectuelen waren niet bereid de natuurlijke theologie als basis te laten dienen voor een natuurlijke godsdienst die het christendom kon vervangen. De radicalere stromingen die na 1740 in de Europese Verlichting aan bod kwamen, werden als een gevaar voor de godsdienst beschouwd. Diverse verlichte auteurs bestreden deïsme, materialisme en scepticisme of wat men daaronder verstond.

Simon Stijl, die van doopsgezinde afkomst was maar zich nooit bij een kerkgenootschap had aangesloten, achtte het betreurenswaardig dat velen de neiging hadden bij het lezen van de eerste de beste deïst de geopenbaarde godsdienst te laten vallen.⁵⁷ Elie Luzac, de Leidse advocaat en uitgever, zette zich heftig af tegen deïsme of zelfs onverschilligheid ten aanzien van de godsdienst, aangezien deze de fundamenten dreigden te

ondermijnen van de redelijke harmonie die de vroege Verlichting had gekenmerkt.⁵⁸ Johan Lulofs achtte het niet zozeer noodzakelijk zich fel tegen atheïstische geschriften te keren. Hij veronderstelde bij zijn tijdgenoten voldoende kritische zin om de ongerijmdheid van dergelijke beweringen in te zien. Veel gevaarlijker oordeelde hij boeken die door hun propaganda voor deïsme, naturalisme of scepticisme, de weg voor het ongeloof baanden.⁵⁹ Teylers Godgeleerd Genootschap, uitsluitend door dissenters bemand en een voorpost van het christelijke verlichtingsdenken, was van mening dat in deze eeuw ". . . redelijk vrijdenken met zoveel gronds roem draagt, als zij met regt wegens losbandigheid in deze gelaakt wordt".⁶⁰ Paulus van Hemert, een van de eerste kantianen, was niet zo verrukt van Kant omdat deze de basis van het fysico-theologisch Godsbewijs had ontmanteld, maar omdat de opvattingen van Kant zulke grote diensten konden bewijzen bij het "voortplanten van begrippen, die aan het ongeloof en de loszinnigheid onzer eeuw den doodsteek dreigen".⁶¹

Men concentreerde zich niet zozeer op de filosofische vooronderstellingen van datgene wat men als ongeloof aanwees, maar op de vermeende consequenties ervan. Betje Wolff vertolkte ongetwijfeld de gevoelens van velen toen zij oordeelde dat d'Holbach, wiens werk *Système de la Nature* atheïstische trekken vertoonde, een schurk was en ". . . hierom ook te verdenken, zelfs in die redenkavelingen, die enige zweem van juistheid hebben". De student Jambres in *Willem Leevend* kwam door het lezen van Voltaire, Bolingbroke, La Mettrie en Hume eerst bij "den godsdienst van een eerlijk man" terecht, vervolgens bij het materialisme om te eindigen als een "epicuristisch zwijn". *Cornelia Wildschut* ('s Gravenhage, 1793-1796) schilderde een ongelovige af als iemand die een losbandig leven leidde, moordde, verleide en diefstal pleegde. "Hoogmoed, onwetendheid en een sterke neiging tot wellust zijn de bronnen waaruit de deïstery voortvloeit. . ." was Betje Wolff's vaste overtuiging. Typerend is haar scherpe veroordeling van Voltaire's *Candide*, waarin deze de spot dreef met het optimistische Leibniziaanse wereldbeeld dat Betje Wolff zo na aan het hart lag.⁶² Haar pedagogische behoefte om het zedelijk verval te keren dat in contemporaine geschriften onveranderlijk als de voornaamste oorzaak van de achteruitgang van de Republiek werd gezien, leidde tot haar uiteindelijke conclusie dat het ongeloof verderfelijker was. Zonder de steun van het christendom was het onmogelijk de deugd te behouden. Beïnvloed door gelijksoortige overwegingen kwamen auteurs als Van Goens en Van Alphen na verloop van tijd zelfs op vroegere verlichte uitspraken terug.⁶³ Ook bij Teylers Godgeleerd Genootschap wijzigde zich omstreeks 1795 de trend. Had het college voordien de nadruk gelegd op het "redematig vrijdenken", nu sprong men regelmatig in de bres voor de verdediging van christendom en openbaring.⁶⁴

Kenmerkend voor het christelijke karakter van de Nederlandse Verlichting is dat na 1765 ook de Duitse *Popularphilosophen* als Nicolai, Mendelssohn en Abbt werden gelezen, maar dat geen auteur in de Republiek meer werd gewaardeerd dan de vrome Gellert.⁶⁵ Bij de buitenlandse boekhandel was de signatuur van de Nederlandse Verlichting eveneens bekend. In Yverdon werd onder meer voor de Nederlandse markt een gekuiste en geprotestantiseerde versie van de "Encyclopédie" van Diderot en d'Alembert vervaardigd.⁶⁶ Dit betekende overigens niet dat men in de Republiek geen kennis nam van de radicale verlichtingsideeën. In vele boekerijen prijkten de werken van de radicale *philosophes*, hoewel de groten als Voltaire, Montesquieu en in de tweede eeuw helft Rousseau het meest waren vertegenwoordigd. Hoewel de groei eruit was, bleef de Republiek tot het einde van de eeuw haar passieve rol in het verbreiden van de verlichtingsdenkbeelden vervullen. De aankoop van boeken was dientengevolge eenvoudig. De meeste geschriften van

verlichtingsauteurs werden hier uitgegeven, nagedrukt, vertaald en verkocht.⁶⁷ In de tijdschriften werden ze bovendien besproken.⁶⁸

De idee die aan dit hele complex van opvattingen ten grondslag lag, was de statistische conceptie van de natuur. Eerst in 1793 werd door toedoen van Martinus van Marum, een van de meest vooraanstaande natuurkundigen in de Republiek op dat moment, in een prijsvraag van Teylers Tweede Genootschap voorzichtig de geldigheid van de statistische conceptie van de generatie van de soorten, die mede voor dit statisch natuurbeeld verantwoordelijk was, ter discussie gesteld. Het onderwerp sloeg blijkbaar (nog) niet aan. Ondanks een herhaling bleef de respons tot één inzending beperkt.⁶⁹ Onvermijdelijk leidde dit statisch natuurbeeld tot de neiging de bestaande sociale structuren als onderdeel van de door God ingestelde natuurlijke orde te beschouwen. Vooruitgang in de vorm van aanpassing van menselijke wetten en instellingen aan deze natuurlijke orde zou slechts langzaam tot stand komen. Revolutionaire veranderingen van de maatschappij zouden een afwijking van de door God in de schepping gelegde harmonie betekenen.

De vele spectatoriale geschriften die na 1750 verschenen, ademden zonder uitzondering deze geest.⁷⁰ Ze beoogden een zedelijke verbetering van de bestaande toestand. Revolutionaire actie die de grondslagen van kerk of staat zou ondermijnen, werd door deze tijdschriften niet gepropageerd. Zelfs de democratische patriotten hadden geen sociale omwenteling op het oog. Zij streefden naar hervormingen binnen de maatschappelijke context zonder de "oorspronkelijke Constitutie zelve" te willen veranderen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de politieke theorieën van Rousseau, althans zoals ze vaak werden begrepen, nog afgezien van de religieuze bezwaren die ze opleverden, in de Republiek voor 1795 nauwelijks weerklink hebben gevonden. Daarna, hoewel toen meer gelezen en vertaald, is hun invloed evenmin groot geweest.⁷¹ Het is typerend dat, aangezien opvoeding en onderwijs binnen deze statusquo-filosofie de aangewezen wegen waren voor verandering, een van de belangrijkste hervormingen van de Bataafse periode de totstandkoming van een nieuw onderwijsstelsel was.

Sociale verbeteringen werden wel gepropageerd. Er kwam een humanitaire hervormingsbeweging op gang die grote nadruk legde op de noodzaak ten behoeve van de maatschappij nuttig te zijn. Vele spectators leverden voorzichtige kritiek op de bestaande, op kerkelijke denominatie gebaseerde armenzorg, het standsbefes en de slavernij. Tegen de verpaupering werden remedies als landontginning en de stichting van fabrieken bepleit.⁷² Ook de oprichting van het Instituut voor Doofstommen, van de Maatschappij voor het redden van Drenkelingen en van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen was een uitvloeisel van deze nieuwe geest. De strafrechthervorming stond eveneens ter discussie. Beccaria's *Dei delitte e delle pene* (Amsterdam, 1768) heeft een grote invloed op de Nederlandse strafrechtwetenschap uitgeoefend.⁷³ Fel waren de protesten van geleerden als Schorer, Kalkoen en Barelts tegen de tortuur die na steeds meer in onbruik geraakt te zijn, op het eind van de eeuw werd afgeschaft. Hoewel de afschaffing van de doodstraf nog weinig werd bepleit, werd deze langzamerhand voor minder vergrijpen en op meer humane wijze ten uitvoer gelegd.

De opvoedings- en onderwijsidealen waren niet uit Frankrijk, maar uit Engeland en in mindere mate uit Duitsland afkomstig. Locke bepaalde, hier en daar gesteund door Basedow en de school van de filantropijnen, de discussie die na 1760 intensief gevoerd werd.⁷⁴ Volksoepvoeding nam een belangrijke plaats in. J.H. Swildens, een van de geestelijke vaders van het "Nut", gaf zijn *vaderlandsch A.B. Boek voor de Nederlandsche*

Jeugd (Amsterdam, 1781) het motto mee: "Wat zou de verbetering der wetenschappen baten onder een volk, indien het volk zelf daardoor niet verbeterd wierde". Een verlichte versie van de godsdienst werd voor de opvoeding noodzakelijk geacht. De geopenbaarde godsdienst mocht echter niet worden genegeerd. Alle pedagogen beijverden zich de jeugd niet alleen tegen bijgeloof, maar vooral tegen ongelooft te beschermen. Rousseau's opvoedkundige recepten pasten niet in deze conceptie. Zijn deïstisch geïnterpreteerde opvattingen stonden assimilatie in de weg.⁷⁵

De herwaardering van het gevoel deed in de Republiek zijn intrede in de vorm van vertalingen van Engelse sentimentalistische literatuur. Na 1760 onderging de Republiek ook invloeden in deze richting vanuit Duitsland, vooral door toedoen van literatoren als Van Goens, Van Alphen en Bellamy.⁷⁶ De verheerlijking van de natuurstaat die in Frankrijk onder invloed van Rousseau, Diderot en Hëlvetius met de gevoelscultus samenging, ondervindt in de Republiek weinig waardering en weerklank.⁷⁷ Het optimistisch geloof in de vooruitgang en de verworvenheden van de cultuur vormden een onoverkomelijke barrière in een land waar de zich ontwikkelde wetenschap als een van de belangrijkste remedies tegen de achteruitgang gold.⁷⁸ Het natuurleven zou een terugkeer betekenen naar de ". . . hulpeloze staat onzer kindsheid. . . welke thans, dank zij der beschaaving! niet meer plaats heeft". Van Alphen sprak met minachting over Rousseau's goede wilde ". . . die niets nodig heeft, dan voedsel, eene vrouw en den slaap". De patriotse predikant en publicist Van Hamelsveld was dezelfde mening toegedaan: "Rousseau had buiten kijf ongelijk, wanneer hij zich aan zijne gemelijkheid overgaf, en den mensch tot een wezen verlaagde, wiens natuurstaat wildheid en ongezellige beschaafdheid ware". "Geleerdheid, kunsten en wetenschappen maaken den sieraad van eene Natie uit; zij deelen haar licht mede aan het Volk, en de beschaafdheid wordt daardoor uitgebreid, de volkssmaak verbeterd en gevestigd".⁷⁹

De deïstische trekken die veel geschriften van aanhangers van de natuurstaat-idee vertoonden, waren evenmin bevorderlijk voor een enthousiast onthaal. Rhijnvis Feith, die als romanschrijver en dichter veel heeft bijgedragen tot het eerherstel van het gevoel, gebruikte zijn geschriften tevens als strijdmiddel tegen de deïsten en de vermeende immoraliteit van de atheïsten. Telkens wees hij op het leven na de dood en pleitte hij voor de christelijke deugden.⁸⁰ De Nederlandse preromantiek heeft zich, naar het schijnt, niet kunnen losmaken van de sterk religieuze inslag van de hier geldende verlichtingsopvattingen. Van de *Sturm und Drang*, die na 1780 zijn grootste bloei doormaakte, heeft men in Nederland, een enkeling als Hemsterhuis uitgezonderd, nauwelijks weet gehad.

Een impressionistisch overzicht als het onderhavige rechtvaardigt nog geen definitieve conclusies. De resultaten kunnen echter wel als hypothesen voor nader onderzoek dienen. De Verlichting in de Republiek had veel aan het buitenland te danken. Van een overwegend Franse invloed, zoals die onder meer op het terrein van de kunst te constateren valt, is echter geen sprake. Engelse en Duitse schrijvers hebben een aanzienlijk grotere respons gehad. De verlichte auteurs in de Republiek gingen eclectisch te werk en verbonden nieuwe inzichten met traditionele opvattingen die, hoe vrijzinnig ook, in essentie christelijk van aard waren. De Nederlandse Verlichting kreeg hierdoor een christelijk karakter en bleef diensengevolge ongevoelig voor de theorieën van de radicale auteurs die de basis van het optimistisch verlichtingsdenken hadden ontmanteld. Dit had tot gevolg dat de controverse ten aanzien van materialisme en determinisme, evenals de totstandkoming van een ethische code los van dogma of religie, zoals die zich in Frankrijk voordeden, in de Republiek nauwelijks weerklank en vooral bestrijding ondervonden. Van een

crisis, gevolgd door een ethisch vacuüm en veroorzaakt door een geschokt vertrouwen in de optimistische visie op de wereld, valt in de Republiek dan ook weinig te bespeuren.

Gezien de stand van het onderzoek is het moeilijk de oorzaken van dit verschijnsel aan te wijzen. Een mogelijke verklaring is dat het tolerante klimaat in de achttiende-eeuwse Republiek tot een "écraser l'infâme" à la Voltaire minder aanleiding gaf. Met name is mijns inziens de hypothese het onderzoeken waard dat velen, geconfronteerd met de achteruitgang van de Republiek, zich in meer of mindere mate onbewust vastklampen aan het optimistisch wereldbeeld en aan de in deze visie besloten vooruitgang van kunsten en wetenschappen. Men koesterde de overtuiging dat genoegzame verspreiding van kennis — een thema vooral door de patriotten bepleit — het middel zou zijn om het proces van achteruitgang in het tegendeel te doen verkeren. Het materialisme moest volgens de hierboven geciteerde opvattingen resulteren in deïsme en atheïsme. Deze Godsverlating, waardoor de religieuze basis aan de deugdzaamheid zou zijn ontnomen, kon niet anders dan een grote toename van het zedelijk verval ten gevolge hebben, terwijl men juist de zedeloosheid als een van de voornaamste oorzaken van de achteruitgang had bestempeld. Een dergelijke conclusie zou ook de grote apologetische activiteit verklaren, niet alleen van hen die hiervoor rechtzinnige motieven bezaten, maar ook van vele patriotse en verlichte auteurs.

De christelijke verlichtingsconceptie rustte op twee pijlers. Enerzijds de rede met als complement in de tweede eeuwheft het gevoel, die samen verantwoordelijk waren voor het ontstaan van het hele complex van ideeën over deugd, vooruitgang, opvoeding en maatschappelijk nut. Anderzijds de openbaring, die de garantie betekende voor Gods leiding in een harmonische wereld. Deze gespannen verhouding tussen rede en openbaring, die een breuk betekende met de orthodoxe opvatting die in de christelijke godsdienst uitsluitend de geopenbaarde heilsreligie zag, vormt mijns inziens de kern van het verlichte klimaat in de achttiende-eeuwse Republiek.

* De leden van de staf van de afdeling Nieuwere Geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Utrecht hebben prof. dr. J.C. Boogman begin 1978 een bundel opstellen in machineschrift aangeboden. Deze bijdrage maakt deel uit van deze bundel.

Noten

- 1) H.H. Zwager, *Nederland en de Verlichting* (Bussum, 1972) 7.
- 2) J.W. Smit, *Fruin en de partijen tijdens de Republiek* (Groningen, 1958) hoofdst. ii.
- 3) N.G. van Kampen, *Beknopte geschiedenis der letteren en wetenschappen in de Nederlanden* (3 dln; 's-Gravenhage, 1821-1826) II, 82-638, m.n. 361-375. Idem, *Vaderlandsche Karakterkunde* (2 dln; Haarlem, 1826-1828) II, 439-451.
- 4) J. de Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830* (Amsterdam, 1868) 289.
- 5) G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. 2e dr.; 2 dln.; Amsterdam, 1852.
- 6) E.J. Potgieter, *Het Rijksmuseum te Amsterdam*. Wereldbibliotheekeditie. Amsterdam, 1907.
- 7) Idem, *Jan, Jannetje en hun jongste kind*. Wereldbibliotheekeditie. Amsterdam, 1907.
- 8) R.C. Bakhuizen van den Brink, "ongetiteld essay" in: R.C. Bakhuizen van den Brink; E.J. Potgieter; P.A. Tiele; S. Muller Fzn. en Th. Bussemaker, ed., *R.C. Bakhuizen van den Brinks Studiën en Schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren* (5 dln; 's-Gravenhage, 1863-1913) II, i-lxxxiii.
- 9) C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken* (25 dln; Haarlem, 1912) XVIII, XIX, XXII, XXIII, XXIV.
- 10) H.T. Colenbrander, *De Patriottentijd* (3 dln; 's-Gravenhage, 1897-1899) I, 68-69.
- 11) Ph. de Vries, "De Nederlandse cultuur in de eerste helft van de achttiende eeuw" in: J.A. van Houtte e.a., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (12 dln; Utrecht, 1949-1958) VII, 252.
- 12) H. Brugmans, *Het belang der economische geschiedenis*. Inaugurele rede Univ. v. Amsterdam, 1910. Zijn opvattingen over het cultureel klimaat in de achttiende-eeuwse Republiek werkte

- hij o.a. uit in: H. Brugmans e.a., *Geschiedenis van Nederland* (8 dln; Amsterdam, 1935-1938) VI, hoofdst. xxx.
- 13) J.S. Theissen, *Uit de voorgeschiedenis van het liberalisme in Nederland*. Inaugurele rede Univ. v. Amsterdam, 1930.
  - 14) P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse Stam* (2e dr.; 6 dln; Amsterdam, 1961-1962) V, 1175-1215. De tekst van dit deel werd voltooid na Geyl's kritiek op Colenbrander.
  - 15) W.J.F. Nuyens, *Algemeene geschiedenis des Nederlandschen volks van de vroegste tijden tot op onze dagen* (20 dln; Amsterdam, 1871-1882) XVII, hoofdst. vi; XIX, hoofdst. vii. Zie voor het gebruik dat Nuyens van Groen maakte: G.C.W. Görris, *Dr. W.J.F. Nuyens beschouwd in het licht van zijn tijd* (Nijmegen, 1908) 151.
  - 16) Deze herwaardering had ook gunstige gevolgen voor de beoefening van de achttiende-eeuwse cultuurgeschiedenis. Vgl. P. Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*. 3 dln; Hilversum, 1968.
  - 17) Zie o.a. E. Hatin, *Les gazettes de Hollande et la presse clandestine aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Parijs, 1865. Y. Dubosq, *Le livre français et son commerce en Hollande de 1750 à 1780*. Amsterdam, 1925. I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*. 4 dln; Amsterdam, 1960-1967.
  - 18) Zie voor de stand van zaken op het gebied van de Nederlandse persgeschiedenis: G.C. Gibbs, "The role of the Dutch Republic as the intellectual entrepôt of Europe in the seventeenth and eighteenth centuries". *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, LXXXVI (1971) 323-349.
  - 19) Zie o.a. J. Verduyven, "Voltaire et la Hollande". *Studies on Voltaire and the eighteenth century*, XLVI, Genève, 1966. H.L. Brugmans, "Autour de Diderot en Hollande". *Diderot Studies*, III (1961) 55-73. S.J. Fockema Andreae, "Montesquieu en Nederland". *De Gids* (1949) 176-183. Een uitzondering vormt: W. Gobbers, *Jean-Jacques Rousseau in Holland, een onderzoek naar de invloed van de mens en het werk (ca. 1760-ca. 1810)*. Gent, 1963. Zie tevens de uitgebreide bibliografie in: *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw*, VIII (1970) 200-217.
  - 20) J. Wille, *De literator R.M. van Goens en zijn kring. Studiën over de achttiende eeuw*. Zutphen, 1937.
  - 21) *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw*, I (1968) e.v.
  - 22) O. Noordenbos, *Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw*. Rotterdam, 1931. Idem, "Rationalisme en Romantiek in de Noordelijke Nederlanden", in: *A.G.N.*, VIII, 58-79. Idem, "De crisis der Verlichting", in: *A.G.N.*, XI, 394-417. Idem, "De eeuw der Verlichting". *De Gids* (1971) 446-453.
  - 23) F. Sassen, "Johan Lulofs (1711-1768) en de reformatorische Verlichting in de Nederlanden". *Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen; afd. letterkunde*, N.R., dl. 28, afl. 7. Amsterdam, 1965.
  - 24) P.J. Buijnsters, "Les lumières hollandaises". *Studies on Voltaire and the eighteenth century*, LXXXVII (1972) 197-215.
  - 25) F. Furet, ed., *Livre et société dans la France du XVIIIe siècle*. 2 dln; Parijs, 1965-1970.
  - 26) Zie voor regelmatige mededelingen hierover het *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw*.
  - 27) Een uitzondering dient gemaakt te worden voor de schilderkunst. De kleine burgerij vervaardigde en kocht schilderijen en prentkunst. Vgl. J. Huizinga, "Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw", *Verzamelde Werken* (9 dln; Haarlem, 1948-1953) II, 447-449. Hoewel een studie hierover ontbreekt, valt het niet aan te nemen dat het in de achttiende eeuw anders is geweest.
  - 28) Polman, *Katholiek Nederland*, II, 293-294. Eerst aan het begin van de negentiende eeuw is er sprake van een toegenomen contact met vooral de Duitse katholieke Verlichting. J.M. Schrant, de initiatiefnemer en hoofdredacteur van de *Mengelingen voor Rooms-Catholijken*, was hiervan de eerste propagandist. Vgl. L.J. Rogier, "Een stem der katholieke Verlichting", *Terugblik en Uitzicht* (2 dln; Hilversum, 1964) I, 215-245.
  - 29) N. van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland* (Arnhem, 1952) 133-156.
  - 30) Th.H.M. Verbeek, "Voorlopige bibliographie van 18e eeuwse vertalingen in het Nederlands van wijsgerige werken", *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw*, XXII (1974) 3-40.
  - 31) P. Swagerman, *Ratio en Revelatio*. Groningen, 1967. Sassen, "Lulofs", 3-13. F. Sassen, *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* (Amsterdam, 1959) 120-252. Een beroep op Descartes of Bayle werd door deze auteurs niet altijd op prijs gesteld, beducht als ze waren voor hun positie in wat toch uiteindelijk hun gastland was.

- 32) C.L. Thijssen-Schoute, "De Nederlandse vriendenkring van John Locke". in: C.L. Thijssen-Schoute, *Uit de Republiek der Letteren* ('s-Gravenhage, 1967) 93-99. R.L. Colie, *Light and Enlightenment* (Cambridge, 1957) hoofdst. ii.
- 33) Tyssot de Patot vertegenwoordigde een deïstisch standpunt, gebaseerd op de cartesische deductieve methode. Vgl. P. Valkhoff, *Ontmoetingen tussen Nederland en Frankrijk* ('s-Gravenhage, 1938) 99-120.
- 34) D. Brunet, *Les physiciens hollandais et la méthode expérimentale en France au XVIIIe siècle*. Parijs, 1926. R. Hooykaas, *Rede en ervaring in de natuurwetenschap der XVIIIe eeuw*. Inaugurale rede V.U. Amsterdam, 1946.
- 35) J. Bots, *Tussen Descartes en Darwin, geloof en natuurwetenschap in de 18e eeuw in Nederland* (Assen, 1972) 11.
- 36) Sassen, *Geschiedenis van de wijsbegeerte*, 217-221.
- 37) N. Hampson, *The Enlightenment* (Harmondsworth, 1968) 39.
- 38) Bots, *Tussen Descartes en Darwin*, 5-48.
- 39) T. Dekker, "De popularisering der natuurwetenschappen in Nederland in de achttiende eeuw", *Geloof en wetenschap* (1955) 178-179.
- 40) H.A.C. Spoelstra, *De invloed van de Duitse letterkunde op de Nederlandsche in de tweede helft van de 18e eeuw* (Amsterdam, 1931) 26-29. A.W. Bronsveld, *Oorzaken der verbreiding van het rationalisme in ons land sedert de laatste jaren der vorige eeuw* (Rotterdam, 1862) 115 vlg. Sassen, *Geschiedenis van de wijsbegeerte*, 217-252 passim.
- 41) Spoelstra, *Invloed van de Duitse Letterkunde*, 30. Deze idee was geen oorspronkelijke vondst van Wolff, maar een gemeenplaats in het achttiende-eeuwse denken van Shaftesbury via Mandeville en Montesquieu tot Smith. Hoewel ook zij invloed op de verbreiding van deze idee in de Republiek gehad kunnen hebben, valt dit wegens het ontbreken van studies hieromtrent nog niet met enige zekerheid te stellen.
- 42) Sassen, *Geschiedenis van de wijsbegeerte*, 233-234, 248, 274-275. Er verschenen diverse vertalingen van leden van de Schotse school, soms met uitvoerig commentaar zoals bijvoorbeeld bij Adam Smith. Vgl. Verbeek, "Voorlopige bibliografie".
- 43) P. Hazard, *La pensée européenne au XVIIIe siècle, de Montesquieu à Lessing* (herdruk; Parijs, 1963) 91.
- 44) Wille, *Van Goens*, 283.
- 45) Zie voor Franeker: J.C. de Bruïne, *Herman Venema, een Nederlands theoloog in de tijd der Verlichting* (Franeker, 1973) hoofdst. iv, v. Voor Groningen en Leiden: L. Knappert, *Geschiedenis der hervormde kerk onder de Republiek en het Koninkrijk der Nederlanden* (2 dln; Amsterdam, 1911-1912) II, 149-155. J. van den Berg, *Een Leids pleidooi voor verdraagzaamheid. Het optreden van Jan Jacob Schultens in de zaak Van der Os*. Inaugurale rede Leiden, 1976.
- 46) A. van den Endt, *Gisbertus Bonnet*. Wageningen, 1957. Wille, *Van Goens*, 61.
- 47) J. Bots, "Geloof en natuurwetenschap in de 18e eeuw", *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw*, XIX-XX (1973) 28.
- 48) Bots verklaart het uitblijven van eigen werk op fysico-theologisch terrein uit de overweldigende indruk die Nieuwentyt's boek gemaakt had. Hierdoor zou er geen plaats meer zijn voor nieuw oorspronkelijk werk. Mijns inziens is de geringe ontvankelijkheid bij vele gereformeerde predikanten voor deze opvattingen tot ± 1750 een veel waarschijnlijker verklaring. Vgl. Bots, *Tussen Descartes en Darwin*, 60.
- 49) *Ibidem*, 72. B. Paasman, *J.F. Martinet, een Zutphens filosoof in de achttiende eeuw* (Zutphen, 1971) 51.
- 50) Bots, *Tussen Descartes en Darwin*, 123-124.
- 51) *Ibidem*, 132.
- 52) Dekker, "Popularisering der natuurwetenschappen", 174.
- 53) D. Schoute, "De geschiedenis van het natuurkundig gezelschap te Middelburg", *Archief, mededelingen van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1923) 16-17.
- 54) E. Wolff-Bekker, *Historie van den Heer Willem Leevend* (8 dln; 's-Gravenhage, 1784-1785) II, 50-51.
- 55) G.W. Kernkamp, "Bengt Ferrner's dagboek van zijne reis door Nederland in 1759", *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, XXXI (1910) 385-386 en passim.
- 56) W.W. Mijnhardt, "Veertig jaar cultuurbevordering. Teylers Stichting 1778 - ± 1815", *Gedenkboek Teylers Stichting 1778-1978* (ter perse).

- 57) H. Smitskamp, "Simon Stijl als verlicht geschiedschrijver", *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, VI (1952) 210.
- 58) E.H. Kossmann, *Verlicht conservatisme: over Elie Luzac*. Inaugurale rede Groningen, 1966.
- 59) Sassen, "Lulofs", 45-46.
- 60) Mijnhardt, "Teylers Stichting".
- 61) Sassen, *Geschiedenis van de wijsbegeerte*, 277. Kant's kritiek dat het in de fysico-theologie besloten Godsbewijs in strijd was met elke wiskundige grondregel, werd in de Republiek fel bestreden. Bij Teylers Tweede Genootschap bijvoorbeeld werd weliswaar vastgesteld dat bovennatuurlijke uitgangspunten nooit iets hadden bijgedragen tot de ontwikkeling van de natuurwetenschappen, maar men deinsde er voor terug gelijksoortige stricte criteria op het fysico-theologisch Godsbewijs van toepassing te verklaren. Nog in 1815 stelde het genootschap dit Godsbewijs aan de orde, gekoppeld aan een "bondige verdediging van het gemelde Bewijs tegen de Kantiaansche en andere bestrijders". Met het te bekronen antwoord had men vooral propagandistische plannen. De zekerheid die van de fysico-theologie uitging, wensten de leden van het Tweede Genootschap blijkbaar niet prijs te geven. Het is waarschijnlijk dat velen in de Republiek, beducht voor het verlies van gelijksoortige zekerheden, zich verre hielden van een goed doordachte scheiding van rede en openbaring. Vgl. Mijnhardt, "Teylers Stichting".
- 62) H.C.M. Ghijzen, *Betje Wolff in verband met het geestelijk leven van haar tijd. Jeugd en huwelijksjaren* (Rotterdam, 1919) 153-154.
- 63) Buijnsters, "Lumières hollandaises", 211-214.
- 64) Mijnhardt, "Teylers Stichting".
- 65) Buijnsters, "Lumières hollandaises", 208.
- 66) Mondelinge mededeling Prof. R. Darnton.
- 67) Zie het veilingcatalogi-onderzoek in W. Gobbers, *Rousseau*, 68-78. Gobbers, met in zijn kielzog Zwager, tracht aan de hand van de oplagecijfers van de eerste druk van Rousseau's *Julie ou la Nouvelle Héloïse* (Amsterdam, 1761) aan te tonen dat er voor boeken van dit slag in de Republiek geen markt bestond. 2000 exemplaren waren bestemd voor Frankrijk, 300 voor de Republiek en 500 voor Londen, Genève en Duitsland samen. Zelfs wanneer men Zwager toegeeft dat diverse van de voor de Republiek bestemde exemplaren via ruiltransacties in het buitenland zijn terechtgekomen, is de proportionele verhouding voor het Franstalige gebied en de Republiek ongeveer gelijk. Ten opzichte van Engeland en Duitsland springt de Republiek er zelfs gunstig uit. Frankrijk had omstreeks 1760, ruw geschat, ± 22 miljoen inwoners, Engeland 14 à 15 miljoen en de Republiek bijna 2 miljoen. Vgl. Gobbers, *Rousseau*, 44 en Zwager, *Nederland en de Verlichting*, 54.
- 68) Knappert, *Hervormde Kerk*, II, 70-72. Chr. Sepp, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland van 1787 tot 1858* (3e dr.; Amsterdam, 1867) 99-119.
- 69) Mijnhardt, "Teylers Stichting".
- 70) P.J. Buijnsters, "Sociologie van de spectator", *Spiegel der Letteren*, XV (1973) II. Buijnsters telde in de Republiek in de achttiende eeuw 73 spectatoriale geschriften van eigen bodem, 27 vertaalde en 12 vreemdtalige. Vgl. P.J. Buijnsters, "Bibliografie van 18e eeuwse spectatoriale tijdschriften in Nederland", *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw*, II (1969) 38-47. Na 1750 verschenen de meeste: 56 originele, 13 vertaalde en 2 vreemdtalige. Het is opvallend dat in de tweede eeuw helft het aantal spectators uit andere landen sterk afnam in verhouding tot eigen producties. Vóór 1750 waren deze aantallen respectievelijk 12; 12; 10 (van de originele waren er 5, van de vertaalde 2 niet te dateren). Deze ontwikkeling weerspiegelt niet alleen de herwaardering van het Nederlands ten opzichte van de Franse taal, maar suggereert tevens de verspreiding van de Verlichting over steeds bredere bevolkingsgroepen. De afname van het aantal buitenlandse spectatoriale tijdschriften zou kunnen wijzen op een toenemend isolement waarin de Nederlandse Verlichting ten opzichte van de Europese was komen te verkeren. Hoewel niet alle spectatoriale periodieken de verlichte denkbeelden uitdroegen, was dit bij verreweg de meeste wel het geval. Zie: P.J. Buijnsters, "Moralistische Wochenschriften in den Nederlanden", *Etudes Germaniques*, XXI (1966) 408-416. J. Hartog, *De spectatoriale geschriften van 1741-1800*. 2e dr.; Utrecht, 1890. Ook de sociale maatregelen die organisaties als het "Nut" voorstonden, veronderstelden de bestaande maatschappelijke orde als gegeven. Zie: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, "Armoede in de gedrukte optiek van de sociale bovenlaag in Nederland, 1750-1850", *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXVIII (1975) 475.
- 71) Gobbers, *Rousseau*, 222-259.

- 72) H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Armoede en Arbeidswang. Werkinrichtingen voor 'onnutte' Nederlanders in de Republiek 1760-1795*. 's-Gravenhage, 1977.
- 73) J.Ph. De Monté Verloren, *Geschiedenis van de wetenschap van het strafrecht en het strafprocesrecht in de Noordelijke Nederlanden vòòr de codificatie* (Amsterdam, 1956) 171 vlg.
- 74) Gobbers, Rousseau, 316-346. E.P. de Booy, *Weldaet der Scholen* (Utrecht, 1977) 117-123.
- 75) Gobbers, Rousseau, 340-346. Sassen, "Lulofs", 46.
- 76) Spoelstra, *Invloed van de Duitse letterkunde*, hoofdst. iii.
- 77) De Franse 'gevoeligheid' werd hier en daar wel geaccepteerd. Vgl. Ghijsen, *Betje Wolff*, 150.
- 78) Simon Stijl bijvoorbeeld was van mening dat de Franse invloed en de toenemende overdaad de achteruitgang van de Republiek in de hand werkten. Zijn remedie was de oprichting van een maatschappij die geschikte jongelieden, uit weeshuizen gerecruteerd (I), in staat moest stellen "de steile baan der wetenschappen op te streven". Op deze wijze kon men "eene aanzienlijke reeks van groote mannen in allerlei soorten van kunsten en wetenschappen aankweken". Aldus kon de Republiek, nog voor het einde van de eeuw, opnieuw het respect van de andere mogendheden afdwingen en zou zij "nimmer ophouden gelukkig voor zichzelf en geducht voor hare vijanden te zijn". Smitskamp, "Simon Stijl", 207.
- 79) Gobbers, Rousseau, 206.
- 80) P.J. Buijnsters, *Tussen twee werelden. Rhijnvis Feith als de dichter van "Het Graf"*. Assen, 1963.

E.J. van Himbergen
GRONDWETTIGE HERSTELLING*

Bij alle aandacht die de Patriottenbeweging van de jaren tachtig van de achttiende eeuw in de Republiek gekregen heeft, zijn er in de geschiedschrijving aan het misschien wel belangrijkste geschrift uit die periode maar enkele opmerkingen of bladzijden gewijd. *Grondwettige Herstelling van Nederlands Staatswezen zo voor het algemeen Bondgenootschap als voor het bestuur van elke byzondere Provincie geschikt om het voornaam doelwit aan te toonen waar toe de poogingen van goede regenten en de requesten van vaderlandlievende burgers moeten strekken* verdient toch meer belangstelling, omdat in dit lijvige werk de patriotse hervormingsijver concreet gestalte kreeg (1). De hierin uiteengezette ideeën zouden tot 1787 voor het overgrote deel van de Patriottenbeweging gemeengoed blijven.

De Vierde Engelse Oorlog (1780-1784), de vernederende afloop daarvan en het nog tot 1785 voortdurende conflict met keizer Jozef II over de Schelde en het Barrièretractaat vormden de aanleiding voor het ontstaan van een politieke en sociale crisis die de Republiek der Verenigde Nederlanden al snel in een burgeroorlog zou storten. Volstond de grotendeels patriotse publieke opinie aanvankelijk met het fel kritiseren van stadhouder Willem V en de zijnen die voor de rampen verantwoordelijk werden gesteld, in *Grondwettige Herstelling* leverde de oppositie een constructieve bijdrage aan het vinden van oplossingen voor de crisis. Onder de leus "grondwettige herstelling" werd hervorming van het staatsbestel in vele onderdelen geëist. Op het eerste gezicht lijkt dat niet meer in te houden dan een terugkeer naar een in patriotse ogen ideale constitutionele situatie uit het verleden. Maar de auteurs van *Grondwettige Herstelling* kenden de geschiedenis van hun land goed genoeg om te beseffen dat die toestand nooit bestaan, maar wel tot de mogelijkheden behoord had (2). Zij verwachtten dan ook een constitutioneel paradijs te kunnen scheppen door niet alleen het bestel van ingeslopen misbruiken te zuiveren maar het ook te vervolmaken door nieuwe elementen eraan te voegen. Van een terugkeer kon dus ondanks alle retrospectie geen sprake zijn.

Bij de schrijvers valt een voor die tijd kenmerkende ambivalentie te bespeuren. Heel vaak verschaften zij hun herstellingsstreven een historische sanctie door zich te beroepen op voorbeelden uit het verleden of op veelal in onbruik geraakte of uitgeholde privileges en rechten, maar soms ook vonden zij het verlenen van de respectabiliteit van ouderdom aan hun ideeën niet nodig en verdedigden zij die in puur natuurrechtelijke termen. Vaak treft men een combinatie van beide aan zoals bijvoorbeeld bij de volkssouvereiniteit en het recht van verzet:

Alle de Regeeringsvormen berusten. . . op eenen grondslag, die eenig en alleen op de magt des Volks gebouwd is . . . Zoo draa de Regeering onbestaanbaar is geworden met het algemeene welzyn; zoo draa de burgerlyke en openbaare Rechten der Volken geschonden worden, en de Wetten en het Oppergezag op gelyke wyze onmagtig zyn, om ze te doen eerbiedigen; zoo ras is ook het Volk ontslagen van de banden welken het zich vrywillig heeft opgelegd, en teffens gewettigd, om in 't algemeen optestaan (3).

Om alle twijfel aan de juistheid van deze uitspraak weg te nemen achtte de schrijver het evenwel niet ondienstig een greep in de historie te doen en eraan toe te voegen dat het ontstaan van de Republiek op die manier gerechtvaardigd kon worden.

Ten opzichte van de Unie van Utrecht vertoonde *Grondwettige Herstelling* eveneens een zekere tweeslachtigheid. De Unie was dan wel slechts een alliantietractaat voor een geheel andere situatie ontworpen, voor een grondwettige herstelling bleef dit "meesterstuk van staatkunde" toch het uitgangspunt, want "het maaksel 'er van is in den grond goed; en om het te doen gaan, wordt 'er alleenlyk maar vereischt, dat men ieder der byzondere deelen naar dien rang voege, welke aan hetzelfde toegewezen moet worden" (4). Aan de souvereiniteit van stad en provincie met de daaruit voortvloeiende bestuursstructuur werd door de Patriotten nog niet getornd, maar binnen dat formele kader moesten loutering en vervolmaking van het bestel een einde maken aan "de trotschheid der Aristocraten" en "de geheime aanslagen van het Opperhoofdmanschap" (5). Het belang dat de schrijvers naast het formele aspect aan het persoonlijke element, aan de mentaliteit van de regenten hechtten, verklaart mogelijk voor een deel hun terughoudendheid ten aanzien van fundamentele hervormingen op het institutionele vlak. Wanneer weldenkende, lees patriotse regeerders op het kussen zouden komen, kon een herstelling gemakkelijker en binnen de bestaande bestuursvormen plaatsvinden.

Overigens waren de auteurs realistisch genoeg om niet de illusie te koesteren dat er niet opnieuw misbruiken zouden ontstaan of dat het bestel nu vanzelf goed zou blijven functioneren. Volgens hen was de politieke structuur een werktuigkundig geheel "van een kunstig en ongemeen samengesteld maaksel, doch welks raderen weder van tyd tot tyd aan den gang moeten gebragt worden" (6). In gevolge de artikelen XIX tot en met XXII van de Unie zou daarom het herstellingswerk regelmatig, om de zes of acht jaar, ter hand genomen dienen te worden om dat kwetsbare, ingewikkelde raderwerk aan de zich steeds wijzigende omstandigheden aan te passen. Zoals in vele andere gevallen pleitte *Grondwettige Herstelling* ook hier voor een utilitaire, pragmatische aanpak: indien niet eerst de hervorming aan de basis in iedere stad en provincie werd doorgevoerd, zou er — zoals gebleken was tijdens de Grote Vergaderingen van 1651 en 1716/1717 — van veranderingen op nationaal niveau niets terecht komen omdat steden en provincies soeverein bleven.

Mikpunt van hevige kritiek was de stadhouder die nu niet zoals in de crisissituaties van 1672 en 1747 onder de druk van volksbewegingen in zijn waardigheden hersteld en als redder des vaderlands beschouwd kon worden, maar integendeel tot een landverrader bestempeld werd. Zijn vasthouden aan het Oud Systeem (de traditionele verbintenis met Engeland), zijn naar het oordeel van de fel anti-Engelse tegenpartij te slappe optreden in de oorlog, de militaire jurisdictie en nog veel meer misstanden werden door de patriotse oppositie aan de kaak gesteld. De invloed die Willem V door een wijdvertakt stelsel van clientèle- en patronageverhoudingen op grond van onder andere de regeringsreglementen en het recommendatierecht had weten te verwerven over de wetgevende macht in steden en Staten, had volgens de Patriotten een funeste, verlamme uitwerking gehad op de besluitvorming, terwijl juist een slagvaardig defensiebeleid vereist was. In het Unie-tractaat was de stadhouder nooit zo'n centrale en vaak overheersende rol toebedeeld. Zijn huidige machtspositie stemde dus niet overeen met zijn werkelijke hoedanigheid van dienaar van de Staten. Wilde Willem een meer nationale en onmisbare figuur worden als onpartijdig hoofd van de uitvoerende macht, dan dienden hem al die bevoegdheden ontnomen te worden die een duidelijke afscheiding van wetgevende en uitvoerende macht in de weg stonden en die hem al te zeer tot belanghebbende partij konden maken in allerlei politieke conflicten.

Het verzet tegen de stadhouder bracht C.H.E. de Wit ertoe *Grondwettige Herstel-*

ling te beschouwen als het propagandageschrift van de zogenaamde aristocratische component van de Patriottenbeweging, de regenten, omdat hun staatkundige verlangens nooit verder gingen dan het breken van diens macht. Het democratisch gehalte van het boek is naar de hedendaagse maatstaven van De Wit te gering om het uit de pen van de burgerlijke Patriotten te kunnen laten komen (7). Ten aanzien van het stadhouderschap creëert De Wit een overdreven tegenstelling tussen patriotse burgers en regenten: beide groepen immers oefenden gelijksoortige kritiek op de positie en de rol van de stadhouder in het politieke bestel en wensten evenzeer zijn macht aan banden te leggen. Wanneer De Wit beweert dat alleen in het beperken van de stadhouderlijke macht het belang van *Grondwettige Herstelling* gelegen is, bagatelliseert hij de ideeën, en het nieuwe daarvan, die de patriotse burgers en ook de hervormingsgezinde regenten op andere terreinen wilden realiseren. Bovendien negeert hij het feit dat zij toen nog geen breuk met het verleden ervaren hadden die hun denken zodanig veranderde, dat zij bijvoorbeeld of het stadhouderschap geheel wilden afschaffen zoals in 1795 gebeurde of een constitutioneel koningschap aanvaardden.

Volgens *Grondwettige Herstelling* behoorde de stadhouder eigenlijk niet meer te zijn dan "de uitvoerder der bevelen van den Souverein, zonder de magt te hebben van te moogen beschikken over eenig burgerlijk-, staats-, of zelfs krygsampt" (8). Maar als het erop aankwam deinsden de auteurs enigszins terug voor de gevolgen van hun doortastendheid en wensten zij wat de benoemingen betreft alleen de keuze van de leden van de wetgevende macht aan de stadhouderlijke invloed te onttrekken (9). De consequenties van het terugdringen van de macht en van het afbakenen van de taak van de stadhouder zouden toch vèrstrekkend zijn. Niet alleen werden daardoor uitvoerende en wetgevende macht van elkaar afgescheiden en de eerste aan de laatste ondergeschikt gemaakt, maar ook kwam de volle nadruk te liggen op de afhankelijkheid van de regenten van het souvereine volk, omdat na het wegvallen van de vaak dominerende rol van de stadhouder de band tussen het volk en zijn vertegenwoordigers weer hersteld zou kunnen en moeten worden. Een dergelijke "herstelling" was een ware constitutionele zuivering en in wezen een revolutionaire verandering van het politieke bestel.

Het verleden bleef op de achtergrond van het streven naar vernieuwing meespelen. De Patriotten mochten dan in alle hevigheid Willem V bestrijden, hun angst om onder een ongebreidelde regentenheerschappij te geraken weerhield hen ervan tot het uiterste te gaan, het stadhouderschap geheel af te schaffen. Zolang immers het oligarchische bestel nog niet door hervormingen was afgebroken — het kardinale punt uit *Grondwettige Herstelling* dat door De Wit volledig genegeerd wordt —, diende er een "schynbeeld van opgezag" te blijven zonder veel macht weliswaar, maar met voldoende gezag om de burgers te beschermen tegen het optreden van de oligarchie en van het gewone volk want

in deezen tegenwoordigen tyd hebben zy geen' anderen waarborg van hunne vryheid dan dit by hen zo gehaat Stadhouderschap, en de verdeeldheden, die hetzelfde in ons land doet ontstaan. Deeze verschillende gevoelens [tussen stadhouder en regenten] zyn [N.B.] zolang zy niet tot openbaare scheuringen uitbarsten, de behoudmiddelen der volksvryheid (10).

Hadden niet de stadhouderloze tijdperken in 1672 en 1747 geleid tot het ingrijpen van het "woedend grauw" en het versterken van de positie van de stadhouder? Wat bleef er over van de vrijheid van de burgerij toen stadhouder en regenten elkaar daarna vonden?

vroegen de auteurs van *Grondwettige Herstelling* zich retorisch af.

Hun streven kon dus niet beperkt blijven tot het aantasten van de macht van Willem V, want dat zou slechts de regenten vrij spel geven.

Zal men die verderflike onafhanklykheid wedergeeven, welke zy bezeten hebben vóór de herstelling van het Stadhouderschap? Zal men gevolglyk het gemeen, wanneer het de niet minder gevaarlyke misbruiken der Aristocratische aanstellingen wars geworden is, aanleiding geeven tot oproerigheden, die het vergrooten der Stadhouderyke magt op nieuw noodzaaklyk maaken (11).

Een dergelyke herhaling van de geschiedenis van de Republiek kon voortaan voorkomen worden door het "volk", dat is de brede middengroepering die meestal burgerij genoemd wordt, invloed te geven op benoemingen en bestuur (12). Tegen het oligarchisch regentenregiem ging het zo mogelijk nog meer dan tegen de stadhouder en zijn ahangelingen. De roep om een grondwettige herstelling stuitte daarom op grote tegenstand bij beide groepen, want de burgerij wierp zich gesteund door een aantal welwillende regenten tegenover die traditionele machthebbers op als een nieuwe derde macht met eigen politieke aspiraties. Zij verlangde zeggenschap in het bestuur om daardoor de funeste invloed van de traditionele "partij"-strijd uit te schakelen en "om aan het Staatsligchaam een nieuw leeven en eenen vasten grondslag te geeven (13).

Tot heden toe heeft 'er altoos eene wederzydsche tegenkanting tusschen de Aristocratische en de Stadhouderyke partyën plaats gehad: de overmagt is nu eens by de eene, en dan wederom by de andere party berustende geweest; dus ontbreekt 'er nog eene derde magt, die het evenwigt tusschen deeze twee gelykstrydende magten kan vaststellen, en deeze magt is het VOLK (14).

Om die derde component in de politieke structuur te integreren, zonder te vervallen in het al even gevaarlyk als de oligarchie geachte stelsel van volstreckte directe democratie, dienden de regenten echte vertegenwoordigers te worden die het vertrouwen van het soevereine volk konden verdienen. Dat kon men realiseren door het aanstellen of van "een Regeering, die door het Volk, op zekere gezette tyden, kan veranderd worden", of van "perpetueele, doch tevens door het Volk benoemde Regenten, met eene vergadering van Gecommitteerden uit de Burgery" (15). In beide gevallen zou de burgerij een in haar ogen gepaste invloed op het stadsbestuur en indirect dus ook op de Statenvergaderingen verwerven. Dat de politieke medezeggenschap niet beperkt bleef tot het indienen van requesten en het benoemen van regenten, blijkt uit de zeer ruime taakomschrijving voor de burgergecommitteerden. Zij behoorden te waken voor het behoud van de privileges en het ordelyk verloop van het opstellen der nominaties, de requesten van de burgerij voor te dragen en boven alles moesten zij "zorgvuldig. . . toezien op het Bestuur der Financien, en het vermyden van alle onnodige uitgaven" (16). Zuinig en efficiënt bestuur was het wachtwoord van de Patriotten. Daarvoor waren verantwoordelykheid van de regenten voor hun politieke daden en controle op hun beleid nodig.

De politieke vrijheid — bedoeld werd het via vertegenwoordigers invloed uitoefenen op het bestuur — was voor uitbreiding vatbaar, omdat voor *Grondwettige Herstelling* bevorrechting van personen op grond van hun afkomst, rijkdom of godsdienstige overtui-

ging moeilijk te rijmen viel met een zo groot mogelijke burgerlijke, individuele vrijheid. Bij benoemingen zouden daarom maatschappelijke verdiensten en bekwaamheid zwaarder moeten wegen dan geboorte of geldelijk vermogen. De onaanvaardbare uitsluiting en onderdrukking van katholieken en dissenters dienden geleidelijk opgeheven te worden bijvoorbeeld door in ieder college minstens een niet-hervormde te plaatsen. Ook het lot van de Joden kon verbeterd worden onder andere door hen tot de gilden toe te laten. Vergroting van de politieke en burgerlijke vrijheid zou eveneens plaatsvinden, als het platteland en met name de kleinere steden en de eigenerfden een betere vertegenwoordiging kregen en als de uitvoerende en rechterlijke macht op lokaal niveau (17) duidelijk afgescheiden werden.

Indien dergelijke voorstellen verwezenlijkt hadden kunnen worden, zou het politieke en maatschappelijke leven in de Republiek een nieuw aanzicht hebben gekregen. Wanneer de "herstelling" tot en met de Staten Generaal was voltooid, dan had men niet een constitutioneel paradijs uit het verleden teruggehaald, maar de oligarchie opengebrouwen, de burgerij invloed gegeven, een begin gemaakt met politieke, juridische en sociale gelijkheid, kortom de staatsvorm een geheel nieuwe inhoud gegeven ook al bleven de bestuursstructuren van de Unie onaangetaast. Daarom is het onjuist, zoals S. Schama doet, dit streven te beschouwen als "a conservative attempt to absorb the impact of popular sovereignty ideas within a new 'virtual' representation" (18). Zo kan men bijvoorbeeld de aanbeveling het concept-reglement van 1784 voor het stadsbestuur van Utrecht in andere steden te volgen moeilijk als conservatief bestempelen. Door *Grondwettige Herstelling* behoudend te noemen miskent Schama haar door en door verlichte en voor die tijd revolutionaire karakter. Over de volkssouvereiniteit werd al eeuwen gesproken, maar nu wilde men die met andere verlichte denkbeelden over de politiek in de praktijk gebracht zien. Als men veronderstelt dat *Grondwettige Herstelling* conservatief was, wat waren dan de "progressieve" ideeën en groepen in de Patriottenbeweging waartegen het behoud zich afzette? Zoals reeds werd opgemerkt beleefden de Patriotten hun tijd nog als een rechtstreekse voortzetting van het verleden. Deze zin voor historische continuïteit werd pas door de burgeroorlog en contrarevolutie van 1786/1787 en door de Franse revolutie zo onherstelbaar geknakt, dat zij naar andere oplossingen gingen zoeken en het is daarom niet realistisch van hen radicalere voorstellen te verwachten dan in *Grondwettige Herstelling* verwoord werden.

Achter gematigde hervormingsvoorstellen gingen vaak radicale ideeën schuil. Zo is het meest frappante niet dat de gegoede patriotse burgerij het stemrecht koppelde aan een zekere mate van bezit, maar dat zij de onderste bezitloze lagen van de bevolking principieel niet uitsloot van het recht op politieke invloed in de toekomst (19). Dat zou voor de auteurs die zich voortdurend op de vrijheid en de rechten van het volk vastgelegd in historische documenten of verankerd in het natuurrecht beriepen, moeilijk te verdedigen zijn geweest. Volgens hun verlichte ideologie zou het gewone volk zowel materieel als moreel en intellectueel verheven moeten worden om uiteindelijk deel te gaan uitmaken van de politieke gemeenschap. Ook hierbij werd weer een pragmatische, evolutionistische aanpak bepleit. De verwachting was, dat door opvoeding, door een actieve welvaartspolitiek en het laten bekleden van de vele lage ambten door de minder gegoeden de lagere klassen in de gelegenheid gesteld zouden worden om enig bezit en dus ook het stemrecht te verwerven. En het geloof in de zedelijke en materiële vooruitgang kende bij de Patriotten geen grenzen, want

naardien de diensten aan den Staat gedaan, te water of te land, en het goed gedrag van een 'ingezeten' aangemerkt zouden worden als genoegzaam ter verkryging van eenige bediening, zou 'er geen mensch zo arm of gering kunnen gevonden worden, die geene hoop zou hebben om eenmaal daartoe te geraaken (20).

Grondwettige Herstelling verlangde dus veranderingen die in eerste instantie de meer ontwikkelde en beter gesitueerde burgerij ten goede zouden komen, maar in de toekomst toch voor iedereen gunstige gevolgen behoorden te hebben. Men kan dit streven alleen democratisch noemen in die zin dat gepoogd werd de bevolking — althans een deel daarvan — meer bij vooral het plaatselijk bestuur te betrekken. Maar daardoor zou er nog geen democratisch functionerend bestel ontstaan zijn, omdat allerlei typerende kenmerken van wat thans onder democratie verstaan wordt, daarin ontbraken. Een democratie zoals in Nederland na 1848 zeer geleidelijk ontstond, een gecentraliseerde eenheidsstaat, een constitutionele monarchie met een Oranjevorst aan het hoofd stonden niet op het politieke verlanglijstje van de Patriotten van de jaren tachtig (21).

Etiketteren is een hachelijke bezigheid. Iedere patriotse regent voorzien van het diskwalificerende predicaat "aristocratisch" en iedere burger van het epitheton ornans "democratisch" is niet zo zeer een poging om de geschiedenis te herwaarderen als wel een heropvoering van de woordenstrijd van de jaren tachtig van de achttiende eeuw. Zo simpel lagen de scheidslijnen niet. Maar men kan de scheidslijn zelfs nog eenvoudiger trekken, wat het historisch onderzoek zo gecompliceerd maakt: de scheiding tussen Patriotten en orangisten liep dwars door alle rangen en standen ongeacht beroep, godsdienst of inkomen. In beide groepen trof men regenten, burgers, edellieden, boeren, katholieken, dissenters, hervormden, winkeliers, advocaten enzovoorts aan. Ondanks deze zeer heterogene samenstelling is het onjuist de grote tegenstellingen die binnen de Patriottenbeweging bestonden, te overdrijven zoals De Wit doet. Het opmerkelijke is immers dat zelfs nog na de roerige gebeurtenissen in Utrecht bij een zij het klein deel van de regenten de wens bleef leven "tot verhaasting van een zo hoognodige, en te recht by het best gedeelte der Natie [verlangde] grondwettige Herstelling" (22). Deze Vaderlandse Regenten keerden zich evenals de overige Patriotten niet alleen tegen een volstreekte democratie zonder representatie die slechts tot anarchie zou leiden, maar ook tegen "een alleenheersching [van de stadhouder], of onafhangelijke en tegen de Privilegien strydende Familie Regeering, met versmooring van de billyke en eerbiedige Volksstem" (23). Dat de Acte van Verbintenis van deze regenten een bijna letterlijke copie was van de Acte die de in Utrecht verzamelde vrijcorpsisten in juni 1785 hadden aangenomen en die beide eenzelfde strekking hadden als *Grondwettige Herstelling*, zegt toch wel iets over hun bereidheid om te hervormen, tenzij men aanneemt dat men geen woord van wat een zogenaamde aristocratische patriot zegt, kan geloven (24).

Een van de doelstellingen van de zeer nationalistische Patriotten was de Republiek weer aanzien geven en haar vroegere onafhankelijkheid en macht herstellen. Door allerlei nationale en internationale omstandigheden bleek dat, achteraf, een illusie. Vooralsnog echter leek de Amerikaanse revolutie de juistheid van de patriotse opvattingen over de staatsvorm van de Republiek te bevestigen. Er was nog hoop voor de redding van de staat. Het door ieder nog als ideaal aanvaarde federatieve bestel zou daartoe zo verbeterd moeten worden, "dat het uit hoofde eener Bondgenootschaplyke Staatsvorm alle de magt van een groot Ryk bezat, en uit hoofde eener verdeeling in kleine Republieken de gemaklyke Burgerlyke Bestiering en de goede orde van eenen kleinen Staat had". Op basis van

deze inleidende beschouwing in *Grondwettige Herstelling* (25) meent E.H. Kossmann dat het in wezen gaat om een theorie van nationale macht. Hij betoogt "if national strength is the real purpose to be achieved, then democratic reform is the best method to obtain it. For democracy implies a mobilization of all persons and energies for the sake of Dutch glory". Volgens Kossmann beschouwden de auteurs democratie "merely as an instrument to promote nationalism" (26).

Deze stelling dat het primair om de nationale macht ging, vind ik niet erg aanneemelijk, omdat het streven van de Patriotten naar herstel van eer en macht, dat gepaard ging met de bij nationalisme gebruikelijke zelfoverschatting en bombastische, martiale taal, in feite niet meer was dan een begrijpelijke reactie op de bestaande crisis. Uiteraard zond *Grondwettige Herstelling* op middelen om daaraan het hoofd te bieden, maar centraal stonden problemen en doelstellingen die niet daarop betrokken kunnen worden en die primair de interne, constitutionele situatie betroffen.

De nationale macht was dus niet het hoofddoel. Ook ten aanzien van de opvatting dat "democratie" slechts als middel daartoe, als instrument voor het nationalisme werd gepropageerd, is Kossmann niet overtuigend. Om het buitenlands beleid kracht bij te kunnen zetten stelden de schrijvers voor de quotaregeling te herzien, leger en vloot op peil te brengen, het aantal admiraliteitscolleges te reduceren (zo mogelijk tot een Zeeraad). Verder pleitten zij voor een drastische hervorming en bezuinigingen bij het overzees bestuur, de vervanging van het kostbare huurleger door een gewapende burgermacht en voor stimulering van de nijverheid en bevolkingsgroei. Deze hervormingen dienden voornamelijk om een grotere slagvaardigheid en zuinigheid bij het bestuur te realiseren, maar democratisch zijn deze maatregelen niet. Daarentegen waren zeer veel voorstellen, die men enkel met de nodige reserves wel democratisch noemen kan, helemaal niet gericht op het herstel van de nationale macht, hoewel mogelijk sommige ervan onder gunstige omstandigheden daartoe zouden hebben bijgedragen (27). Bovendien is het — afgezien van de burgerbewapening en van de stimulering van de economische ontwikkeling (28) — niet zo dat de "democratie" de "mobilisatie van alle personen en krachten" zou inhouden. Daarvan was zelfs geen sprake bij hervormingen, die overigens slechts min of meer democratisch waren, zoals het nomineren van de regenten door de gegoede burgerij of het realiseren van een betere vertegenwoordiging van de kleinere steden en eigenerfden.

Grondwettige Herstelling was mijns inziens niet een propagandageschrift van aristocratische regenten tegen de stadhouder of een programma om de Republiek weer geducht te maken, maar een poging om de bestaande gezagscrisis — de niet langer zonder meer aanvaarde verhouding of liever scheiding tussen bestuurders en onderdanen — op te lossen door een moderne relatie te scheppen tussen overheid en staatsburgers. Ook al waren en voelden die nieuwe burgers zich in de eerste plaats nog burger van een bepaalde stad of streek, het nationalisme had wel bewerkt dat zij ook tot de provinciale en nationale overheid in die nieuwe relatie wilden komen staan. Deze band werd nog bevestigd door te beklemtonen dat de regering er is voor de burgers en dat zij daarom er recht op hebben invloed uit te oefenen op het bestuur en het beleid te controleren. Steeds weer legde *Grondwettige Herstelling* de rotte plek in het bestel bloot. De huidige machthebbers, zowel de regentenoligarchieën als de stadhouder met zijn beschermelingen, boezemden geen respect meer in, omdat zij in de praktijk alleen zichzelf vertegenwoordigden of in elk geval die verdenking op zich laadden. Daarom was de basis van hun gezag te wankel en daardoor werkte het staatsbestuur zo traag en vaak tegenstrijdig.

Zo men den waaren oorsprong wil onderzoeken van de rampen, die thans den Staat drukken, en der gebreken, die de constitutie benadeelen, zal men bevinden, dat de-zelven voor een groot gedeelte voortkomen uit de onafhangelijkheid der Regenten van het volk, dat zy representeeren (29).

Laat men echter voortaan het volk, dat is de meer gegoede burgerij, zelf zijn vertegenwoordigers aanstellen, dan wordt de maatschappelijke basis van de regering verbreed en heeft men

eene wezentlyke, regelmaatige, en heilzame Volks-verbeelding en Volks-regeering. Het vertrouwen tusschen de Regenten en het Volk is voor altoos hersteld en het groote kunstwerktuig van den Staat gaat behoorlyk vanzelf (30).

Het centrale thema in *Grondwettige Herstelling* was de legitimiteit van gezagsuitoefening. De regenten bleven weliswaar zelfstandige bestuurders, maar alleen zolang zij daarvoor het mandaat van het in laatste instantie souvereine volk behielden omdat zij als gekozen vertegenwoordigers daaraan alleen hun gezag ontleenden. Een belangrijke rol speelde ook het feit, dat een brede laag van de bevolking, waarvan een deel in vele opzichten toch als de gelijke van de regentenstand kon gelden, niet langer van politieke invloed verstoken wilde blijven. Daarnaast lag de zorg voor het efficiënter laten functioneren van het bestel en voor het scheppen van meer waarborgen voor de individuele vrijheid ten grondslag aan de wens om te komen tot "eene duidelyke bepaling van de grenzen der gebiedende en uitvoerende magt, zodanig dat de laatste aan de eerste altoos behoorlyk ondergeschikt blyve" (31). Deze ideeën en verlangens sluiten het meest aan bij de vroeg-liberale en verlichte gedachtenwereld ten aanzien van politieke en constitutionele vraagstukken en hierin waren de Patriotten revolutionair. Niet de macht en evenmin de democratie — ook al vallen er aarzelend aanzetten in die richting te bespeuren —, maar het creëren van betere en modernere staatsrechtelijke verhoudingen, het geven van een nieuwe theoretische fundering voor het gezag en het in de praktijk brengen van die nieuwe opvattingen stonden in *Grondwettige Herstelling* centraal.

Van dat alles kwam door de gebeurtenissen van 1786/1787 niets terecht. Mede daardoor werden veel Patriotten vrijmoediger en radicaler in hun opvattingen. Na 1795 ging het de meesten van hen dan ook niet meer erom de oude constitutie een andere inhoud te geven, maar wilden zij dat "meesterstuk van staatkunde" door een totaal nieuwe grondwet vervangen.

* De leden van de staf van de afdeling Nieuwere Geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Utrecht hebben prof. dr. J.C. Boogman begin 1978 een bundel opstellen in machineschrift aangeboden. Deze bijdrage maakt deel uit van deze bundel.

Noten

- 1) Amsterdam 1784. Deel twee verscheen pas in 1786. Het geplande derde deel (en gezien de uitputtende behandeling van het onderwerp zouden er nog meer gevolgd zijn) kwam ten gevolge van de Pruisische interventie en de orangistische contrarevolutie niet meer uit. Het werk is anoniem gepubliceerd. Alleen is bekend dat de in die jaren onbemiddelde broodschrijver-plannemaker J.H. Swildens hoofdstuk i van het eerste deel schreef, terwijl ook de Overijsselse patriotse edelman J.D. van der Capellen bij de voorbereiding betrokken is geweest. Het ligt niet in mijn bedoeling een volledige samenvatting te geven. Een bespreking, vooral vanuit het oogpunt van intellectuele invloeden op *Grondwettige Herstelling*, treft men aan bij I.L. Leeb, *The Ideological Origins of the Batavian Revolution. History and Politics in the Dutch Republic 1747-1800* (Den Haag, 1973) 185-197.

- 2) Die mogelijkheid had zich onder andere voorgedaan in 1581. Door de afzwering van Filips II kwam de volle souvereiniteit weer te berusten in de boezem van het volk, maar de Staten namen de uitoefening daarvan onmiddellijk op zich. Het volk berustte daarin en kwam zo onder nieuwe heersers te staan zonder dat de relatie tussen beide duidelijk geregeld was. *Grondwettige Herstelling*, II, 336-338.
- 3) *Grondwettige Herstelling*, I, 63.
- 4) *Ibidem*, I, 26.
- 5) *Ibidem*, I, 12.
- 6) *Ibidem*, I, 25.
- 7) De Wit kwam overigens al tot die conclusie toen hij de titel van het boek las. C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848. Kritisch onderzoek van een historisch beeld en herwaardering van een periode* (Heerlen, 1965) 38-39. Leeb ging verder en trok dezelfde slotsom uit "the tone of the work". Leeb, *The Ideological Origins*, 185 noot 54. In een propagandageschrift worden meestal alleen vaagheden en algemene waarheden gebiteerd, zodat men met één boekdeel wel volstaan kan. *Grondwettige Herstelling* daarentegen is niet vaag, maar bespreekt uitgebreid situaties die voor verandering vatbaar zijn en doet concrete voorstellen daarvoor. Het is dus onjuist dit boek als propaganda ter zijde te schuiven. Bovendien heeft De Wit een verwarrend etiketten-taalgebruik: met aristocraten werden niet alle regenten bedoeld maar alleen diegenen die niet of nauwelijks wilden hervormen; een hervormingsgezinde regent duidde men aan met regent, zonder het predicaat aristocratisch.
- 8) *Grondwettige Herstelling*, I, 224.
- 9) *Ibidem*, I, 253.
- 10) *Ibidem*, I, 248-249.
- 11) *Ibidem*, I, 258. Hieruit blijkt duidelijk voor wie *Grondwettige Herstelling* geschreven is. Nadrukkelijk werd meegedeeld dat een herstelling het nuttigst was voor "de voornaamste Burgers, vermits niemand of grooter belang of meer recht heeft om eene goede Landsregeering te hebben, dan zy, welke den ryksten overvloed van geluks-goederen in dit hun Vaderland bezitten", *Ibidem*, I, 18. Dat verhinderde natuurlijk niet dat een aantal verlichte regenten zich meer of minder achter dit programma kon scharen en dat ook werkelijk deed.
- 12) Deze identificatie van burgerij of derde stand met het volk treft men vaak aan onder andere bij Sieyès in 1789. De burgerij wenste haar ideeën, plannen, normen en deugden als het ware te nationaliseren. Wanneer zij bijvoorbeeld voor zichzelf politieke invloed opeist, komt dat voort uit welbegrepen eigenbelang, maar men kan dit niet afdoen als eng klasse- of standsbelang: zij was ervan overtuigd dat in de "verburgerlijkte" maatschappij van de toekomst niemand van politieke rechten verstoken zou kunnen blijven, zoals onder blijken zal. De burgerij wierp zich op als de voorhoede van de hele natie die medezeggenschap opeiste en het bestaande regiem van de regenten — onverschillig of dat staatsgezinden of orangisten waren — verwierp.
- 13) *Grondwettige Herstelling*, I, 28.
- 14) *Ibidem*, I, 432.
- 15) *Ibidem*, I, 378. Onder democratie werd in die tijd verstaan een volksregering bij representatie: het "volk" nomineert de regenten, zijn vertegenwoordigers en heeft daardoor een zekere controle op de regering.
- 16) *Ibidem*, II, 397. De Patriottenbeweging fungeerde ook als een financiële oppositie. Een van de belangrijkste feilen van het stadhoudelijk of het oligarchisch bewind was volgens de Patriotten het ontbreken van een zuinig en belangeloos financieel bestuur. Zij hoopten dat een algehele, actieve welvaartspolitiek de gelegenheid zou scheppen "tot het aflossen der schulden van den Staat, om toch aldus eindelyk eens de vermindering van die algemeene lasten mogelyk te maaken, welke den gemeenen man het meeste drukken", *ibidem*, I, 55. Opmerkelijk is in dit verband ook een puur utilitaire redenering tegen de monarchie: in de handeldrijvende Republiek kan, gezien de fysieke gesteldheid van het land (dijken, polders etc.) en de noodzaak van voedselimport, geen kostbaar koninklijk hof bekostigd worden. Dit financiële argument werd samen met vele andere ook in de campagne voor een gewapende burgermacht aangevoerd tegen het huurleger, dat bovendien een gevaarlijk politiek machtsmiddel kon zijn.
- 17) Jammer genoeg kwamen van de geplande onderwerpen in het tweede deel alleen Gelderland en Holland aan bod. Daarom zijn de concrete hervormingsvoorstellen met betrekking tot de

- overige provincies, maar – wat nog belangrijker zou zijn om te weten – ook die ten aanzien van de generaliteitslanden, het koloniaal bestuur, het stadhouderschap en het ambt van kapitein- en admiraal-generaal, de Staten Generaal, Raad van State, Rekenkamer, admiraliteiten, marine en leger, de burgerbewapening enzovoorts onbekend.
- 18) S. Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York, 1977) 663 noot 14. Ook Schama ziet *Grondwettige Herstelling* als het program van de patriotse regenten.
  - 19) Deze gedachtengang vertoont op een aantal punten frappante overeenkomsten met de ideeën die – de door De Wit zo zeer bewonderde – Thorbecke in 1844 verwoordde in zijn rede "Over het hedendaagsche staatsburgerschap". Zie J.R. Thorbecke, *Historische Schetsen* (2e dr.; Den Haag, 1872) 84-96.
  - 20) *Grondwettige Herstelling*, I, 377. Een zowel fysiek als moreel weerbare en gezonde burgerbevolking was een van de stokpaardjes van de Patriotten. Het valt te betreuren dat het geplande derde deel van *Grondwettige Herstelling* niet verschenen is. Daarom kan de invloed van de Verlichting op het niet-politieke vlak niet worden nagegaan. Daarin zou uitvoerig gesproken worden over de aanmoediging van wetenschappen en kunsten, de vrijheid van drukpers, over godsdienst en tolerantie, de opwekking van de nijverheid, over instellingen ten behoeve van de zedelijke en lichamelijke opvoeding en over de economische genootschappen.
  - 21) Vergelijk De Wit, *De strijd*, 38. Hij bespeurt al in de jaren tachtig van de achttiende eeuw bij de zogenoemde democraten of burgerlijke Patriotten de tendens naar de democratisch-monarchale eenheidsstaat van na 1848!
  - 22) *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken*, XXI (1786) 820. "Acte van onderlinge Verbintenisse tuschen Vaderlandlievende Regenten ter handhavinge der Republikeinsche Constitutie", Amsterdam 8 augustus 1786.
  - 23) *Ibidem*, 821.
  - 24) De Acte van de Vrijcorpsen vindt men bij H.T. Colenbrander, *De Patriottentijd* (3dln; Den Haag, 1897-1899) II, 366-367. Ook de overeenkomsten tussen *Grondwettige Herstelling* en het *Leids Ontwerp*, waarvoor Pieter Vreede en Wybo Fijnje tekenden, zijn bijzonder treffend: het volk is soeverein en heeft dus het recht zichzelf te besturen door middel van vertegenwoordigers die door het volk genomineerd worden; vrijheid van drukpers en petitie; voor het bekleeden van ambten is vereist dat men het land met de wapens heeft gediend; het college van burgergecommitteerden krijgt dezelfde taken als in *Grondwettige Herstelling*; aan verdienstelijke en capabele mensen wordt bij het bevelen van ambten de voorkeur gegeven; en ook hier de aansporing tot burgerbewapening om buitenlandse vijanden en "binnenlandsche dwingelanden" te kunnen weerstaan! "Ontwerp om de Republiek door eene heilzame vereeniging [I] der belangen van Regent en Burger, van binnen gelukkig en van buiten gedugt te maken", Leiden 4 oktober 1785, *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken*, XX (1785) 1427-1434.
  - 25) *Grondwettige Herstelling*, I, 29. In feite is dit niet meer dan een cliché-achtige uitspraak over de voordelen van een federatief bestel, die niets betekent als er geen concrete inhoud aan gegeven wordt. Deze beschrijving zou immers met recht op de Republiek tijdens de Gouden Eeuw toegepast kunnen worden, zodat de conclusie dat er niets veranderd hoefde te worden, voor de hand lag. In *Grondwettige Herstelling* kwam men echter niet tot die slotsom en probeerde men de staatsvorm een nieuwe inhoud te geven.
  - 26) E.H. Kossmann, "The Crisis of the Dutch State 1780-1813: Nationalism, Federalism, Unitarism" in: G.A.M. Beekelaar e.a., *Vaderlands Verleden in Veelvoud* (Den Haag, 1975) 444-445.
  - 27) Zo zou, bijvoorbeeld, het ondergeschikt maken van de minder machtige stadhouder aan de Staten de besluitvorming enigszins kunnen vergemakkelijken. Een slagvaardiger beleid behoorde dan tot de mogelijkheden, maar met "democratie" heeft dit niets uitstaande.
  - 28) Wanneer gesproken wordt over de burgerbewapening, komt de ware strekking van het boek duidelijk naar voren. Onverbloemd deelde men mee, dat "het ontwerp om allen de inwoners te wapenen tegen de aanvallen van buiten een middel kan worden om de vryheid van binnen weder te krygen", *Grondwettige Herstelling*, I, xiv. Deze mobilisatie geschiedde dus niet enkel om nationalistische motieven, maar diende ook alle Patriotten tegen het "oproerige grauw" te beschermen en kon bovendien van nut zijn als de stadhouder en de onwillige regenten de "herstelling" zouden willen dwarsbomen.
  - 29) *Grondwettige Herstelling*, I, 323.
  - 30) *Ibidem*, I, 337.

- 31) *Ibidem*, I, vi. Deze machtscheiding was dus duidelijk iets anders dan een machtenverdeling zoals die door Montesquieu werd aangeprezen. Het ondergeschikt maken van de uitvoerende macht aan de wetgevende was ook de wens van de unitarissen van na 1795, terwijl de federalisten en een aantal moderaten meer geporteerd waren voor een verdeling van de macht. Het stelsel van de Patriotten en unitarissen had dus monistische trekken. Het is daarom niet juist op dit punt Thorbecke met zijn uitgesproken dualistische opvattingen als de geestelijke nazaat van deze groepen te beschouwen, of "zijn" grondwet van 1848 te zien als iets dat de burgerlijke Patriotten en unitarissen ook hadden willen bereiken.

Simon Schama, *Patriots and Liberators: Revolution in the Netherlands 1780-1813*. (Londen/New York, 1977).

Zelden zal een wetenschappelijke historische monografie, een eersteling nog wel, van een jong auteur, zo overweldigend ontvangen zijn als Simon Schama's *Patriots and Liberators*. Richard Cobb en Charles Wilson wijdden er bladzijden lange beschouwingen aan in respectievelijk *The Times Literary Supplement* en *The New York Review of Books*, A.J.P. Taylor sprak van een historiografische revolutie¹ en J.H. Plumb intrigeerde potentiële lezers door zijn leerling Schama op de omslag van het boek aan te kondigen als 'the outstanding historian of his generation'. Ook Nederlandse dag- en weekbladen lieten zich niet onbetuigd. Schama, geboren in 1945 en thans fellow van Brasenose College in Oxford, heeft zo'n tien jaar in dit onderzoek geïnvesteerd met als resultaat een monumentaal werk van ruim 700 bladzijden, noten inbegrepen. Hij heeft daarin de hokjesgeest binnen de historische discipline willen doorbreken en gestreefd naar 'histoire totale', gepresenteerd op literair verantwoorde wijze.

Schama dacht aanvankelijk het wel en wee te gaan beschrijven van een satelliet van Frankrijk in de veronderstelling daar de gebeurtenissen uit het moederland der revolutie weerspiegeld te vinden. Onderzoek in Parijse archieven noopte hem echter zijn hypothese volledig om te keren en juist uit te gaan van het *autonome* karakter van de Nederlandse revolutie. Hij stelde zich nu tot taak de politieke veranderingen in Nederland weer te geven en de ervaringen die men er had met de vrijheid-brengende Fransen. In een overzicht van de problemen uit de revolutieperiode wijst Schama vooral op de dubbelzinnigheden van de hypothese van een democratische of Atlantische revolutie (de opvattingen van Palmer en Godechot). Deze theorie heeft als positief gevolg gehad dat er nieuwe belangstelling gewekt werd voor de revoluties buiten Frankrijk. Vaak bleken de verschillen tussen die omwentelingen onderling evenwel groter dan de overeenkomsten. Gevoegd bij de scherpe kritiek die meteen al te horen viel van de kant van historici die zich, niet zonder argumenten, beriepen op het unieke karakter van de gebeurtenissen in Frankrijk en elke relativisering daarvan van de hand wezen, lijkt zo langzamerhand ernstige twijfel aan de hypothese gerechtvaardigd, behalve wanneer die wordt opgevat in een zeer algemene, dus weinig zeggende, zin. Schama's reserves in dit opzicht betekenen een correctie op de visie van De Wit die Atlantische en echt nationale revolutie min of meer laat coëxisteren.

Een complicerende factor in het hele revolutiegebeuren was dat Frankrijk verre van belangeloos de broederschapsgedachte uitdroeg. Maar juist in de Bataafse Republiek ziet Schama — misschien wel als uitzondering op de regel — een satelliet waar de nationale vrijheidsidee en de schaamteloosheid van de Franse machtspolitiek scherp tegenover elkaar stonden. In zijn hierbij aansluitende, ietwat programmatische historiografische schets meet hij de verguizing en veronachtzaming van de periode 1780-1813 ten opzichte van de ook gesignaleerde revaluerende tendenties wel wat breed uit. Zo langzamerhand is toch wel doorgedrongen dat Colenbranders neerkijken op Patriotten en Bataven als door het buitenland gemanipuleerde marionetten niet de hele waarheid behelst.² Door tegelijk met Colenbranders oude orthodoxie ook de visie van Geyl te diskwalificeren die weliswaar het nationale element tot uiting liet komen, maar juist in de Bataafse democraten onnederlandse radicalen zag, treedt hij (ook met zoveel woorden) in het voetspoor van C.H.E.

de Wit. Diens in 1965 verdedigde dissertatie *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848* wierp nieuw licht op het tijdvak, evenals het negen jaar later verschenen *De Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw 1780-1787: oligarchie en proletariaat*, waarin zijn opvattingen nog meer nadruk kregen.

Het verhaal over de Patriottentijd en wat daaraan vooraf ging ontrolt zich volgens vertrouwde patronen. Schama's inzichten lijken mede ingegeven te zijn door moderne revolutietheorieën, zij het dat dit alles impliciet blijft, hetgeen de leesbaarheid zeker ten goede komt. Eerst wordt de maatschappij doorgelicht en de economie waarop zij steunde. Hoe diep de Republiek sinds haar exceptionele 'Gouden Eeuw' gezonken was, wordt gedemonstreerd aan de hand van de publicaties van de Wageningse School en vooral het proefschrift van Joh. de Vries *De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw*. Bij de conclusies van de laatste dat de teruggang meer relatief (ten opzichte van Engeland en Frankrijk) en kwalitatief (in de zin van een eenzijdiger economische structuur) was dan puur kwantitatief, plaatst Schama overigens een vraagteken. Het pessimistische beeld van de tijdgenoot maakt op hem toch meer indruk dan het telwerk van de economisch-historici. Ondersteunen die beide visies elkaar echter juist niet? Uiteindelijk komt hij behoedzaam tot de hypothese 'that while wealth was being unquestionably generated in the eighteenth-century United Provinces, it was being diffused to a narrower base of population than in the century before 1680' en dat 'the Republic was becoming simultaneously a richer and a poorer nation' (41). Constateerde De Vries niet al vrijwel hetzelfde? In het leggen van verbanden tussen sociale spanningen en politieke tegenstellingen is Schama uiterst voorzichtig; hij wil niet verder gaan dan te zeggen dat de Nederlandse revolutie ook een sociale dimensie had.

Zijn overzicht van de politieke toestand vertoont een parade van factoren die een revolutie eerst mogelijk en steeds waarschijnlijker maakten: de verstarring van het systeem, een élite die intern ernstig verdeeld was en weinig respect afdwong, de structurele financiële moeilijkheden die nog nijpender werden door de oorlog, het militaire fiasco. De beide laatste stadhouders krijgen weinig welwillend commentaar. De handelwijze van Willem IV tegenover de Doelisten wordt onnodig negatief beoordeeld, zeker als men Schama al heeft horen zeggen dat ook om andere redenen hun onderneming 'could hardly have been blessed with success' (53). Van Willem V wordt een volstrekt karikaturale voorstelling gegeven (56-57); het is nu eenmaal niet ieder gegeven een Napoleon te zijn. De politieke verhoudingen in de Republiek waren vaak toch subtieler dan Schama doet voorkomen. Het gaat bij voorbeeld niet aan, ook al betreft het 1786-87, te spreken van Rendorps 'brand of aggressive Orangism' (114). Rendorps gedragslijn was pragmatisch en werd bepaald door de (niet te onderschatten) Amsterdamse belangen. Zijn streven naar samenwerking met de stadhouder was utilitair en bedoelde de binnenlandse chaos te doorbreken en de Republiek internationaal in rustiger vaarwater te brengen. Tevens hield het een erkenning in van de (in vergelijking met de zeventiende eeuw) relatief verzwakte positie van Holland tegenover de stadhouder.

Sprekend over het ideologische kader van de Patriottenbeweging stelt Schama vast dat er in de Republiek veel meer belangstelling bestond voor de Duitse Aufklärung en het Anglo-Schotse denken dan voor de Franse Verlichting: 'the influence of its *philosophes* (. . .) seems to have passed them by' (68). Deze constatering past natuurlijk in zijn these dat de oorsprongen van wat in de Republiek plaatsvond niet in Frankrijk gezocht moeten worden, en is vermoedelijk ook juist wanneer het gaat om aanwijsbare recht-

streekse beïnvloeding. Aldus te werk gaand kan men, zoals bekend, ook de relatie tussen de Verlichting en de Franse revolutie minimaliseren. Maar maatgevend is dit niet, want een *Europees Verlichtingsklimaat* (binnen het kader waarvan — vaak te sterk aangezette — contrasten tussen Aufklärung en Verlichting vervagen) beïnvloedde ook het denken in de Republiek, en daarmee zowel de Patriotten als hun ideologische tegenstanders. Dat het Nederlandse intellectuele leven, zoals Schama terecht beklemt, omgeven was door een 'dense fog of piety' (69) hoeft verlichte opvattingen niet uit te sluiten.

Voor C.H.E. de Wit is de interpretatie van de *Grondwettige Herstelling*, het tweede-lijke hervormingshandboek uit 1784-86, een toetssteen voor het vaststellen van het gehalte van de diverse visies op de Patriottentijd. Vanuit zijn optiek van een monsterverbond, een schijneenheid tussen burgerpatriotten en patriotse regenten, trekt hij, ook in 1784, de goede bedoelingen van de laatsten in twijfel en maakt hij van de *Grondwettige Herstelling* een propagandageschrift dat zij lieten vervaardigen en dat met de burgerlijke beweging niets van doen had³. Tegen deze eenzijdige opvatting is nogal verzet gerezen. In verschillende besprekingen van De Wits proefschrift werd staande gehouden dat de *Grondwettige Herstelling* een serieus te nemen poging tot samenwerking tussen burgers en regenten was⁴. Von der Dunk wees in dat verband nog op de gelijkenis met het 'Leids Ontwerp' uit 1785, voor De Wit (en Schama deelt die opvatting) 'het belangrijkste politieke document der burgerlijke beweging'⁵. Dat beoogde 'een heilzaame vereeniging der belangen van REGENT en BURGER'⁶. De *Post van den Neder-Rhijn* (naar De Wits zeggen vanaf 1784 duidelijk democratisch⁷) verdedigde de *Grondwettige Herstelling* met animo en wees daarbij tegelijkertijd de gedachte van een 'volstreekte Volksregering' af⁸.

Schama's oordeel over de *Grondwettige Herstelling* blijkt aanvankelijk teleurstellend summier. Op de plaats waar men een analyse zou verwachten staat precies één zin waarin het geschrift wordt aangeduid als 'the major work of synthesis attempting (not wholly successfully) to reconcile regent and representative views on government' (68)⁹. Dit lijkt een afwijzing van De Wits interpretatie in te houden. Curieus is echter dat in het verdere verloop van het boek de *Grondwettige Herstelling* nog regelmatig ter sprake komt, maar dan steeds meer in de vorm van de vermomming die De Wit eraan gegeven heeft: een paradigmatisch geschrift voor wat de bestuurlijke misstanden in het ancien régime betreft.

Evenals De Wit gaat Schama uit van een continuïteit tussen de Patriottenbeweging en de Bataafse Revolutie; de restauratie is geen breukvlak zoals bij Colenbrander. In de politieke terminologie ziet hij niet zoals anderen een tegenstelling tussen het gebruik van historische, op het herstel van oude instituties gerichte motieven in de eerste fase en natuurrechtelijke in de tweede. Al in de Patriottentijd werden beide soorten argumenten door elkaar gebruikt, en er was meer sprake van een accentverschuiving in natuurrechtelijke richting. Hoewel een relativering van dit contrast zeker op haar plaats is, gaat Schama daarin wel wat ver, kennelijk omdat hij een te sterke evolutie van het Patriotse denken als een aanslag op zijn continuïteitsconceptie beschouwt. Bovendien komt zo niet uit de verf dat het steeds verder loslaten van op het eigen verleden toegesneden beweeggronden neerkwam op een 'denationalization of the reform movement'¹⁰. Meer abstracte redeneringen ondersteunden het veldwinnende streven naar staatkundige eenheid. In de continuïteitsopvatting van De Wit en Schama (die mij overigens in haar algemeenheid onloochenbaar lijkt) is een belangrijk argument dat aan het eind van de Patriottentijd de eenheidsgedachte al besloten lag in de nationale organisatie van de vrijkorpsen. Geen van beide auteurs werkt deze opvatting evenwel voldoende uit, zodat vooral nog slechts sprake is

van een hypothese. Vooral het *débaclé* van '87 (de ware 'School der Revolutie') lijkt het streven naar uniteit en het ontwikkelen van een daarbij passende ideologie gestimuleerd te hebben.

Zoals bij de *Grondwettige Herstelling* in de Patriottentijd, komen de verschillen in de historiografie van de Bataafse periode het duidelijkst naar voren bij de beoordeling van de democratische staatsgreep van 22 januari 1798 en de daarbij behorende constitutie. 'The act which for Groen van Prinsterer and Colenbrander expressed ignoble deference to the imperatives of French domination and the spinelessness of Dutch republicanism was, for Thorbecke and de Wit, a valiant endeavour to galvanise the Batavian Republic into a democratic nation state', aldus Schama (274). Hijzelf wil zich niet zo maar tot een plaatsbepaling laten dwingen en kiest een originele uitweg door de coup te betitelen als 'The Unnecessary Revolution'. In zijn ogen waren de federalisten in de Nationale Vergadering snel terrein aan het verliezen en zou binnen niet al te lange tijd langs legale weg de uniteit ook bereikt zijn, zonder de nu opgeroepen felle tegenstellingen. Ten aanzien van de herkomst van de constitutie (voor Colenbrander en velen na hem een copie van de Franse) kan Schama op goede gronden het standpunt delen van De Wit die daarin veel terugvond van de opvattingen die de democraten de afgelopen jaren zelf naar voren gebracht hadden.

Schama's beeld van de totstandkoming van de eenheid is niet vrij van deterministische trekjes. Was de uniteit werkelijk zo onvermijdelijk als hij doet voorkomen en de staatsgreep alleen een onnodig incident? Bagatelliseert hij de tegenkrachten niet te zeer, zoals de taatheid van de oude structuren, de zeer begrijpelijke vrees buiten Holland voor schuldvermenging en een algemeen belastingstelsel, de bezorgdheid dat Holland zijn stempel op de eenheidsstaat zou drukken? Colenbranders oude orthodoxie van een Frankrijk dat dicteerde lijkt nu zo zeer op de kop gezet dat van de Franse gezant Delacroix weinig meer overblijft dan een — weliswaar boosaardige — marionet, behendig gemanipuleerd door Bataafse democraten.

Schama maakt eigenlijk de politiek van de democraten, het streven naar meer gelijkheid door middel van eenheid, tot zijn richtsnoer. Toch was uniteit in deze vorm, met deze constitutie een sprong in het ongewisse. Niemand kon voorspellen of het middel het beoogde doel wel zou dienen. Schama geeft zich onvoldoende rekenschap van andere mogelijke oplossingen die misschien beter aansloten bij Nederlands eeuwenoude traditie van kleinschalige bestuursvormen. (Nu het 'small is beautiful' overal weerklinkt, zou men de Nederlandse revolutie misschien ook eens vanuit die gezichtshoek kunnen benaderen.) Juist ook door Schama's eigen uitvoerige en interessante beschrijving van de periode 1798-1801 valt op hoezeer '1798' in veel opzichten toch een schijnoverwinning was. Veel grondwettelijk voorgeschreven hervormingen bleven een dode letter; locale en regionale machtsélites verzetten zich vaak met succes tegen de nieuwe orde. Men wilde te snel te veel bereiken. Het idealisme van sommige democraten was roerend, maar gezien de omstandigheden nauwelijks gerechtvaardigd. Schama had misschien het overspannen karakter van de verwachtingen en de onmacht die te realiseren nog meer nadruk moeten geven. Ook was de machtsbasis van het régime smal en sociaal-economisch weinig onderbouwd. En bij al die Nederlanders die men in Nederland hun echt Nederlandse plannen ziet uitbroeden, bleef het toch Frankrijk dat de kaders trok waarbinnen dat mocht gebeuren. 'Time and again the historian is forced to the depressing conclusion that the war which made the Dutch revolution possible also supplied the limiting conditions of its

chances of fulfilment. From that vicious circle there was to be no escape', verzucht ook Schama (361). Welke voorwaarden Frankrijk stelde en hoe het dat deed was vaak een kwestie van tactiek en hing nauw samen met persoonlijke factoren. Harde woorden konden afgewisseld worden door welwillende overreding, waarbij meespeelde dat vrijwel alle Fransen mythische voorstellingen koesterden van het Hollandse kapitaal en van de mogelijkheden van de 'haute finance' dit zonodig te laten wegvloeien.

Tegen de achtergrond van zijn eigen betoog dat vrijwel van meet af aan 'the undoing of the revolution' te zien geeft, zet Schama de restauratie, reactie of hoe men het ook noemen wil van 1801 te sterk aan. Bovendien bleef de natie verdeeld zolang men een groot deel van de oude élite (die omdat er geen sociale revolutie had plaatsgevonden rustig haar tijd kon afwachten) buitensloot. De Bataafse Revolutie miste, enkele briljante uitzonderingen daargelaten, het bestuurlijke poids dat in regentenkring ruimschoots voorhanden was. Schama wekt vaak de indruk dat een oud-regent *ipso facto* ook kwaad in de zin moet hebben en niet van goede wil kan zijn, of zelfs authentiek geïnteresseerd in de administratieve hervormingen uit het revolutietijdvak. Hij ziet 1801 te zeer als een restauratie van de *misstanden* van het ancien régime (425-426), wellicht ook onder invloed van het minachtende oordeel van Thorbecke¹. Zijn beeld lijkt het tegendeel te zijn van een 'nationalisering' van de revolutie.

Voor de jaren 1801-1813 krijgt Schama's betoog een meer eclectisch karakter; grote nog bestaande hiaten in het geschiedverhaal worden ook door hem niet gevuld. Daar staat tegenover dat hij juist nu een aantal gedegen case-studies geeft over de belastinghervormingen van Gogel (de enige echte 'held' van het boek), het lager onderwijs en de toestand van het 'gewone volk' in Maasland. Zijn oordeel over Schimmelpenninck is redelijker dan dat van De Wit zij het nog zeer kritisch en per saldo negatief. Wat opvalt is dat Schama bij een cruciaal onderdeel van De Wits these, het 'pseudo-Marmont-memorandum' van 1804, diens overtuiging dat het stuk geschreven is door Talleyrand en de inzichten van Schimmelpenninck weergeeft, blindelings volgt (460), terwijl zekere reserves hier toch wel geboden zijn².

Schama lijkt aangenaam verrast geweest door de figuur Lodewijk Napoleon; het beeld dat hij van hem als praktiserend monarch geeft maakt, afgezien van het charitatieve aspect, een wat te positieve indruk. Hij heeft zich naar mijn indruk teveel laten leiden door de niet altijd even betrouwbare *Documens Historiques* van de koning, bij voorbeeld bij de annexatieonderhandelingen in Parijs eind 1809, begin 1810 waar hij nalaat gebruik te maken van het zeer uitgebreide, in 1837 uitgegeven *Verslag* van de minister van buitenlandse zaken Röell, en van de correspondentie afgedrukt in Wichers' *De Regeering van Koning Lodewijk Napoleon*, een belangrijk boek dat hij ook verder niet benut heeft.

Terzijde signaleer ik nog dat Schama niet geheel vrij schijnt van wat men zou kunnen noemen het *Hans Brinker-syndroom*: de neiging van buitenlanders, en ook buitenlandse historici, om — in onze ogen — overmatige aandacht te schenken aan de eeuwigdurende strijd tegen het water (het klassieke voorbeeld is Alice Carter's preoccupatie met de paalworm). Hoofdstuktitels als 'The Watershed' en 'Inundations' wijzen in die richting, maar vooral de wat gezwollen inzet van zijn beschrijving van de watersneden in 1808 en 1809 (556-557).

Het 'Postscript' waarin Schama een uitzicht biedt op 1813 en het Verenigd Koninkrijk wordt ontsierd door een reeks onjuistheden. Een iets serieuzer (niet noodzakelijkerwijs uitgebreider) aanduiding van de continuïteiten was wel op haar plaats geweest.

Is Simon Schama een exponent van een nieuwe orthodoxie in de geschiedschrijving over Patriotten en Bataven, geënt op de opvattingen van dr. C.H.E. de Wit? Gezien de hoofdlijnen van Schama's boek en zijn behandeling van de kernthema's uit De Wits these, mag deze vraag zeker bevestigend beantwoord worden. De kwestie is dan in hoeverre de kritiek op De Wits visie ook Schama treft. Zowel tegen *De strijd tussen aristocratie en democratie* als tegen *De Nederlandse revolutie* is het bezwaar aangevoerd dat de politieke verhoudingen er te eenvoudig worden voorgesteld en een polarisering inhouden tussen *good guys* en *bad guys*. Door in dit patroon nadrukkelijk zichzelf te betrekken, maakt De Wit er bovendien een haast onoverbrugbare *us-them*-tegenstelling van. Schama's beeld maakt een genuanceerdere indruk, maar dat lijkt vooral een gevolg van de rijkdom aan voorbeelden (een verscheidenheid die ook niet altijd met de hoofdlijn strookt). Ook bij hem wordt (hoewel hij De Wits gedrevenheid mist) het betoog gekleurd en het blikveld beperkt door sympathie voor de democraten. Dat De Wits visie in Nederland gewaardeerd wordt hoef ik hier niet te betogen (de herdruk van zijn dissertatie is er een bewijs van). Maar hoe provocerend en daardoor stimulerend zijn opvattingen ook gewerkt hebben, daarmee zijn ze nog niet geaccepteerd. Waardering voor bij voorbeeld het in beeld brengen van de democraten is vaak gepaard gegaan met fundamentele kritiek op zijn uitgangspunten en bevindingen. Bij Schama is van invloed van al die bezwaren heel weinig te vinden.

Spreeken van een nieuwe orthodoxie lijkt te meer gerechtvaardigd omdat Schama De Wits huisgod Thorbecke ook tot de zijne gemaakt heeft. Omdat deze de discontinuïteit van de Bataafs-Franse periode positief had geïnterpreteerd en als weinig anderen de betekenis van deze jaren voor het negentiende-eeuwse Nederland had onderkend, maakte De Wit enkele van zijn *Historische Schetsen* het fundament van zijn interpretatie. Mangers constatering dat Thorbecke als geschiedschrijver geen school had gemaakt en dat zijn historisch werk 'een begin zonder voortgang' was¹³, had daarmee haar geldigheid verloren. Maar ondanks al het profijt dat De Wit en ook Schama hebben kunnen trekken van Thorbecke's inzichten, was diens optiek toch duidelijk anders dan de hunne. Voor hem was de waarde van deze periode vooral gelegen in het doorbreken van de krachteloos geworden staatsstructuur van de Republiek en de totstandkoming van de eenheidsstaat. Daarom kon hij zich ook zeer positief uitlaten over de jaren van de inlijving¹⁴. Dat Thorbecke de Bataafs-Franse periode zoveel beter taxeerde dan de meeste van zijn tijdgenoten, kwam vooral omdat zijn blik niet, zoals de hunne, gefixeerd was op 1813, waardoor de eenheidsstaat verbonden leek met de terugkeer van Oranje. Verder mag niet onderschat worden hoezeer zijn beschouwingen gekleurd werden door de politieke situatie in de jaren 1840 toen hij ze neerschreef¹⁵.

Thorbecke's waardering voor de Bataafse tijd had echter ook haar keerzijde. Op scherpe toon verweet hij de Bataven machteloosheid en gebrek aan scheppingskracht. De Wit realiseert zich niet hoe hard deze kritiek uit Thorbecke's mond bedoeld was¹⁶; door Schama wordt ze genegeerd.

Als vanzelfsprekend worden Thorbecke en zijn Grondwet van 1848 in verband gebracht met de democraten en hun Staatsregeling van 1798. Dit gaat voorbij aan Thorbecke's afwijzen van revolutionaire beginselen, vooral de volkssouvereiniteit¹⁷, en doet geen recht aan zijn geheel eigen ontwikkeling in liberale richting. Ook de niet onaanzienlijke verschillen tussen de beide constituties worden zo veronachtzaamd. Schama's constatering, 'The Leiden Draft was (. . .) the early ancestor of the democratic constitution (sc. 1798) which eventually became permanent in the Kingdom of the Netherlands after

1848' (95), is een wel zeer drastische vereenvoudiging van de historische werkelijkheid. Het volgen van de moderate traditie in later jaren (ook relevant voor de wordingsgeschiedenis van het Nederlandse liberalisme) is waarschijnlijk vruchtbaarder.

Tot slot nog enkele opmerkingen. Simon Schama heeft zich, misschien in jeugdige overmoed, gewaagd aan een zeer ambitieuze onderneming en de resultaten zijn in veel opzichten indrukwekkend, zeker wanneer men bedenkt dat hij zich niet alleen de Nederlandse geschiedenis, maar eerst ook nog de Nederlandse taal heeft moeten eigen maken. Hem lijkt nauwelijks moeite te veel geweest om de her en der verspreide literatuur over het tijdvak onder de knie te krijgen en te verwerken. Ook de archieven heeft hij niet gemeden, al is hij hier veel selectiever te werk gegaan. Uit een oogpunt van nieuwe gegevens vond ik de hoofdstukken acht en negen, handelend over de jaren 1798-1801, het interessantst, bij voorbeeld ten aanzien van de activiteiten van de zuiveringscommissies na 22 januari 1798 en de bevindingen van de departementale commissarissen aangesteld ex art. 155 Sr. 1798.

Het boek is, dat is al in vele toonaarden gezongen, uitstekend geschreven, al doen de beginhoofdstukken wat geconstrueerd aan. Het is verhalende geschiedenis op haar best, maar draagt daar ook de nadelen van. Soms kreeg ik wel eens de indruk dat de zwierige, barokke betoogtrant de problemen wat versluiserde. Al gaat, dat moet gezegd, Schama in beginsel moeilijkheden zeker niet uit de weg. Scherpzinnige terzijdes geven haast op elke bladzijde blijk van zijn niet slechts historische belangstelling.

De Nederlandse revolutie heeft opvallend weinig schurken, helden en martelaren opgeleverd. Zelfs de freule Van Dorth tot Holthuijzen die in 1799 voor een poging tot contrarevolutie in het Gelderse de kogel kreeg, geniet nauwelijks enige bekendheid. Ook aan charismatische leidersfiguren, zo eigen aan revoluties, ontbrak het. Toen Rutger Jan Schimmelpenninck zich wat bonapartistische allure ging aanmeten, vonden zijn mede-Bataven hem voornamelijk potsierlijk. In Schama's boek treden, afgezien van de paar hoofdrolspelers, erg veel personen even op de voorgrond. De dan vlot neergeschreven typering maken een heel rake indruk, maar zijn niet altijd even zorgvuldig. Vooral met het etiket 'orangist' wordt veel te losjes omgesprongen.

Patriots and Liberators bevat nogal wat kleinere fouten en slordigheden. Zo maar een greep: de Fagels waren niet 'virtually from the foundation to the liquidation of the Republic' griffier van de Staten-Generaal (50); Den Haag was geen stemhebbende stad (111); Joachim Rendorp kon onder het Koninkrijk Holland moeilijk zitting nemen in het Amsterdamse stadsbestuur omdat hij al in 1792 overleden was (546); Van Hogendorp was in 1787 geen 'noble' (127); het sleutelbegrip 'nut' kan niet vertaald worden met 'duty' (70); het Utrechtse lid van de Nationale Vergadering Jacob van Manen en de 'grote justicier' Cornelis Felix van Maanen zijn samengesmolten tot een nieuwe, intrigerende Bataaf; Willem V overleed niet in Kew, maar in Brunswijk (490). Niet onvermakelijk is Schama's vertaling van 'Drie schoft Oranje Boven', de Leidse volksbeweging van april 1813 die haar naam ontleende aan de drie schofttijden dat de oranjevlag van de toren waaide, in 'three marauders for Orange' (628). Zeer storend is de onoverzienbare reeks spelfouten in Nederlandse namen, begrippen, boektitels en dergelijke, en ook de gewoonte om geografische namen te schrijven zoals ze in de bronnen staan.

Wat na de 700 bladzijden *Patriots and Liberators* onomstotelijk vaststaat, is dat het onderzoek in de laat achttiende-eeuwse, begin negentiende-eeuwse Nederlandse geschiedenis eigenlijk nog maar net op gang gekomen is. Zoals Schama herhaaldelijk accentueert,

maar lang niet altijd kan toelichten, betekenden schijnbaar nieuwe politieke tegenstellingen vaak een voortzetting van al bestaande lokale machtsconflicten. Tal van periodieken en vlugschriften wachten nog op een grondige analyse. Interessante democratische experimenten zoals de wijkvergaderingen zijn nog nauwelijks onderzocht. Hier wreekt zich wellicht het ontbreken in Nederland van een uitgesproken linkse historiografische traditie, want dat is de nieuwe orthodoxie van Thorbecke, De Wit en Schama toch niet.

Noten

- 1) *The Times Literary Supplement*, 29 juli 1977; *The New York Review of Books*, 9 juni 1977; A.J.P. Taylor, *The Observer*, 31 juli 1977.
- 2) Al kort na het verschijnen van Colenbranders *De Patriottentijd* maakte W.W. van der Meulen, die gepromoveerd was op een proefschrift over *Coert Lambertus van Beyma*, bezwaar tegen zijn visie en die van Fruin in 'Een en ander over Van der Capellen tot de Pol en zijn aanhang' in: *Geschiedkundige Opstellen, uitgegeven ter eere van H.C. Rogge* (Leiden, z.j. wrsch. 1901). (Fruins visie op de Patriottentijd is verborgen in 'De jongelingsjaren van Gijsbert Karel van Hogendorp, II', *Verspreide Geschriften*, V, 284 vlg.) Kritiek op Colenbranders negatieve beeld kwam met name tot uiting in Murk de Jong Hzn. *Joan Derk van der Capellen* (1921) en de oratie van J.S. Theissen *Uit de voorgeschiedenis van het liberalisme in Nederland* (1930). Later volgden ook Geyl, Verberne en Rogier.
- 3) Een samenvatting van De Wits opvattingen vindt men in 'De Nederlandse revolutie van de 18e eeuw en Frankrijk' in: G.A.M. Beekelaar e.a. (ed.) *Vaderlands verleden in veelvoud* (Den Haag, 1975) 380-401. Dit aspect blz. 387, 395.
- 4) G.J.W. de Jongh, *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 1966, 256 vlg.; discussie H.W. von der Dunk-C.H.E. de Wit, *Kleio* VI (1965) 161-165; VII (1966) 27-36 n.a.v. bespreking *N.R.C.*, 29 juli 1965.
- 5) C.H.E. de Wit, *De Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw 1780-1787* (Oirsbeek, 1974) 66.
- 6) Von der Dunk, *Kleio* VII (1966) 35-36; vgl. J. de Bosch Kemper, *Letterkundige aantekeningen betreffende de geschiedenis van het Nederlandsche staatsleven en staatsregt* (Amsterdam, 1871) 261.
- 7) De Wit, *Nederlandse revolutie*, 62.
- 8) Aldus met uitvoerige aanhalingen De Bosch Kemper, *Letterkundige aantekeningen*, 252-253.
- 9) In noot 14 blz. 663 trekt Schama Van der Capellens medewerking aan de *Grondwettige Herstelling* in twijfel, zonder te vermelden op grond waarvan. Dit gegeven kan aan het voorwoord ontleend worden.
- 10) E.H. Kossmann, 'The Crisis of the Dutch State 1780-1813: Nationalism, Federalism, Unitarism' in: G.A.M. Beekelaar e.a. (ed.) *Vaderlands verleden in veelvoud* (Den Haag, 1975) 446.
- 11) J.R. Thorbecke, *Historische Schetsen* (2de dr.; 's-Gravenhage, 1872) 114-115.
- 12) J.J. Woltjer, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXX (1967) 106.
- 13) J.B. Manger Jr., *Thorbecke en de historie* (Amsterdam, 1938) 121.
- 14) Thorbecke, *Historische Schetsen*, 152.
- 15) Vgl. J.C. Boogman, 'J.R. Thorbecke-Uitdaging en Antwoord', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, LXXXVII (1972) 368-369.
- 16) De Wit trekt in twijfel of Thorbecke wel vrijuit kon spreken. C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848* (Heerlen, 1965) 176, 281.
- 17) Boogman, 'Thorbecke', 357.

M. van Os

AARD EN BETEKENIS VAN DE FRANSE REVOLUTIE. VERSLAG VAN EEN DISCUSSIE

Voortgang van het onderzoek.

Van George Lefebvre is gezegd, dat hij het begrip "de klasse" in het revolutie-onderzoek geïntroduceerd heeft, terwijl vóór hem de klasse slechts in de interpretatie een rol speelde.¹

Om deze stelling te staven, kunnen in de eerste plaats zijn grote, nieuwe wegen banende studies over de boeren en de boerenrevolutie aangevoerd worden.² Maar ook voor de bestudering van het stedelijk milieu, waar hij al in 1939 de aanzet voor wilde geven toen hij een enquête lanceerde naar de bourgeoisie, heeft hij in zijn posthuum verschenen *Études Orléanaises* een bijdrage geleverd.³ Alom⁴ zijn deze activiteiten van Lefebvre als voorbeeldig geprezen, niet in de laatste plaats om de zorgvuldige en uitputtende wijze waarop hij omvangrijk en taai materiaal als fiscale rollen en notariële registers bewerkt heeft. Wel heeft het lang geduurd voor hij ook werkelijk navolging heeft gevonden, — enigszins met zijn werk over de boeren van het noorden vergelijkbare studies zijn pas na zijn dood verschenen — toch lijkt het niet overdreven om te stellen, dat het onderzoek sedert de tweede wereldoorlog zijn stempel heeft gedragen, voor zover er een voornaam doel van was sociale categorieën te analyseren. Zo zijn bestudeerd de boeren van het departement van de Sarthe in het westen, die van Bourgondië in het oosten en van Auvergne in het zuiden.⁵ Grote studies zijn gewijd aan het menu peuple, de sans-culotten van Parijs en elders, voor Soboul, Rudé, Cobb en Tønnesson⁶, hetgeen er al op wijst, dat Lefebvre's invloed zich geenszins tot de Franse historici beperkt heeft. Naast de *Études Orléanaises* kunnen thans geplaatst worden de boeken van Sentou over Toulouse en van Régine Robin over het kleine provinciestadje Semur-en-Auxois⁷. De Bretonse adel vormde het onderwerp van Meyer's grote these, terwijl de noblesse de robe en het personeel en de inrichting van de administratie door Bluche, Durand, Antoine en Boshier, de laatste een leerling van Cobban, onderzocht is.⁸ Aan het culturele milieu van de provinciale academies wijdt Roche studies⁹ die nieuw licht beloven te werpen op het aloude probleem van het verband tussen Verlichting en Revolutie.

Deze kleine opsomming, die gemakkelijk uitgebreid zou kunnen worden,¹⁰ demonstreert tevens dat de revolutie-historiografie zich niet tot de bestudering van de revolutie beperkt, maar bereid is over langere perioden de ontwikkeling van bezitsverhoudingen b.v. na te gaan. Wat dit betreft is er zeker geen tegenstelling te construeren tussen de revolutie-historici en de aanhangers van de Annalen-school, zoals dat op het gebied van de interpretatie wel het geval is¹¹. De schuwheid van laatst genoemde school voor het evenement mag dan tot een zekere verwaarlozing van deze periode geleid hebben, zoals Furet erkend heeft,¹² daar staat tegenover dat Le Roy Ladurie¹³ in een bespreking van Bois' *Paysans de l'ouest* te kennen heeft gegeven onder de indruk te zijn geraakt van de wijze waarop deze structuur en evenement met elkaar wist te verbinden in een "démarche structuralo-événementialo-structurelle". Om dit punt te illustreren en tevens om althans iets van het moderne onderzoek zichtbaar te maken, zij de volgende alinea aan Bois' studie gewijd.

Uitgangspunt voor zijn onderzoek was het raadsel van het hardnekkig verdeeld stemmen gedurende de gehele periode van de 3de Republiek van gehele gemeenschappen in het westen van Frankrijk. Hiervoor had Siegfried¹⁴, die op dit gebied baanbrekende

studies heeft verricht, geen bevredigende verklaring kunnen vinden. Bois nu heeft om het probleem tot hanteerbare proporties te herleiden zich het departement van de Sarthe als studieterrein gekozen. Hiervan stemde (en stemt) het westelijk deel even hardnekkig rechts als het zuid-oosten links verblijdde (en verblijdt). Teruggaande in de tijd tot het tijdstip, waarop voor het eerst deze divergentie zichtbaar werd, kwam hij uit bij de beginjaren van de Franse revolutie. Daarvoor was van een uitéénlopende opstelling van beide delen van het departement nog niets te merken geweest. Althans in de Cahiers de Doléances niet. Kennelijk dus hebben pas in deze tijd beide gemeenschappen hun afwijkende persoonlijkheidsstructuur ontvangen, want van zo iets fundamenteels moet wel sprake zijn gezien de hardnekkigheid waarmee aan de eenmaal gedane politieke stellingname vastgehouden is, ook toen de oorspronkelijke reden daarvoor al lang niet meer gold. Die oorspronkelijke reden zoekt Bois in de sociaal-economische verhoudingen van die tijd, want op dit punt vertoonden het westen en het zuid-oosten van het departement inderdaad verschillen. Tegenover het betrekkelijk welvarende westen stak het zuid-oosten schril af: de kwaliteit van de grond was daar zodanig, dat een aanzienlijk deel van de bevolking buiten de landbouw om zijn brood moest verdienen en wel in dienst van bourgeois-entrepreneurs die voor werk zorgden in de sfeer van de textiel. Toen, als gevolg van de secularisatie van de kerkelijke bezittingen die juist in het westelijk gedeelte vrij omvangrijk waren, er zich een kostelijke gelegenheid voor de boeren van het westen voor leek te doen om hun honger naar land te stillen, moesten zij het beleven, dat hun rijkdom lang niet uitreikte om de concurrentie van de bourgeoisie met succes te kunnen doorstaan. Een uiterst onplezierige ervaring die in combinatie met andere teleurstellingen, die zij te incasseren kregen, hun toch al niet groot enthousiasme voor de revolutie snel deed bekoelen, ja hen tenslotte er toe bracht tot een soort guerilla-oorlog tegen de Republiek over te gaan: de z.g. Chouannerie. Voor het zuid-oosten, dat voor en na in de afhankelijkheid van de bourgeoisie leefde, gold één en ander niet. Het bleef derhalve de revolutie trouw. Door de traumatische ervaring van het leed dat een burgeroorlog met zich mee brengt, werd de eenmaal gedane keuze tot een onuitwisbaar merkteken. Men ziet, inderdaad een fraai voorbeeld van de geboorte van een structuur uit het evenement, in combinatie met de verklaring van het gebeuren uit de structuur.

Geen tegenstelling dus op methodologisch vlak. Natuurlijk wil hiermee niet gezegd zijn, dat er op dit terrein van verschil van mening nimmer sprake is, noch ook dat deze verschillen in geen enkel opzicht een principiële aspect vertonen. Voorts zal het niemand verbazen of ernstig verontrusten, wanneer interpretaties aangescherpt lijken te zijn door de ideologische, c.q. partijpolitieke stellingname van de onderzoeker. Een voorbeeld van één en ander levert het onderzoek naar de Cahiers de Doléances, dat zowel in Amerika als in Frankrijk met behulp van de computer verricht wordt. In Amerika door een equipe onder leiding van Taylor die t.a.v. het probleem van de betekenis van de Franse revolutie een scherp omlijnd standpunt inneemt¹⁵. Om te meten of en in hoeverre de stemming in Frankrijk aan de vooravond van de revolutie revolutionair was, heeft hij een soort modelcahier opgesteld en vandaaruit een gradatie-schaal van revolutionaire gezindheid. Voor het opstellen van deze parameter maakt hij alleen gebruik van politieke criteria, want zegt hij, de revolutionaire crisis is op het niveau van de politiek begonnen en de sociale grieven lenen zich slecht voor het aanbrengen van onderscheidingen in revolutionaire gezindheid. Maar voor de houding van de boeren zijn deze grieven toch van het allergrootste belang. Terecht heeft Le Roy Ladurie er op gewezen dat het probleem, hoe de omslag van de

anti-fiscale revoltes uit de 1ste helft van de 17de eeuw naar de anti-seigneuriale aanval van 1789 zich voltrokken heeft, bestudering verdient¹⁶. Juist wanneer men niet bij voorbaat de boerenrevolutie onder de Parijse revolutie wil subsumeren, zal men naar wegen moeten zoeken om de boeren in hun eigen termen te verstaan. Uit Taylor's onderzoek komt als conclusie naar voren, dat in het bewustwordingsproces de opstelling van de Cahiers een voorname rol heeft gespeeld. Zou dit ook voor de boeren niet kunnen gelden? Het komt mij daarom voor, dat Régine Robin¹⁷ een methode ontwikkeld heeft die meer belooft. Anderzijds concludeert zij te snel. Zij heeft de frequentie van het woordgebruik in een aantal Cahiers gemeten en is bovendien nagegaan in welke combinaties bepaalde begrippen en woorden voorkomen. Dit op grond van het modern linguïstisch inzicht, dat woorden niet zozeer een betekenis hebben, als wel een functie, — in de zin. In de door haar onderzochte Cahiers bleken typische Verlichtingswoorden als "nature" nagenoeg te ontbreken. Dit is een resultaat waar zij geen moeite mee heeft. Als het er echter om gaat om de houding van de bourgeoisie van het baljuwschap tegenover essentiële elementen van het Ancien Régime als de Seigneurie en de politieke en sociale structuur van het rijk te bepalen, vervalt zij toch in de fout om bijeen te lezen wat her en der in de afzonderlijke Cahiers staat. Zij concludeert dan: "les rédacteurs veulent sauver l'Ancien Régime en le détruisant"¹⁸. Quod erat demonstrandum, is men dan geneigd toe te voegen.

De aanval op de "heersende orthodoxie"

In de interpretatie doet de klassenstrijd-theorie al lang opgeld. Eigenlijk al sedert de revolutie. Barnave immers wees in 1792 als diepere oorzaak van de revolutie aan de verschuivingen in de bezitsverhoudingen. De rijkdom van de adel, gebaseerd op grondbezit, zou in betekenis afgenomen zijn in vergelijking met die van de bourgeoisie, gebaseerd op handel en industrie. Eeuwen lang heeft de adel door zijn beheersing van de politieke instellingen dit vervalproces kunnen stuiten, maar op de duur kon aanpassing van de politieke verhoudingen aan de economische niet uitblijven. Deze aanpassing, dat is de diepere zin van de revolutie, die dan ook een bourgeois-revolutie was¹⁹. Op soortgelijke wijze hebben later de Tocqueville, Jaurès en Mathiez, om slechts die te noemen, de gebeurtenissen van 1789 en volgende jaren geïnterpreteerd²⁰.

Dat ook Lefebvre deze visie gedeeld heeft, blijkt misschien het duidelijkst uit de opzet van de monografie die hij aan 1789 gewijd heeft²¹. Daarin komen achtereenvolgens aan de orde de 4 revoluties van 1789: die van de aristocratie, die van de bourgeoisie, die van de kleine man in de stad en tenslotte de boerenrevolutie. De aristocratische revolutie heeft tot het bijeenroepen van de Staten-Generaal geleid, maar was au fond een onverantwoordelijke revolte, omdat de geprivilegiëerden niet bereid waren van hun voorrechten afstand te doen. Die van de bourgeoisie bestond erin de 3de stand tot kern van de natie te proclameren en dienovereenkomstig te handelen. Dat zij dit program heeft kunnen doorzetten was mede het resultaat van de actie van de straat, waardoor het verzet van de adel in de kiem gesmoord werd. Ook de boeren hebben hun bijdrage geleverd toen zij in de zomer van 1789 hun afweer van de brigands omzetten in een offensief tegen de seigneurs en de heerlijke rechten. In de nacht van 4 op 5 augustus en volgende dagen is het verbond tussen bourgeoisie en boeren bezegeld, toen ingewikkelde en overigens niet nageleefde decreten ter regeling van de afschaffing van de heerlijke rechten opgesteld en aangenomen werden. De grondslagen van een bourgeois-orde zijn eveneens in deze augustus-maand gelegd. Als zodanig immers moet de Déclaration des droits de l'homme et du citoyen gewaardeerd worden, al overweegt hierin nog het negatieve aspect: de afwij-

zing van het Ancien Régime. Als intentie-verklaring ziet de Déclaration echter ook naar de toekomst. Omdat het negatieve aspect in 1789 nog overweegt (en voorlopig zal blijven overwegen, omdat het "complot aristocratique" al snel het karakter van slechts hersenschimmig te zijn verliest), kunnen de straatrevolutie en de boerenrevolutie, die voor een deel door motieven ingegeven waren die de bourgeoisie niet deelde, toch onder de bourgeoisie-revolutie als revolutie van de 3de stand, dus van het Franse volk, gesubsumeerd worden. "Le complexe révolutionnaire, on ne peut le dissocier. En ce sens, Clemenceau avait raison: la Révolution est un bloc", schrijft Lefebvre in zijn conclusie²². De tegenstellingen binnen de 3de stand, die in 1789 nog op de achtergrond konden blijven, zouden de revolutie eerst in democratische richting voortdrijven en daarna de bourgeoisie ertoe brengen haar heil te zoeken bij een militaire dictatuur als schild voor de heerschappij der notabelen. Maar ook dat is slechts een voorlopig resultaat.

Nog tijdens Lefebvre's leven heeft de Engelse historicus Alfred Cobban de aanval op deze interpretatie ingezet²³. Waar het hem om te doen was, heeft hij misschien het helderst in zijn artikel "Political versus social interpretations of the French Revolution" uiteengezet. Hierin beantwoordt hij Godechot's kritiek op Cobban's "The social interpretation of the French Revolution". Godechot en hij, zo verklaart Cobban, spreken op een verschillende golflengte met als gevolg communicatiestoornissen. Godechot n.l. zou de sociale geschiedenis van de Franse revolutie (de echte, niet het boek) in politieke termen willen begrijpen, terwijl Cobban de sociale geschiedenis als sociale geschiedenis heeft willen analyseren. Ondertussen is hij het er mee eens, dat de Franse revolutie primair van een politiek gezichtspunt uit — dat van verovering van de macht door een groep niet of nauwelijks nog aan bod gekomen — begrepen moet worden. Spreken over het verbond tussen bourgeoisie en boerenstand in de zomer van 1789 is uitsluitend geoorloofd vanuit dit, politieke, perspectief. Het gebruik van de termen bourgeoisie en boerenstand is echter totaal inadequaat, zo niet misleidend, wanneer men daar sociale categorieën mee aanduidt en deze als subject in een sociale geschiedenis ten tonele voert. Voor een sociale geschiedenis is het tijdsbestek van de Franse revolutie ook veel te kort. Mede daarom is het verstandig om politieke en sociale geschiedenis te ontkoppelen: men kan dan aan het verschil in tijdsritme recht laten wedervaren.

De Franse revolutie heeft geen sociale inhoud, althans niet primair. De hoofdstelling van Cobban's kritiek luidt: het is een mythe, dat de Franse revolutie de overwinning van het kapitalisme op de feodale orde markeert. Want de feodale orde was al lang ter ziele en door de revolutie is de komst van het kapitalisme eerder vertraagd dan versneld.

Vast staat, dat er inderdaad een aanval ondernomen is in 1789 op wat het "feodale stelsel" genoemd werd. Deze aanval kan niet zonder meer gelijkgesteld worden met een aanval op de edelen als zodanig, want niet alle edelen waren bezitters van heerlijke rechten en niet alle bezitters van heerlijke rechten waren edelen: niet alleen het land immers, maar ook de rechten die op het land drukten, waren al eeuwen een goed waarin handel gedreven werd. In de vorige zin is gelijkstelling van de termen "het feodale stelsel" en "heerlijke rechten" gesuggereerd. Ten onrechte, omdat het feodale stelsel in eigenlijke zin meer inhoudt. Terecht, omdat het bestaan van heerlijke rechten in de 18e eeuw het enige was, dat nog van het feodale stelsel resteerde. Het was echter niet de bourgeoisie die in 1789 de aanval op de heerlijke rechten inzette. Getuige de Cahiers de Doléances, voor zover door of onder invloed van de stedelijke bourgeoisie opgesteld. Getuige de intentie van de Assemblée nationale, toen deze noodgedwongen tot afschaffing van de

heerlijke rechten overging, de bezitters van de rechten zoveel mogelijk te sparen. Dat de zaken nadien zich anders ontwikkeld hebben, is een heel ander verhaal en een aanwijzing te meer voor het autonome karakter van de boerenrevolutie.

De term "feodale reactie", waarmee men de verzwaring van allerlei lasten in de 2de helft van de 18e eeuw aanduidt (dit dus aanvaardt Cobban²⁴) is misleidend: op basis van het onderzoek dat hiernaar plaats gevonden heeft, kan men met meer recht spreken van een "vercommercialisering" van de heerlijke rechten, leidend tot een verzwaring van de druk. Het waren niet zozeer de edelen als wel de bourgeois-grondheren en de bourgeois-agenten en de bourgeois-pachters van de edelen die er op uit waren de heerlijke rechten te maximaliseren. Deze vorm van uitbating van bestaande, maar vaak in het vergeetboek geraakte rechten werd door de boeren niet in dank afgenomen. Maar het eigenlijke object van hun haat waren niet de heerlijke rechten als zodanig als wel het proces van vercommercialisering van deze rechten. Anders gezegd: de penetratie van een bourgeois-mentaliteit op het platteland.

De hier gesignaleerde tegenstelling tussen platteland en stad motiveerde later mede de Vendée om in opstand te komen tegen de revolutie, die immers niet de bewerkers maar de eigenaars van de grond, stadsbewoners veelal, ten goede was gekomen.

In de 2de plaats heeft Cobban betoogd, dat de Franse revolutie en de komst van het kapitalisme twee verschillende zaken zijn die niet met elkaar verbonden mogen worden. Niet immers zijn het de industriëlen, kooplieden en financiers geweest die de revolutie begonnen zijn en tot een goed eind hebben gevoerd. Want in de vertegenwoordigende lichamen waren deze groepen slechts zwak vertegenwoordigd. In de Girondijnen mag men niet hun zaakwaarnemers zien zoals Sydenham²⁵ aangetoond heeft. Inderdaad heeft de revolutie de vrijmaking van het economisch leven bevorderd — afbraak van de corporaties en vrijmaking van het binnenlands verkeer —, maar dit was al in 1789 voltooid en voor de revolutie door Turgot reeds ter hand genomen. De industrialisatie van Frankrijk is pas gedurende het tweede keizerrijk goed ingezet. Dit kan niet alleen aan de oorlogen geweten worden, want het economisch klimaat was voor industriëlen en handelaars vóór 1789, toen zij in de lift zaten, beter dan daarna.

Positief stelt Cobban, dat het revolutionaire kader voortgekomen is uit een heel ander deel van de bourgeoisie, dat voor 1789 in de knel gekomen was als gevolg van de "révolte nobiliaire" en de opkomst van handelskringen: de "officiers" n.l., de bezitters van een klein of middelgroot gekocht ambt en de talrijke leden van de vrije beroepen, inzonderheid in de sfeer van het recht. Als na 1789 de revolutie doorgaat, is de inzet ervan de strijd om de macht. Die strijd wordt gevoerd tegen de aristocraten, o zeker, maar niet qua aristocraat, maar als groep die de macht wil monopoliseren. In economisch en sociaal opzicht is het voornaamste resultaat van de revolutie geweest de overdracht van land. Land dat voor een deel in handen van de boeren kwam, voor een deel in handen van de bourgeoisie en voor een deel in handen bleef van ci-devant nobles. In deze nieuwe klasse van "propriétaires" nu is de politieke macht geconcentreerd. Anders gezegd: de revolutie heeft de grondslagen gelegd voor de intens conservatieve samenleving die Frankrijk gedurende de volgende 1½ eeuw zou zijn.

In 1967 kreeg Cobban een geducht medestrijder in de persoon van de economisch historicus George V. Taylor²⁶. Taylor beschrijft in zijn artikel de vormen van rijkdom in het 18de eeuwse Frankrijk en de verhouding daartussen. Hij schat dat circa 80% van de rijkdom van niet-kapitalistische aard was, bestaande voor een deel uit grondbezit, voor

een deel uit lijfrentes en voor een deel in de vorm van gekochte ambten. Het rendement van deze vormen van bezit was laag — van grondbezit b.v. 2½% naar een schatting van Necker in 1784 —, maar daar stond tegenover, dat er weinig risico's aan verbonden waren en een groot sociaal prestige. Voor de economische ontwikkeling van Frankrijk is een en ander niet gunstig geweest: het denken en handelen in termen van rente in plaats van in termen van winst heeft remmend gewerkt en Frankrijk in vergelijking tot Engeland achter doen blijven. Het zou trouwens ook niet meegevallen zijn de productiviteit van de landbouw belangrijk op te voeren. Tal van factoren stonden dat in de weg, maar werkelijk geprobeerd heeft men het nauwelijks. De commerciële en industriële sector was op een geheel andere leest geschoeid: hier werden belangrijke winsten gemaakt, maar ook fortuinen verspeeld. Een karakteristieke trek is, dat duurzaam resultaat in deze sector niet een voornaam oogmerk uitmaakte. In gebouwen en equipage werd niet geïnvesteerd, maar men volstond met het huren van een gebouw en liquideerde vaak na een geslaagde onderneming de vennootschap. In de boeken kwam de post "afschrijving" in de 18de eeuw niet voor. Sociaal gezien stonden de handelaren niet in aanzien, hetgeen er mede een belangrijke oorzaak van was, dat veel succesvolle kooplieden hun activiteiten naar de niet-kapitalistische sector verplaatsten, zodra zij daar de kans toe kregen. Overigens — en dit is een kardinaal punt in Taylor's betoog — de adel participeerde in deze vorm van rijkdom net zo goed als de bourgeoisie dat deed in de niet-kapitalistische vormen. Door de samenleving, zo concludeert hij, liepen twee scheidingslijnen, een verticale en een horizontale. De horizontale lijn markeert een juridische onderscheiding, de verticale een economische; zij vielen niet samen, ook niet ten naastebij. Daarmee is onder de economische interpretatie van de revolutie de bodem weggeslagen: de revolutie moet als een politieke revolutie begrepen worden die sociale consequenties heeft gehad en niet als een sociale revolutie met politieke consequenties. De term "bourgeois-revolutie" is, gegeven de daarmee onvermijdelijk verbonden associaties met kapitalisme e.d. ondeugdelijk gebleken en moet derhalve uit de historiografie verdwijnen.

Ondertussen was in Frankrijk een rijk geïllustreerde, kennelijk voor een groot publiek bestemde synthese verschenen, waarin vooral twee zaken de aandacht trokken. In de 1ste plaats wezen Furet en Richey de oude strijdleus van Clemenceau over het één en ondeelbare karakter van de revolutie gedediceerd af. "Il y a un télescope de trois révolutions autonomes et simultanées"²⁷, schrijven zij: die van de Assemblée, die van Parijs en die van het platteland. Alleen de eerste was doelbewust en gericht op de maatschappij van morgen. De andere twee mengden heden en verleden, waren nostalgisch en futuristisch in één. Het was de conjunctuur meer dan de filosofie die haar krachten mobiliseerde en voor zover het laatste eerder het aloude chiliasme der armen dan het verlichte denken der eeuw. Bovendien waren zij gewelddadig. Belangrijke oorzaak dit van de ontsporing van de revolutie: "le dérapage", 2de kernbegrip in hun voorstelling van zaken. In deze notie zat tegelijkertijd opgesloten de afwijzing van een gedetermineerd verloop van de revolutie, van hoogtepunt naar hoogtepunt, ter veiligstelling van het resultaat, omdat het niet anders kon. Het toeval, het contingente viert hier zijn rentrée in de revolutie-historiografie.

Zij lieten dit geruchtmakende boek volgen door ieder een artikel. Dat van Furet²⁸ heeft de felheid van een requisitoir. Vooral Soboul²⁹ moet het ontgelden, omdat hij het Ancien Régime beschrijft met als indelingsprincipe het klassenschema. Een Procrustesbed, dat de 18de eeuw reduceert tot een veld van latente sociale spanningen die alle naar

de toekomst wijzen, te weten het klassenfront van 1789-1793, met aan de éne zijde de bourgeoisie annex bondgenoten en aan de andere kant de aristocratie. Dat van Richet³⁰ handelt over de ideologische oorsprongen van de revolutie. In de bezinning van de adel op eigen positie en functie, zo betoogt hij, deed zich eind 17de, begin 18de eeuw een breuk voor. Door de natuurwetenschappelijke revolutie was de voorstelling ondermijnd van een hiërarchisch opgebouwd heelal, waarin aan de adel een eigen, boven het gewone volk verheven plaats op onproblematische wijze voorbehouden was. Tegelijkertijd werd het de adel pijnlijk bewust ten opzichte van de koning feitelijk een afhankelijke positie in te nemen. Om één en ander te remediëren ging de adel ertoe over de rechtvaardiging van zijn bestaan in het verleden te zoeken. Zo ontwikkelde b.v. een Boulainvillier de germanistische these. Deze gang van zaken heeft twee gevolgen gehad die beide voor ontstaan en verloop van de revolutie van grote betekenis zullen blijken te zijn. In de eerste plaats leidde het proces van zelfbezinning tot een breuk binnen de elite die de facto al in de 16de eeuw haar leden uit de 2de en 3de stand beide gerecruteerd had. Ook in de 18de eeuw trouwens hadden adel en top van de 3de stand nog aan een zelfde cultureel leven deel. Maar vooral werd de verhouding tot de koning op een nieuwe wijze beleefd: men leerde de absolute vorst als een onverantwoordelijk despoot zien en nam een oppositiehouding aan. En zo kon het gebeuren dat de hoogadellijke Boulainvillier, exclusivist par excellence, toch een stamvader van het liberalisme werd.

Richet's theorie van een culturele elite en van de oorsprong van liberale denkbeelden uit een adellijke gedachtenwereld, sluiten aardig aan bij een kritiek van Elizabeth Eisenstein³¹ op Lefebvre's Quatre-Vingt-Neuf. Zij heeft er de aandacht op gevestigd, dat Lefebvre's schema van de elkaar opvolgende revoluties met een klassenbasis, het hem belet heeft rekenschap af te leggen van de betekenis van het feit, dat op een cruciaal moment in 1788 door een comité van 30, bestaande voor een deel uit adellijke personen, de actie van de bourgeoisie werd uitgelokt en geleid. Hetgeen ook haar doet concluderen tot de ondeugselijkheid van de karakteristiek van de Franse revolutie als een bourgeois-revolutie, al sluit zij niet uit, dat het de bourgeoisie is geweest die van de revolutie het meest geprofiteerd heeft.

Op zoek naar een nieuw interpretatie-model

Men kan niet zeggen, dat de critici een willig oor gevonden hebben in de kringen van de Franse historici die zich met de revolutie bezig houden. Dit geldt zowel voor de uitgesproken Marxisten en Communisten onder hen, als voor wie dat niet het geval is³². Toch is het aan de andere kant niet zo, dat er geen verschillen in de wijze van reageren aanwijsbaar zijn en bovendien heeft met name Régine Robin een interessante poging ondernomen om de kritiek te ondervangen³³. Zodat men tot op zekere hoogte van een vernieuwd interpretatie-model zou kunnen spreken, al is nog niet geheel duidelijk als hoe gezaghebbend dat beschouwd wordt³⁴.

In de eerste plaats heeft men de kritiek van Cobban op het gebruik van de term feodale orde trachten te pareren. Strijdlustig verklaart Mazauric³⁵ aan het slot van een artikel over het gebruik van de termen "régime féodal" en "féodalité" tijdens de revolutie, dat afwijzing van de 1ste term van conservatisme en het gebruik ervan van liberalisme getuigt. Progressief is echter slechts diegene die van féodalité spreekt, omdat daarin de afwijzing van het regime van feodale exploitatie besloten ligt. Het is maar dat U het weet. Karakteristieker lijkt mij ondertussen de opstelling van Lemarchand³⁶ die in een samen-

vattend artikel de betekenis van het feodalisme, zoveel mogelijk op kwantitatieve basis, weegt (maar daarbij zeker niet zuinig rekent). De seigneurie, zo concludeert hij, hoewel geen autarkische economische eenheid meer en niet overal van gelijk gewicht, was wijd verbreid en van groot economisch belang. Bij elkaar namen de vaste rechten en de occasionele verplichtingen van 12% tot 25% van het inkomen van de boeren-eigenaars weg (hierbij zijn de tienden inbegrepen). Van minimaal 12% tot maximaal 100% met een gemiddelde van misschien 30% van de inkomsten van de seigneurs zijn tot deze bron plus hun aandeel in bossen en woeste gronden te herleiden. Het bekleeden van de seigneuriale waardigheid leverde bovendien bijkomende economische voordelen op: de geardeheid van de pachtvoorwaarden werd erdoor beïnvloed en in zijn hoedanigheid van gerechtsheer was de seigneur in de gelegenheid om in het dagelijks leven en bedrijf van de boeren beslissend in te grijpen. Let men op de boeren dan kan men van de 16de tot de 18de eeuw een achteruitgang van hun aandeel in de grondeigendom constateren. Er is bovendien een tendens tot afkalving van hun rechten aanwijsbaar: zo werden zij b.v. uit de bossen gedrongen. Een proces van differentiatie binnen de boerengemeenschap is op gang gekomen, vooral in het noorden, maar het verzet tegen seigneur en staat houdt de boerengemeenschap bijeen. De adel, vervolgens, kan bogen op zijn eminente positie. Van verarming is slechts relatief sprake, niet in absolute zin. Overigens zijn ten gevolge van forse inkomensverschillen de spanningen binnen de adelstand groot. In de Nieuwe Tijd wordt in Frankrijk nieuwe adel gerecruiteerd uit bourgeois-kringen, welk procedé door de staat beheerst wordt. Voor de 18de eeuw geldt echter: meer in afremmende dan in stimulerende zin. De bourgeois van 1788 verkeert in de positie van de afgewezen minnaar. De staat is en blijft een aristocratische staat en de spanningen binnen de adel, hoewel reëel, zijn after all van ondergeschikte betekenis. Het kapitalisme heeft deze structuur onder druk gezet, maar niet doen ontploffen. Naar de boeren toe gezien: de feodale druk is onder invloed van de ontwikkeling van het kapitalisme verzwakt. De stagnatie van het Franse platteland is hiervan mede een gevolg geweest; de investeringen bleven immers uit. Tijdens de revolutie is wel vooruitgang geboekt, maar een volledige bevrijding is uitgebleven. Het Frankrijk van het Ancien Régime, zo besluit Lemarchand, was essentiëel een agrarische samenleving die technisch gezien slechts langzaam vooruitging en waar de meerwaarde van de arbeid voor een goed deel met niet-economische middelen overgeheveld werd naar een kleine minderheid, juridisch gedefiniëerd.³⁷

Het probleem van de overgang van feodalisme naar kapitalisme en de plaats van de boerenrevolutie daarbinnen, is door Soboul aan de orde gesteld in een bespreking van een studie van de Sowjet-Russische historicus Ado over de boerenbeweging tijdens de Franse revolutie.³⁸ Had Lefebvre in een artikel van 1933 de nadruk gelegd op de autonomie van de boerenactie en haar bovendien als anti-kapitalistisch, conservatief en naar het verleden toe gekeerd, gekarakteriseerd, omdat Frankrijk er in sterkere mate een land van klein en middengroot grondbezit door was geworden³⁹, Ado legt heel andere accenten. In de 1ste plaats correleert hij de boeren-jacquerieën van na 1789, gericht tegen de afkoopbaarstelling van bepaalde heerlijke rechten, nauwer aan de acties en de doelstellingen van de Jacobijnen. Men kan zelfs spreken van een motorfunctie van de boerenbeweging, waardoor het sluiten van een compromis vrijdeld kon worden. Anti-kapitalistisch kan men voorts de egalitaire aspiraties van de kleine boeren slechts in subjectieve zin noemen; in objectieve zin was daarvan geen sprake. Wat de ontwikkeling van het kapitalisme in Frankrijk belemmerd heeft, is juist het grootgrondbezit geweest, dat voor een goed deel in handen van de adel gebleven is. Binnen dit kader nu was niet het opvoeren van de productiviteit, maar

de verhoging van de grondrente doel. Onder de indruk van deze studie stelt Soboul voor voortaan te spreken van de "révolution paysanne-bourgeoise". Dit niet als tegemoetkoming aan Furet en Richet, maar om te onderstrepen, dat de overgang van feodaliteit naar kapitalisme zich op geheel eigen wijze voltrokken heeft in Frankrijk.

Verschillende van Taylor's beweringen zijn bevestigd door het minutieuze onderzoek van Sentou naar de vermogenspositie van de verschillende bestanddelen van de bevolking van Toulouse. Hij neemt echter zijn conclusies niet over⁴⁰. Inderdaad bleek de bourgeois-rijkdom van tweërlei aard: inkomsten uit beroep of bedrijf naast inkomsten uit landbezit. Taylor's veronderstelling, dat 80% van de totale rijkdom in Frankrijk op eigendom was gebaseerd, klopt voor Toulouse exact. Wanneer men de omvang van het vermogen van de verschillende bevolkingsbestanddelen bekijkt, blijken er interessante verschillen te bestaan: waar de grote adellijke grondeigenaren een gemiddeld vermogen van 239.222 F bezaten, moesten de bourgeois-eigenaren het met gemiddeld 22.205 F doen, terwijl de man uit het volk op zijn beurt weer 10 maal zo weinig bezat, n.l. gemiddeld 2178 F. Sentou stelt nu dat de afstand tussen groot en middengroot vermogen veel groter was dan die tussen middengroot en klein. Qua levensstijl stond de bourgeois veel dichterbij de man uit het volk dan bij de adellijke grootgrondbezitter. Wel ging zijn aspiratie ernaar uit te worden als zij, maar de weg daarheen is ten gevolge van de "réaction nobiliaire" onder Lodewijk XVI geblokkeerd. Vanuit dit perspectief moet de revolutie begrepen worden inderdaad als een revolutie van de bourgeoisie, maar dan vechtend van een underdog-positie uit. Zij wordt hierbij gesteund door het volk, omdat naar onderen toe de overgangen vloeiend zijn, zoals ook Soboul in zijn analyse van de sans-culottenbeweging aangetoond heeft. Pas in de 19de eeuw is de belangentegenstelling tussen bourgeoisie en volk manifest geworden. Tijdens de revolutie nog nauwelijks en zeker niet in Toulouse, dat economisch gezien een onderontwikkeld gebied was. Maar hierin is Toulouse niet geheel representatief voor Frankrijk.

Wanneer men Marx op mechanistische wijze interpreteert en met name de bekende passage uit het voorwoord van "Zur Kritik der politischen Ökonomie", waarin hij het uitbreken van de revolutie herleidt tot de ontwikkeling van de productiekrachten die botsen op de eigendomsverhoudingen, vervalt men licht in economisch fatalisme, stelt Régine Robin is het belangrijke artikel dat zij aan het probleem van de overgang van feodalisme naar kapitalisme heeft gewijd⁴¹. Men komt er dan toe de betekenis van de klassenstrijd te verwaarlozen⁴². Het is deze interpretatie van Marx die niet-Marxisten tegen de historisch-materialistische beschouwingwijze stelling doet nemen. Zij motiveren er hun afwijzing van de bourgeois-interpretatie van de Franse revolutie mee, omdat, zeggen zij, de revolutie niet het gevolg was van een explosieve groei van de productie-krachten. Daartegenover hebben Marxisten als Lemarchand en Soboul de betekenis van het feodale moment in de maatschappij van het Ancien Régime zwaar aangezet en daaraan beschouwingen verbonden over de belemmeringen van de oude structuren voor de volle ontplooiing van het kapitalisme. Deze belemmeringen zouden dan in de periode 1789-1794, althans voor een goed deel, opgeruimd zijn. Voor zover deze voorstelling van zaken een nauwe correspondentie aanneemt tussen de ontwikkeling van de verschillende niveaus — economisch, sociaal, politiek en ideologisch — maakt men het zich echter te makkelijk, omdat men zo het probleem van de overgang omzeilt. Op al deze terreinen immers heeft zich in deze korte

periode geen omslag voltrokken. Het overgangsproces was bovendien allang op gang en in 1794 nog niet voltooid. Neem b.v. een verschijnsel als de feodale reactie. Natuurlijk was dit een beweging ten gunste van de seigneurs; tegelijkertijd echter werd de onteigening van de boeren, die o.a. uit de bossen werden verdreven, er door bevorderd en dus de komst van de kapitalistische productiewijze naderbij gebracht. Waren voorts voor vele seigneurs de inkomsten uit de réserve (het eigen bezit) niet veel belangrijker dan die uit de heerlijke rechten en gedroegen zij zich niet als zodanig — dus als propriétaire? Was, m.a.w., voor 1789 de feodale productiewijze nog wel dominant?

Inderdaad, we hebben te maken met een overgangsfase, waarin kapitalistische vormen zich aanpassen aan de oude vormen van het grondbezit en waarin de resten van het feodalisme zich kleden in een kapitalistisch gewaad. Deze fase is nader onder te verdelen in 5 periodes: 1) De feodale crisis aan het eind van de Middeleeuwen; er wordt een aanzet gegeven voor het ontstaan van een wereldeconomie, het handelskapitalisme dringt binnen, er ontstaat een interregionale markt. Een relatief autonoom staatsapparaat komt tot ontwikkeling. 2) Een fase van accumulatie van kapitaal in een economisch weinig voorspoedige tijd met als gevolg een meegaande houding van de bourgeoisie. 3) Een fase van accumulatie van kapitaal in een periode van een opgaande economische lijn. De bourgeoisie heft het hoofd en ontwikkelt een eigen, burgerlijke, ideologie. 4) Crisis, uitlopend op een revolutionaire breuk. De politiek neemt een voorsprong op de economie. 5) Voorbereiding op de doorbraak van het kapitalisme. Politieke instabiliteit als gevolg van het achterliggen van de economie. Tegen 1860 echter neemt de kapitalistische productiewijze een hoge vlucht. De overgang van feodalisme naar kapitalisme is dan voltooid.

Tegen dit schema is als bezwaar ingebracht, dat zó de betekenis van de Franse revolutie weggeïnterpreteerd is⁴³. Aan de ontwikkeling van het kapitalisme binnen de maatschappij van het Ancien Régime waren echter grenzen gesteld, voortvloeiend uit de aard van het regime zelf — b.v. de aantrekkingskracht van de adellijke levensstijl op de bourgeoisie, leidend tot vaandervlucht —, die de ontploffing ervan van gewicht deed zijn. Wat noodzakelijk was, was de creatie van nieuwe bovenbouwvormen, gecentreerd rond het economisch liberalisme en de juridische gelijkheid. Wat niet noodzakelijk was, was de wijze waarop dit in Frankrijk geëffectueerd is. Een compromis tussen adel en bourgeoisie was op zich mogelijk geweest, maar deze mogelijkheid is geblokkeerd. De betekenis van het revolutie-gebeuren is dus geweest, dat sociale structuren afgebroken zijn en aan de bovenbouw een vorm gegeven werd die een betere correspondentie tussen productieverhoudingen en productieverhoudingen in de toekomst mogelijk maakte.

De theorie van de overgang stelt haar ook in staat voor het probleem van de bourgeoisie, waaronder diverse auteurs diverse groeperingen begrepen hebben, een bevredigende oplossing te vinden. Zij onderscheidt n.l. tussen bourgeoisie zonder meer en bourgeoisie-d'ancien-régime. De eerste categorie omvat die elementen uit de 3de stand die al in een kapitalistische relatie tot de productiemiddelen staan, terwijl de bourgeoisie-d'ancien-régime de klasse van grondeigenaren, van ambtenaren en van beoefenaren van de vrije beroepen omvat, voor zover grondrentes van hun inkomens een belangrijk bestanddeel uitmaken.

Met Porchnev en Poulantzas⁴⁴ is mevrouw Robin van oordeel, dat de staat van het Ancien Régime t.o.v. de heersende klasse relatief autonoom is geweest. Het feit dat de maatschappij in een fase van overgang verkeerde, stond toe dat behalve de belangen van de adel oók die van de bourgeoisie behartigd werden door de staat. Dit overigens binnen het kader van de feodale orde. Tegen 1750 nu was de ontwikkeling van het kapitalisme

zover voortgeschreden, dat dit niet meer voldoende was: de bourgeoisie begeert de hoofdrol. Als zij nu land kopen dan niet meer, *primair*, om de seigneur uit te hangen, maar om er economisch profijt van te trekken. Dit hangt overigens samen met de weigering van de adel de bourgeoisie als sociaal gelijkwaardig te erkennen en het streven de toegang tot het hoge ambt voor haar af te sluiten. Voor de staat betekend dit: crisis. Want de staat heeft de ondersteuning van een flink deel van de bourgeoisie, om niet aan de adel overgeleverd te zijn en hanteert daartoe het middel van de feodalisering van de bourgeoisie, waardoor tevens voorkomen werd, dat de bourgeoisie zich als autonome, antagonistische klasse constitueerde.

Wanhopig is er in de 18de eeuw naar een uitweg gezocht. De verschillende pogingen om de adel te belasten, Turgot's economische maatregelen, Maupeou's strijd tegen de parlementen, de verlichte politiek van diverse intendanten — zij alle hadden als ratio: realisering van het compromis tussen adel en bourgeoisie en van de overgang naar het economisch liberalisme. Dat deze pogingen op niets zijn uitgelopen, was op zich geen onvermijdelijkheid. Zowel de Engelse als de Pruisische weg naar het kapitalisme leveren bewijsmateriaal voor deze stelling. Waarom dan niet in Frankrijk?

Op dit punt van haar betoog introduceert mevrouw Robin een aan Gramsci ontleende onderscheiding tussen burgerlijke en politieke maatschappij⁴⁵. Onder politieke maatschappij verstaat Gramsci de sfeer van de rechtsstreekse machtsuitoefening — administratie, leger, politie, justitie-, onder burgerlijke maatschappij de sfeer van de indirecte machtsuitoefening: het terrein van de ideologie: religie, liefdadigheid, onderwijs, bestreken door kerk, charitatieve instellingen, onderwijsinstellingen. Als het "goed" is, zijn de instituties in beide sferen instrumenten in handen van de heersende klasse; is dit echter voor één van de sferen niet het geval, dan is er sprake van een organische crisis die om een oplossing vraagt.

Welnu, kijkt men naar de 18de eeuw, dan moet men voor Frankrijk constateren, dat de adel zijn leidende rol op het terrein van de ideologie prijs heeft moeten geven. Enerzijds, omdat de kerk en de daarmee verbonden instellingen op charitatief en educatief gebied aan gezag ingeboet hadden en anderzijds, omdat bepaalde instituties als de 18de eeuwse academies en de vrijmetselaarsloges een andere "taal" zijn gaan spreken: de burgerlijke. Kijken wij daarentegen naar de sfeer van de directe machtsuitoefening, dan constateren wij dat de adel zijn dominerende positie op dit terrein niet prijs gegeven heeft, maar integendeel van daar uit gepoogd heeft het staatsapparaat als zodanig te veroveren.

Deze poging van de adel moet als een defensieve manoeuvre gewaardeerd worden: als kramp. Want de adel was op de terugtocht. Dat het op ideologisch terrein tot een compromis gekomen is, in zoverre als de adel een burgerlijke taal is gaan spreken, getuigt eveneens van zijn intrinsieke zwakte: de adel was niet meer in staat een eigen ideologie annex ideologisch apparaat op te bouwen.

De staat ondertussen is door de egestelling-houding van de adel de scheidsrechterfunctie onmogelijk gemaakt en daarmee is het compromis tot een onhaalbare kaart geworden. De revolutie was niet een onmiddellijk uitvloeisel van de crisis, maar wel de bekroning ervan. Zij heeft overigens de organische crisis niet beeindigd; dat is pas diep in de 19de eeuw het geval geweest.

Over de Amerikaanse kritiek op het gebruik van de term bourgeoisie in de revolutiehistoriografie heeft Régine Robin zich nogal laatdunkend uitgelaten: "On ne saurait trouver plus caractéristique que cette théorie empiriste cherchant à définir un mouvement

uniquement sur ses formes immédiates d'historicité, et par la stricte appartenance sociale de ses agents.^{4 6} Het zal de lezer ondertussen niet ontgaan zijn, dat ook mevrouw Robin de Franse revolutie primair op het terrein van de politiek betreft. Zij het binnen het wijdere raam van de komst van het kapitalisme dat vanuit de toekomst, met terugwerkende kracht als het ware, de geschiedenis stuwt. Zij blijft per slot van rekening Marxiste. De relatieve zelfstandigheid voor de bovenbouw die zij vindiceert, stoelt bij haar op Althusser's lezing van *Das Kapital*. Althusser ziet in Marx de analysator van modellen die niet verward mogen worden met concrete maatschappijen. Hij keert zich dus tegen een Hegelianiserende interpretatie van de grote meester^{4 7}. De relatie tussen basis en bovenbouw verschilt in ieder van de modellen (productiewijzen) die Marx onderzocht heeft; hoeveel te meer in de historische maatschappijen (maatschappijformaties), waarin wel productiewijzen als b.v. de feodale dominant zijn, maar niet noodzakelijkerwijs alleenheersend, zoals b.v. het geval is met de maatschappij van het Ancien Régime. Voor de toekomst van de Marxistische geschiedbeschouwing lijkt mij Althusser's structuralistische inbreng gunstige perspectieven te bieden.

Noten:

- 1) E. Labrousse — Georges Lefebvre dans l'évolution de l'historiographie française. In *Annales historiques de la révolution française* (hierna A.H.R.F.) 41(1969)549 - 556.
- 2) G. Lefebvre — *Les paysans du Nord et la Révolution française*. Paris, 1924. *La grande Peur de 1789*. Paris, 1932.
- 3) G. Lefebvre — *Études Orléanaises*. 2 vol. Paris, 1962.
- 4) B.v. R.R. Palmer — Georges Lefebvre: the peasants and the French Revolution. *Journal of Modern History* 31(1959) 329 - 342. A. Soboul — Georges Lefebvre. *A.H.R.F.* 47(1975) 177 - 202. Het in memoriam nr. van de *A.H.R.F.* 32(1960) 1 - 125, 154 - 162.
- 5) P. Bois — *Paysans de l'Ouest. Des structures économiques et sociales aux options politiques depuis l'époque révolutionnaire*. Paris, 1960. P. de Saint Jacob — *Les paysans de la Bourgogne du Nord au dernier siècle de l'Ancien Régime*. Paris, 1960. A. Poitrineau — *La vie rurale en Basse-Auvergne au XVIIIe siècle (1726 - 1789)*. 2 vol. Paris, 1965.
- 6) A. Soboul — *Les Sans-culottes Parisiens en l'An II*. La Roche-sur-Yon, 1958.
G. Rudé — *The crowd in the French Revolution*. London, 1959.
R. Cobb — *Les armées révolutionnaires*. 2 vol. Paris, La Haye, 1961.
K.D. Tønnesson — *La défaite des Sans-culottes*. Oslo, Paris, 1959.
- 7) J. Sentou — *Fortunes et groupes sociaux à Toulouse sous la Révolution (1789-1799)*. Toulouse, 1969.
R. Robin — *La société française en 1789: Semur-en-Auxois*. Paris, 1970.
- 8) J. Meyer — *La Noblesse bretonne au XVIIIe siècle*. 2 vol. Paris, 1966.
F. Bluche — *Les Magistrats du Parlement de Paris au XVIIIe siècle*. Besançon, 1960.
Y. Durand — *Les Fermiers Généraux au Dix-huitième Siècle*. Paris, 1971.
M. Antoine — *Le Conseil du Roi sous le Règne de Louis XV*. Paris, 1970.
J.F. Bosher — *French Finances, 1770 - 1795*. Cambridge, 1970.
- 9) D. Roche — La diffusion des lumières. Un exemple: l'Académie de Châlons-sur-Marne. *A.E.S.C.* 19(1964) 887 - 922.
- 10) Men raadplege de *Bulletins historiques*, verzorgd door Lefebvre en vanaf 1959 door Godechot in de *Revue Historique* (Laatste aflevering: *R.H.* A. 99, t 254, 1975, 399 - 466). Voorts het thema-nr. Voies nouvelles pour l'histoire de la Révolution: *A.H.R.F.* 47(1975) 3 - 173.
- 11) Vooral E. Schmitt in de inleiding tot de bundel die hij uitgaf, legt hier nogal de nadruk op: E. Schmitt — *Die Französische Revolution*, Köln, 1976. Eerder gaf hij uit: *Die Französische Revolution. Anlässe und langfristige Ursachen*. Darmstadt, 1973. Samen geven zij een goed beeld van de discussie.
- 12) In de inleiding op een reeks artikelen in de *Annales* (E.S.C.) 29(1974) 3 - 106 en 505 - 534, onder de noemer: Ancien Régime et Révolution.

- 13) E. Le Roy Ladurie — Événement et longue durée dans l'histoire sociale: l'exemple chouan. In zijn *Le territoire de l'historien*, Paris 1973.
- 14) A. Siegfried — *Tableau politique de la France de l'ouest sous la IIIe République*. Paris, 1913.
- 15) Zie hierna. Voor het hier bedoelde onderzoek: G.V. Taylor — Revolutionary and Nonrevolutionary Content in the Cahiers of 1789. An interim Report. In: *French Historical Studies* 7 (1971/2) 479 - 502.
- 16) In: Révoltes et contestations rurales en France de 1675 à 1788. In: *A.E.S.C.* 29 (1974) 6 - 22.
- 17) *Sémur-en-Auxois*, 229 - 343.
- 18) *Sémur-en-Auxois*, 342. Haar geneigdheid om te generaliseren komt al in de titel tot uitdrukking. Het is nauwelijks een vraag of Sémur-en-Auxois, een vrij dommelig provincie-plaatsje met on-evenredig veel ambtenaren en weduwen van ambtenaren, representatief is voor "la société française en 1789".
- 19) Barnave — *Introduction à la Révolution française*. Présenté par F. Rude, Paris 1960, p. 9 v.
- 20) A. de Tocqueville — *L'Ancien Régime et la Révolution. Oeuvres Complètes*, Paris, 1952, T. II. J. Jaurès — *Histoire socialiste de la Révolution française*. éd. revue par A. Soboul, 7 vol., Paris, 1968-1973.
- A. Mathiez — *La Révolution Française*. 3 vol. 10e - 12e éd., Paris, 1954/5.
- 21) G. Lefebvre — *Quatre-Vingt-Neuf*. Paris, 1939.
- 22) A.w., p. 237.
- 23) A. Cobban — *The myth of the French Revolution*. London, 1955.
- The vocabulary of social history. *Pol. Science Quarterly* 71 (1956) 1 - 17.
- The Social interpretation of the French Revolution*. Cambridge, 1964.
- Verschillende artikelen in zijn *Aspects of the French Revolution*. London 1968, waaronder het besprokene.
- Over Cobban: J. Haak: Cobban en de Franse Revolutie. *T.v.G.* 78 (1965) 402 - 416.
- 24) Ook dit wordt wel in twijfel getrokken. Zie W. Doyle — Was there an aristocratic reaction in Pre-Revolutionary France? In: *Past and Present* 57 (1972) 97 - 122, a.w. 114 v.v.
- 25) M.J. Sydenham — *The Girondins*. London, 1961.
- 26) G.V. Taylor — Noncapitalist wealth and the origins of the French Revolution. *A.H.R.* 72 (1966/7) 469 - 496. Ook bij Schmitt — *Anlässe*.
- 27) F. Furet et D. Richet — *La Révolution*. 2 vol. Paris, 1965/6. A.w. I, 138.
- 28) F. Furet — Le catéchisme révolutionnaire. *A.E.S.C.* 26 (1971) 255 - 289. Duitse tekst bij Schmitt, *Franz. Revolution*.
- 29) A. Soboul — *La civilisation et la Révolution française*. T. 1 *La crise de l'Ancien Régime*. Paris, 1970.
- 30) D. Richet — Autour des origines idéologiques lointaines de la Révolution Française: Élitisme et Despotisme. *A.E.S.C.* 24 (1969) 1 - 23. Ook bij Schmitt — *Anlässe*.
- 31) E.L. Eisenstein — Who intervened in 1788? A commentary on The Coming of the French Revolution. *A.H.R.* 71 (1965/6) 77 - 103. En in *Anlässe*.
- 32) Soboul liet zich o.a. negatief uit in zijn Lefebvre-artikel, noot 4. C. Mazauric bestreed Furet en Richet in *Réflexions sur une nouvelle conception de la révolution*. In *A.H.R.F.* 39 (1967) 339 - 368.
- J. Godechot o.a. in zijn Compte Rendu van Cobban's Social Interpretation, *R.H.* 90, t. 235 (1966) 205 v.v.
- M. Vovelle — L'élite ou le mensonge des mots. *A.E.S.C.* 29 (1974) 49 - 72.
- J.R. Suratteau — *La Révolution française. Certitudes et controverses*. Paris, 1973, p. 21 v.v. In *A.H.R.* 72 (1966/7) 497 - 514 bestreden Kaplow en Shapiro de opvattingen van Eisenstein en Taylor.
- 33) R. Robin — La nature de l'état à la fin de l'ancien régime: Formation sociale, État et Transition. In *Dialectiques*, nr. 1/2 (1973) 31 - 54. Duitse tekst bij Schmitt, *Franz. Revolution*.
- 34) Het afwijzende artikel van E. Guibert-Sledziowski: Du féodalisme au capitalisme. Transition révolutionnaire ou système transitoire? In *La Pensée*, fevr. 1974, 22 - 36, werd opgenomen in de onder verantwoordelijkheid van Soboul verschenen bundel *Contributions à l'histoire paysanne de la révolution française*. Paris, 1977.
- 35) C. Mazauric — Note sur l'emploi de "régime féodal" et de "féodalité" pendant la révolution française. In zijn bundel *Sur la révolution française*. Paris, 1970, p. 119 - 134.

- 36) G. Lemarchand — Le Féodalisme dans la France rurale des Temps Modernes. Essai de caractérisation. In *A.H.R.F.* 41 (1969) 77 - 108.
- 37) Deze uitspraak bevat alle elementen van de definitie van de Nieuwe Tijdse feodaliteit, zoals die op het Congres van Toulouse over de afschaffing van de feodaliteit in 1968 door een meerderheid van de aanwezigen goedgekeurd werd. Men sprak daar van "féodalisme" ter onderscheiding van "féodalité", te reserveren voor de Middeleeuwen.
- 38) A. Soboul — A propos d'une thèse récente. Sur le mouvement paysan dans la révolution française. In *A.H.R.F.* 45 (1973) 85 - 101. De studie van Ado verscheen in 1971 in Moskou in het Russisch. Zie ook: A. Soboul — *Problèmes agraires de la révolution*, de inleiding op het in noot 34) genoemde *Contributions*. A.w. 9 - 43.
- 39) G. Lefebvre — La Révolution française et les Paysans. Opgenomen in zijn bundel *Études sur la révolution française*. Paris, 1954, 246 - 268. In zijn synthetische boeken, *Quatre-Vingt-Neuf* b.v., legt hij veel minder nadruk op het autonome karakter van de boerenrevolutie.
- 40) Zie vooral de Conclusion van het in noot 7) genoemde boek, p. 467 - 479.
- 41) Het in noot 33) genoemde artikel. Voor haar beschouwingen over de bourgeoisie raadplegen men bovendien de inleiding van haar Semur-en-Auxois.
- 42) Dit is een verwijt dat de revolutie-historiografen niet raakt. Het is voor hen juist karakteristiek het klassenstrijdelement naar voren te halen. Waar het aan "schort" is eerder het leggen van een relatie tot de economie. Zij citeren dan ook veelvuldig Lenin.
- 43) Het hoofdbezwaar van E. Guibert-Sledziewski in het in noot 34) genoemde artikel.
- 44) B.F. Porchnev — *Les soulèvements populaires en France de 1623 à 1648*. Paris, 1963, p. 563. N. Poulantzas — *Pouvoir politique et classes sociales*. Paris, 1968, p. 169 v.
- 45) A. Gramsci — Die Heranbildung der Intellektuellen. In: *Philosophie der Praxis. Eine Auswahl*. Frankfurt a.M., 1967, s. 412.
- 46) Semur-en-Auxois, p. 47, note 32.
- 47) L. Althusser — Esquisse du concept d'histoire. In *La Pensée*, 1965, 3 - 21.

P. van der Meulen
GESCHIEDENIS OP SCHOOL

Toen ik, enkele weken geleden, werd opgebeld door Baalbergen, de voorzitter van de Didactiekcommissie, met het verzoek in Kleio een beschouwing te willen wijden aan het verschijnen van de tweede druk van de opstellenbundel "Geschiedenis op School"¹, heb ik gearzeld. Ik vroeg me namelijk af of het niet wat zonderling moest heten een uitgave, die bij herdruk nauwelijks veranderingen had ondergaan, weliswaar door een andere recensent, maar in hetzelfde tijdschrift waarin dat reeds bij de eerste druk was geschied, te laten bespreken. Maar omdat Baalbergen verzekerde dat het in het belang van het geschiedenisonderwijs was dat aan zo'n, in zekere zin, uniek boek door meer dan één beoordeelaar aandacht werd besteed en aangezien ik toch al enkele wensen koesterde ten aanzien van deze uitgave, waar de redactie mogelijk aandacht aan zou kunnen wijden, heb ik de opdracht van de Didactiekcommissie, na enig wikken en wegen, aanvaard.

De lezer weet dus bij voorbaat dat ik wensen zal formuleren. Maar ik begin daar niet mee. Ik heb er namelijk behoefte aan eerst mijn vreugde uit te spreken over de verschijning van deze bundel en de spoedig gebleken noodzaak van een tweede druk. Immers: hoewel de bijdragen van de vijftien medewerkers en de twee medewerksters van verschillend niveau zijn, wil ik mijn oprechte bewondering betuigen voor de uitstekende artikelen die het boek bevat. Mij vervullen dezelfde gevoelens als Roorda in zijn voorwoord vertolkt: "Bij die amateuristische toestand (van zo'n tien tot vijftien jaar geleden) vergeleken is de didactiek van de vakkencombinatie geschiedenis en staatsinrichting thans in een professioneler en wetenschappelijker fase beland."

De artikelen zijn van ongelijke kwaliteit, schreef ik. Dat zal niemand verbazen; verbazingwekkender zou het tegenovergestelde zijn geweest. Wat wel enige verwondering wekt, wanneer men weet dat deze bundel een aantal lesbrieven — waarin al dan niet wijzigingen zijn aangebracht — bevat, is de zeer ongelijke omvang van de bijdragen van de dames en heren zeventien. Eén van hen, Dalhuisen, heeft drie en een half artikel geschreven en neemt daarmee (als men de bijlagen er bij telt) zo'n tachtig bladzijden van de ongeveer drie honderd zeventig voor zijn rekening, de grootmeester in de beperking onder de auteurs, de Wolff, heeft een derdepart van een artikel dat drie bladzijden beslaat, in de bundel gepubliceerd. Daar mag men zich voor het overige van harte over verheugen: Dat de Wolff kon spreken, wisten — na Roodkapje — velen, dat hij ook kon schrijven was — voor het verschijnen van dit boek — slechts aan weinigen bekend.

Maar laat ik dan nu proberen mijn wensen te formuleren.

1. De eerste daarvan heeft betrekking op de compositie van dit vooral voor "de cursisten van de her- en bijscholing, de universiteitsstudenten die zich voorbereiden op het beroep van geschiedenisdocent, studenten in de geschiedenis van de nieuwe lerarenopleiding, cursisten van de M.O. — opleidingen en geschiedenisleraren die reeds voor de klas staan" bestemde boek. Hoe zouden, naar mijn mening, juist deze categorieën mensen geholpen zijn met een grondige en uitvoerige beantwoording van de vraag die Roorda in zijn voorwoord formuleert: "Welk deel van de taal die de groep der onderwijskundigen spreekt is (voor de geschiedenisdidactiek) vertalenswaard en welke niet? Wat is vertaalbaar en wat kan onvertaald gelaten worden?" Om daartoe een poging te ondernemen zou, naar mijn mening, het eerste artikel van het boek, dat van Giesbers, die de taal der onderwijskundigen spreekt, gevolgd moeten worden door een bijdrage van een vakdidacticus die

voldoende geschoold is in de "algemene didactiek", waarin die delen van Giesbers overzicht die voor het geschiedenisonderwijs van eminent belang zijn, uitvoeriger behandeld, aangevuld of gecorrigeerd zouden worden en waarbij de overige dan onbesproken zouden mogen blijven of van enig kritisch commentaar voorzien. Ter voorkoming van misverstand wil ik hier aan toevoegen dat ik deze termen — uitvoeriger behandelen, aanvullen, corrigeren etc. — niet als kritiek bedoel op Giesbers bijdrage. Ik vind het prijzenswaardig dat de redactie ter inleiding van de eigenlijk vakdidactische opstellen dit evenwichtige, van grote kennis en bezonkenheid getuigende, betoog heeft opgenomen over een aantal onderwijskundige en algemeen didactische aspecten waarmee de geschiedenisleraar als leraar toch ook te maken heeft. Maar een vakdidacticus kan hier op mogelijkheden wijzen die een niet-historicus haast wel moeten ontgaan of voor een doodlopende weg waar schuwen die anders wellicht niet was ontraden.

Ik geef een voorbeeld. Op pag. 1 betoogt Giesbers, onder het kopje "Drie basisrichtingen":

"De *vormingstheoretische benadering* beschouwt de didactiek of didaxologie als theorie van het onderwijs-leerplan, met hoofddoel op de vormingsdoelen en vormingsinhouden. (Vertegenwoordigers van deze richting zijn in Duitsland: Spranger, Weniger, Nohl, Litt, Flitner, Klafki. In Nederland: Stellwag, Perquin, Langeveld.) Deze benadering is sterk wetenschappelijk en wijsgerig gericht en ziet onderwijs niet primair als kennisoverdracht maar vooral als geestesvorming, als "humanisering door de cultuur" (Perquin). Dit standpunt is alleszins acceptabel, ware het niet dat het gehanteerde cultuurbegrip nogal eng is: teveel nadruk wordt gelegd op de humaniora, te weinig op gamma- en bètawetenschappen. De vormingsdoelen en vormingsinhouden worden vooral ontleend aan de (klassieke) letteren, geschiedenis, wijsbegeerte; de vormende waarde van de vakken uit bijvoorbeeld het beroepsonderwijs wordt te zeer genegeerd. Deze onderwijsfilosofie die met name vertegenwoordigd werd door het klassieke, neo-humanistische gymnasium is thans sterk op de terugtocht."

Tot zover Giesbers. Een vakdidacticus (en telkens als ik van vakdidacticus spreek bedoel ik: vakdidacticus voor de geschiedenis en staatsinrichting) zou, meen ik, aan dit betoog nog wel iets willen toevoegen. Hij zou er misschien op wijzen dat, ondanks de ten dele gerechtvaardigde bezwaren van Giesbers, schrijvers als Litt, maar vooral Weniger "Fundgruben" blijven voor de geschiedenisdidactiek; dat met name degenen die de principiële grondslagen van het vak doordenken en die, net als de schrijver van het tweede artikel — Van der Dussen — het ontbreken van een wetenschapsleer en een methodiek van de geschiedeniswetenschap node missen, hier nog steeds uiterst waardevolle "aanzetten" zouden kunnen vinden. Meer belesen in deze "patres" dan Giesbers wellicht zou hij hun cultuurbegrip vermoedelijk minder eng vinden dan de Nijmeegse lector suggereert en zou hij er op attent kunnen maken dat de vertaling "vormingstheoretisch" misverstand zou kunnen wekken. (Voor Spranger en Litt bijvoorbeeld betekende het woord "Bildung" iets anders dan ons woord "vorming") Hij zou kunnen zeggen dat, wanneer men Klafki leest, men allerminst de indruk krijgt dat deze auteur een stroming vertegenwoordigt die op de terugtocht is maar veeleer een richting representeert die — met behoud van zijn essentiële kenmerken — zich zeer flexibel weet aan te passen aan deze tijd. Maar mocht Giesbers gelijk hebben, — zo zou hij ook nog kunnen opmerken — en mocht deze onderwijsfilosofie "thans sterk op de terugtocht zijn", dan zou dat nog allerminst tegen haar waarheid en waarde pleiten.

De vakdidacticus zou dus wellicht het een en ander willen toevoegen aan Giesbers uiteenzetting van de "vormingstheoretische benadering." Aan het daarop volgende ge-

deelte, de "informatie-theoretische benadering" zou hij vermoedelijk nog meer af willen doen dan Giesbers zelf. Het zou bijvoorbeeld zeer instructief zijn in dit verband eens nader in te gaan op de pogingen het geschiedenisonderwijs te programmeren en uiteen te zetten waarom een mislukking voorspelbaar was.

Ik koester de overtuiging dat wanneer zo'n vakdidactische "vertaling" op Giesbers' bijdrage zou volgen, ook Van der Dussen meer aanknopingspunten voor zijn artikel zou krijgen. Dat deze beschouwing nu al een grote aanwinst betekent, (in de eerste druk was hij niet opgenomen), constateer ik intussen met erkentelijkheid. Maar, zoals gezegd, het artikel zou op deze wijze nog heel wat meer kunnen bevatten dan het overigens heldere en boeiende betoog nu al in kon houden. Het moest nu immers vooral leemten constateren.

Ten einde de structuur van het boek doorzichtiger te maken zou het voorts aanbeveling verdienen na het artikel van Van der Dussen de eigenlijke vakdidactische aspecten te behandelen. Met andere woorden: het zou de compositie ten goede komen wanneer al de afzonderlijke beschouwingen over de "algemene didactiek", die nu, voorzover ik kan nagaan, zonder vaste regel met de bijdragen over de vakdidactiek verweven zijn, naar voren werden gehaald en bij het door mij voorgestelde tweede artikel ondergebracht. De bijdragen van Greep bijvoorbeeld die meer onder de algemene dan onder de vakdidactiek ressorteren zouden hier, zij het dan ook in een wat andere vorm, een plaats kunnen vinden. Nu begrijp ik dat het in de praktijk vaak verre van gemakkelijk is de grens scherp te trekken. Een vakdidacticus zal vermoedelijk, hoe voortreffelijk Giesbers' bijdrage ook vertaald zou zijn, zo nu en dan de behoefte blijven gevoelen op bepaalde aspecten van de onderwijskunde of de algemene didactiek nog wat verder in te gaan of daaraan nog weer een andere interpretatie te geven. Dat moet natuurlijk mogelijk blijven. Maar het komt me voor dat Gieles voor deze vraag nu al een goed antwoord heeft gevonden, wanneer hij, handelend over "Leerstofkeuze" (nu een keer of zes in het boek aan de orde gesteld!) als onderdeel van zijn artikel *Byzondere onderwerpen* (pag. 183 e.v.) schrijft: "Voor het probleem van de leerstofkeuze kan allereerst verwezen worden naar Hoofdstuk 4 "Leerstofkeuze en ordening." Hier wordt alleen daaraan toegevoegd wat specifiek voor de bijzondere onderwerpen geldt."

2. Is de compositie van het boek voor verbetering vatbaar, datzelfde geldt ook voor de presentatie van de stof. Daarmee bedoel ik niet dat de uitgever in gebreke zou zijn gebleven. Integendeel: Wolters-Noordhoff heeft aan het uiterlijk weer veel zorg besteed. Ik wil er ook niet mee zeggen dat de illustraties niet functioneel zouden zijn of iets van dien aard. Ik wil er slechts mee tot uitdrukking brengen dat het boek artikelen bevat die ronduit vervelend zijn. De belangrijkste reden daarvan lijkt me dezelfde als die indertijd (?) sommige auteurs van schoolboeken bewoog tot het aanbieden van alleen maar algemene overzichten, te weten: het streven naar volledigheid. Als de omvang van je lesbrief aan nauwe grenzen gebonden is en de boeken over het onderwerp waarover je schrijven moet zoveel bevatten dat je je lezers niet wilt onthouden of ten aanzien waarvan je de indruk wilt vermijden onkundig te zijn, dan is het resultaat voorspelbaar: een dorre opsomming, een bloedeloze compilatie, die ook al niet boeiender wordt door de punt voor punt opgesomde aspecten te voorzien van dikke stippen of de lukraak "op een rij gezette" elementen door een ingewikkelde nummering (2.4.7.) een schijn van logische ordening te geven. Nu heeft men, toen men indertijd in grote tijdnood een lesbrief moest schrijven, wellicht gehoopt dat de docent dit geraamte wel met vlees en bloed zou bekleden, in de waarschijnlijk ongerechtvaardigde veronderstelling dat docenten creatief zijn, in de letterlijke betekenis van het woord. Maar nu deze lesbrief een artikel is geworden van een voor alle

studenten van lerarenopleidingen bestemd boek dat — neem ik aan — ook aan zelfstandige studie dienstbaar wil zijn, kan deze vorm niet gecontinueerd worden: men geve eenvoudig meer over minder of trachte, waar men een algemeen overzicht onontbeerlijk acht, dat dan zo uitvoerig te doen dat het leesbaar wordt. Dat ook een omvangrijke stof op deze wijze aantrekkelijk kan worden gemaakt bewijzen de artikelen van Toebees, die ik ook voor wat de inhoud betreft, tot de beste reken die het boek bevat. Ik begrijp verder ook best dat men niet eisen mag dat de zeventien medewerkers aan de bundel allen de belezenheid en de praktische ervaring bezitten van een Fontaine of een Gieles die daardoor juist in staat zijn veel weg te laten wat niet essentieel is of zo verrassend levendig en spontaan schrijven als Joke Rijken, maar . . . met wat goede wil valt er toch, lijkt me, in een aantal, wat al te schematisch uitgevallen bijdragen, nog veel te verbeteren.

3. Maar niet alleen aan de compositie en de presentatie dient veel zorg te worden besteed nu de losse lesbrieven zijn "geinstitutionaliseerd", hetzelfde geldt voor de inhoud. Men moet zorgvuldig nagaan of dit boek dat voor alle studenten van de verschillende opleidingen tot geschiedenisleraar is bestemd verantwoorde informatie geeft.

Om te onderzoeken of dit wel altijd gedaan is, heb ik de kritische passage die Dalhuisen wijdt aan de publicaties van de C.E.G.E.S. (pag. 318 e.v.) eens wat nauwkeuriger bekeken. Hoe sterk zijn de door hem aangevoerde argumenten? Hoe overtuigend is zijn bewijsmateriaal? Het lag niet alleen voor de hand deze passus te bezien omdat ik als oud-voorzitter van deze commissie (waarmee ik overigens reeds meer dan twee jaar geen relaties meer onderhoud!) enigszins op de hoogte ben van de problemen waarvoor zij zich gesteld weet en dus juist aan dit gedeelte goed kan nagaan of Dalhuisen thuis is in de materie waarover hij schrijft, maar ook (waar ik als recensent de bijdragen van de zeventien auteurs vanzelfsprekend niet alle op de juistheid van de daarin verkondigde meningen kan controleren), omdat het, bij het doen van een noodzakelijke keuze, gerechtvaardigd schijnt een steekproef te doen in een van de artikelen van de kwantitatief meest vruchtbare schrijver.

Dalhuisen's meningsverschil met de C.E.G.E.S. houdt in dat hij het wel en de eind-examencommissie het niet voor mogelijk houdt (nu reeds) die voor het vak geschiedenis relevante vaardigheden te toetsen die ressorteren onder de categorieën drie tot en met zes van Bloom (toepassing, analyse, synthese, evaluatie). Op het standpunt van de C.E.G.E.S. onderneemt Dalhuisen nu, op pagina 325, een aanval in vier opeenvolgende golven.

De eerste charge: "De C.E.G.E.S. concludeerde bij de aanvang van haar werk dat de vaardigheden die hoger liggen dan de categorieën kennis en begrip zich nog niet laten toetsen en in haar antwoord op een nota van de didactiek-commissie van de V.G.N. (Kleio, 17de jaargang, no. 6-7, 1976) handhaaft zij dit standpunt. Zij betoogt ten onrechte, dat het meest recente en omvangrijke handboek over evaluatie (B.S. Bloom, J.Th. Hastings, G.T. Madaus, Handbook of formative and summative evaluation of student learning, New-York, 1971) geen enkel voorbeeld heeft kunnen geven van het toetsen van hogere vaardigheden voor het vak geschiedenis. Het betreffende hoofdstuk in dat boek handelt echter over "social studies" als gevolg waarvan slechts enkele voorbeelden aan het vak geschiedenis zijn ontleend."

Antwoord: Het betreffende hoofdstuk (hoofdstuk 16) handelt inderdaad over de "Secondary School Social Studies." Daarom juist is het zo merkwaardig dat van de 24, onder de categorieën kennis en begrip ressorterende vragen zeker 16 betrekking hebben op geschiedenis (en staatsinrichting) en van de 36 onder de categorie vaardigheden ressorterende, maar 6. Wanneer men dan nog moet constateren dat van die laatstgenoemde zes

vragen — die vaardigheden heten te toetsen — vijf dat niet doen maar veeleer kennisvragen zijn en één zich aan onze beoordeling onttrekt omdat we niet weten wat de kandidaten hebben bestudeerd alvorens deze vraag te moeten beantwoorden dan mag men vaststellen dat de uitspraak van de C.E.G.E.S. in tegenstelling tot wat Dalhuisen zegt, het predicaat "ten onrechte" niet verdient.²

De tweede charge: "Er is bovendien nog heel wat andere literatuur die aantoont dat hogere vaardigheden te toetsen zijn; men raadplege bijvoorbeeld het boekje van Morse en Mc Cune of dat van Bodo von Borries (zie literatuurlijst)."

Antwoord: Ik weet natuurlijk niet of de studenten zich door deze argumenten laten overtuigen maar de C.E.G.E.S. kan, dunkt mij, dit "bewijsmateriaal" zolang seponeren tot Dalhuisen aantoont, op grond van welke, aan deze boeken ontleende, argumenten of voorbeelden, kan worden vastgesteld dat genoemde hogere, voor het vak geschiedenis kenmerkende, vaardigheden getoetst kunnen worden.

De derde charge: "Ook in dit hoofdstuk bevinden zich vele voorbeelden."

Antwoord: Hoewel Dalhuisen die voorbeelden — die moeten aantonen dat genoemde vaardigheden wel getoetst kunnen worden — niet nader aanduidt, mag men aannemen dat hij de vragen en opdrachten bedoelt die wij vinden in 17.3 onder het kopje: Toetsen afstemmen op specifieke onderwijsdoelen. Voor de discussie zijn vanzelfsprekend alleen die van belang die ressorteren onder de categorieën toepassing, analyse, synthese en evaluatie. (Men vindt deze in het boek op pagina 347 e.v.) Hier legt Dalhuisen dus zijn eigenlijke bewijsmateriaal op tafel. En al kan ik, in het kader van een recensie waarin ik min of meer genoodzaakt wordt toch al onevenredig veel aandacht aan deze kwestie te geven, de door hem als voorbeelden genoemde vragen niet stuk voor stuk gaan analyseren, ik wil er hier toch zóveel van zeggen dat iedere, ter zake kundige, lezer, de juistheid van mijn uitspraken zal kunnen verifiëren. Welnu, ik stel vast dat de door Dalhuisen in het genoemde deel van het boek gegeven vragen, alle, zonder uitzondering, behoren tot één (of meer) van de volgende soorten:

a. Vragen die niet beantwoord kunnen worden omdat ze niet duidelijk gesteld zijn.

Bijvoorbeeld: de vraag die op pag. 352 staat afgedrukt onder het kopje "Vaststellen wat belangrijke vragen zijn voor het historisch onderzoek." Niet duidelijk zijn de woorden: "Zij kunnen gebruik maken van de volgende lijst," en de daarop volgende vragen. Op welke wijze kunnen de kandidaten daar gebruik van maken?

b. Vragen waarbij de juistheid van het antwoord niet te beoordelen valt.

Bijvoorbeeld: de vragen die op pag. 353 staan afgedrukt onder het kopje "Hypothesen, generalisaties, conclusies toetsen op grond van eigen onderzoek."

c. Vragen die, onder de schijn van een hogere vaardigheid te toetsen slechts kennis meten.

Bijvoorbeeld: de eerste vraag op pag. 347.

d. Vragen waarin, aan de hand van historisch materiaal (1) of met gebruikmaking van een voor de geschiedenis kenmerkende term (2), algemene, d.w.z. niet voor de geschiedenis specifieke vaardigheden gemeten worden.

Bijvoorbeeld: (van d 1) de laatste vraag van pag. 349, onder het kopje "Een feit van een mening kunnen onderscheiden,"

(van d 2) de laatste vraag van pag. 350, onder het kopje "Vaststellen welke gevolgtrekkingen uit bronnen zijn te maken."

Toelichting bij d 1: Een feit van een mening kunnen onderscheiden is een "vaardigheid" die, behalve voor andere wetenschappen en levensterreinen, zoals de sociologie en het

krantlezen, ook voor de geschiedenis nuttig, c.q. nodig is. Dat geldt niet alleen voor deze en andere vaardigheden die Dalhuisen opsomt, maar ook voor nog simpeler vermogens zoals lezen en schrijven. Deze vaardigheden taxeert men impliciet en onwillekeurig mee bij het toetsen van de geschiedenis: wie de opgaven niet lezen kan, zal bijvoorbeeld geen voldoende krijgen. Maar dat betekent nog niet, dat men, om het cijfer voor geschiedenis te bepalen, dit soort vaardigheden ook bewust en expliciet mag toetsen zodat bijvoorbeeld aldus gebleken leesvaardigheid, intentioneel een component voor het bepalen van het geschiedenis cijfer zou mogen zijn.

Toelichting bij d 2: Als men het woord "bron" hier vervangt door "getuigenverklaring" dan kan men van een jurist of een politie-ambtenaar daarmee dezelfde, maar nu voor hem relevante, vaardigheid toetsen; wanneer men het woord "bron" zou vervuilen voor het woord "literaire tekst" zou men een vaardigheid kunnen meten die een linguïst geacht mag worden te bezitten.

De vierde charge: "Het toetsen van vaardigheden met behulp van objectieve studietoetsen is voor ons land nog ongebruikelijk en ook de "D.B.Q.-test" (Document-Based-Question), waarvan in 17.2.2. een voorbeeld is opgenomen, is beslist nog geen vertrouwd verschijnsel. Het toetsen van vaardigheden met behulp van "gewone" essay-vragen komt echter vaak voor. Sommige Nederlandse schoolboeken schenken er aandacht aan. Voorts valt met zekerheid aan te nemen, dat vele leraren al jarenlang geschiedwetenschappelijk en didactisch verantwoord min of meer historische vaardigheden toetsen."

Antwoord: In 17.2.2. spreekt Dalhuisen niet over de D.B.Q.-test, al had hij aangekondigd dat daar een voorbeeld ervan te vinden zou zijn. Wel wordt hier over de B.B.-toets gesproken. Als dat hetzelfde is als de D.B.Q.-test of als de laatste bijvoorbeeld onder de eerste ressorteert zou het wel zo duidelijk zijn geweest dit er even bij te vermelden. Het verdere bewijsmateriaal kan de C.E.G.E.S. voorlopig weer beter bij de afdeling geseponeerde stukken opbergen (zie ook het antwoord op de tweede charge), in het geschiedwetenschappelijk en didactisch verantwoord toetsen van m i n o f m e e r historische vaardigheden is zij vermoedelijk niet zo geïnteresseerd.

Uit de door Dalhuisen gegeven voorbeelden kan men dus afleiden dat, wanneer hij zegt dat het toetsen van hogere vaardigheden voor het vak geschiedenis wel mogelijk is, hij het oog richt op de vaardigheden die behalve voor andere vakken en levensterreinen, ook voor geschiedenis relevant zijn. De C.E.G.E.S. daarentegen bedoelt voor de geschiedenis s p e c i f i e k e vaardigheden wanneer zij zegt dat het toetsen daarvan (tot nu toe) niet mogelijk is geweest. Die specifieke vaardigheden immers zijn veel moeilijker te identificeren, te formuleren en te operationaliseren dan de meer algemene. Een voorbeeld van zo'n specifieke vaardigheid is: het kunnen denken in de categorie van de tijd. Wie eens een paar goede vragen zou maken om die vaardigheid te toetsen zou de Huib de Ruyter-prijs, naar mijn mening, verdiend hebben.

Men kan dus aannemen dat de eindexamencommissie niet geïnteresseerd is in het afzonderlijk toetsen van de meer algemene vaardigheden. Mogelijk is dat behalve het toetsen van specifieke vaardigheden, het toetsen van combinaties van meer algemene vaardigheden, die als combinaties specifiek zouden kunnen heten voor het vak geschiedenis, wel relevant zou zijn. Maar het identificeren van zulke combinaties en het toetsen daarvan zou vermoedelijk ook allerm minst een eenvoudige zaak zijn!

4. In het voorafgaande deel (3) heb ik de vraag gesteld of Dalhuisen's beschouwing, als rekvisitoor tegen de C.E.G.E.S., steekhoudend was en of de vragen, waarnaar hij als

bewijsmateriaal verwees, zijn argumenten steunden. Nu wij toch met dit gedeelte uit zijn oeuvre wat nader bekend zijn geworden heeft het, meen ik, zin het ook nog te bekijken in het licht van een andere vraag: Beantwoordt dit betoog en dit materiaal aan het doel dat hij zich in dit artikel stelt? Leidt het de studenten op de best denkbare wijze in de toetsproblematiek in? Om deze vraag aan de orde te stellen willen we ons ten tweede male eerst in de vragen en vervolgens in het (op pag. 325 te vinden) betoog verdiepen.

Alle vragen, die Dalhuisen heeft laten afdrucken bij zijn artikel over de toetsproblematiek, heb ik schriftelijk gemaakt. Dat is, naar de ervaring mij geleerd heeft, de beste manier om tot een juist oordeel over de waarde ervan te komen. En daarbij zijn me dan drie zaken duidelijk geworden die ik ook had kunnen ontdekken misschien als ik ze alleen maar had gelezen en "mondeling" beantwoord, maar die ik nu toch scherper zag.

In de eerste plaats deed ik de pijnlijke ontdekking dat de Nederlandse geschiedenisleraar een aardig stukje her- en bijscholing behoeft om vele van deze vragen te kunnen beantwoorden omdat hij bijvoorbeeld verondersteld wordt alles af te weten van — laten we er maar wat uitzoeken — de Sherman Anti-Trust Act van 1890, de Pure Food and Drug Act van 1906 of de Mann-Elkins Act van 1910. (pag. 353) Daaruit kan men natuurlijk niet afleiden dat het geen goede vragen zouden zijn voor het Amerikaanse geschiedenisonderwijs maar wel dat de inhoudelijke relevantie voor het Nederlandse onderwijs gering is. En nu moge men zeggen dat het niet om de inhoud te doen is maar om de vorm, het "model", maar dan luidt mijn antwoord dat in de geschiedenisdidactiek de vorm en de inhoud zo nauw samenhangen dat men het een van het ander niet los kan maken. Het moet mij van het hart dat ik aan enkele, op het Nederlandse geschiedenisonderwijs toegesneden, vragen verre de voorkeur zou hebben gegeven boven dit grote aantal voortbrengselen van vreemde bodem. Het is nu alsof Dalhuisen ons zijn, in het verre westen geschoten, wild opdiert zonder het eerst niet alleen niet uitgebeend en gebraden, maar zelfs niet gevild of geplukt te hebben. Maar het dient gezegd: genoeg krijgen we wel. (Tenzij het niet zozeer voor de consumptie dan wel voor de etalage bestemd is!)

In de tweede plaats heb ik, bij de beantwoording, met oprechte verbazing geconstateerd hoe pover de kwaliteit van vele vragen is, die ons als exemplen worden voorgehouden. Wanneer men immers tot de conclusie moet komen dat sommige aan de meeste elementaire toetstechnische eisen niet voldoen (gelijk ik schreef: soms kunnen ze niet beantwoord worden omdat ze niet duidelijk gesteld zijn, andermaal valt de juistheid van het antwoord niet te beoordelen en dan weer meten ze slechts kennis onder de schijn van het toetsen van een hogere vaardigheid) dan vraagt men zich af of de makers ervan wellicht meer vertrouwd zijn met de show-business dan met de didactiek, want "ogen" doen ze wel.

In de derde plaats moest ik, toen ik me, al schrijvende, afvroeg wie het waren, die haast spelenderwijs mijn kennis verrijkten van de presidenten Monroe en Buchanan, de abolitionisten en de frontiers, Buffalo Bill en Owen Wister, Fort Sumter en Gettysburg, tot mijn teleurstelling vaststellen dat Dalhuisen nergens bij de vragen de auteur ervan vermeldt. Toch is hij dat, naar mijn mening, niet alleen aan de oorspronkelijke "constructeurs" maar ook aan de gebruikers van het boek verplicht. Zelfs als hij in de oorspronkelijke tekst enige veranderingen heeft aangebracht dient hij aan te geven van wiens thema hij een variatie heeft uitgevoerd. (Ik zeg dat omdat ten aanzien van de tekst van zijn artikelen ook geconstateerd moet worden dat ze weliswaar — voorzover ik heb kunnen nagaan — nergens letterlijke citaten zonder bronvermelding bevat, maar wel passages die zo sterk aan door hem alleen maar in de literatuurlijsten genoemde boeken doen denken dat

mijns inziens telkens in noten daarnaar zou moeten worden verwezen. Men vergelijkte bijvoorbeeld de cursief gedrukte tekst van zijn artikel over Toetsproblematiek, onder 17.1.4 met pag. 623 van John P. De Cecco, *The Psychology of Learning and Instruction*, Prentice-Hall, Inc. New Jersey, 1976. Als het er bij het schrijven van de lesbrief bij ingeschoten was dit te doen, moet het nu toch hersteld worden!). Tot zover mijn commentaar op de vragen.

Richten we onze aandacht dan nu nog weer even op de tekst van pag. 325 van "Geschiedenis op school", dan kunnen we de reeds genoemde bezwaren tegen het daar door Dalhuisen geschrevene aldus samenvatten: Het betoog wordt door het aangevoerde bewijsmateriaal niet ondersteund en de verwijzingen zijn niet exact of kloppen in het geheel niet.

Nog ernstiger is echter, dunkt me, (en daar gaat het me nu om) dat Dalhuisen zich niet schijnt te hebben afgevraagd of hij de studenten geen betere weg tot het begrijpen van de toetsproblematiek kon wijzen dan deze naar de schouwburg, waar een "comedy of errors" werd opgevoerd, voerende route. Als hij nu eens in een zelfstandig goed doordachte bijdrage had laten zien waarom het zo moeilijk is om voor de geschiedenis specifieke vaardigheden te toetsen en hoe dat weer samenhangt met de aard van het vak, zou hij de studenten hebben geholpen zich een eigen oordeel te vormen. Nu zijn ze, om het vriendelijk te zeggen, alleen maar eenzijdig voorgelicht.

Ik zou tenslotte wensen dat hij zich bij voortduring, ook in zijn andere artikelen, de vraag stelde hoe hij de aanstaande leraren tot onafhankelijk denken zou kunnen prikkelen. Om dat doel te bereiken zijn er, lijkt me, dienstiger middelen te vinden dan de algemene overzichten die hij nu biedt. Net als bij de door hem als voorbeelden gegeven vragen, schept hij als het ware de borden van de lezers met de pollepel vol onverteerbare kost uit een anderman's kookpot. Maar zoals hij zelf terecht van de leraar zegt (op pag. 41): "Hij moet ervoor waken per les niet te veel hooi op zijn vork te nemen, daar men in dat geval zijn doel(stellingen) voorbij schiet," zo geldt ook voor de didacticus dat hij beter zo nu en dan eens exemplarisch kan te werk gaan. Hoe zou men wensen dat deze, hoe dan ook aangeklede complicaties op zijn minst zouden worden afgewisseld met en op zijn best zouden worden ingewisseld tegen wat minder talrijke maar wat meer van persoonlijk nadenken en ervaren getuigende beschouwingen over de essentiële vragen van het vak. Hoeveel sneller zou een student in medias res gevoerd worden, wanneer de auteur bij zijn artikel over "Doelstellingen en de onderwijspraktijk", bijvoorbeeld de doelstellingen van Rohlfes enerzijds en die van Coltham en Fines anderzijds, die nu alleen maar afgedrukt zijn, vergeleken had en kritisch bezien, op hun oorsprong onderzocht had en op hun haalbaarheid beproefd, en hoeveel beter zou de lezer ook hier tot zelfstandig oordelen in staat zijn geweest. Het zou verheugend zijn als Dalhuisen zijn eigen vorm zou kiezen en met beide ogen op het Nederlandse geschiedenisonderwijs gericht, daaraan in een boek als "Geschiedenis op school", vooral dienstbaar zou willen zijn.

Van harte hoop ik dat de derde druk ervan spoedig verschijnen zal; niet zo spoedig echter dat tijdnood wederom de toch wel noodzakelijke verbeteringen zou beletten te bewerkstelligen. Mocht de didactiekcommissie mij dan opnieuw de bespreking ervan opdragen, dan zou ik, na de veranderingen te hebben toegejuicht, ook eens enige welverdiende aandacht aan de andere auteurs afzonderlijk kunnen besteden.

Noten:

- 1) "Geschiedenis op school, in theorie en praktijk", onder redactie van L.G. Dalhuisen, P.A.M. Geurts en J.G. Toebes, Tweede druk, Wolters-Noordhoff Groningen, 1977.
- 2) a.w. pag. 447 e.v. De zestien vragen die ressorteren onder de categorieën kennis en begrip zijn de nummers: 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,17,18,19,20 en 24.
De zes vragen die ressorteren onder de "vaardigheden" zijn de nummers: 28,30,32,33,34 en 54. De eerste vijf zijn echter kennisvragen en de laatste onttrekt zich aan onze beoordeling.

VERNIEUWD

A. B. Ceulaert en O. Feitsma

binnenkort verschijnt

KLEIO OP DE BRUG

Geschiedenis voor de brugklas

5e HERZIENE DRUK

ISBN 90 275 2480 7

BV UITGEVERIJ **nib** - POSTBUS 144 - 3700 AC ZEIST - TEL. 03404-15631

AANTEKENINGEN

J.L. Price, *Nederlandse cultuur in de gouden eeuw*. (Utrecht/Antwerpen, 1976; uitg. Het Spectrum, f 25.)

Deric Regin, *Traders, Artists, Burghers: a cultural history of Amsterdam in the 17th century*. (Assen/Amsterdam, 1976; uitg. Van Gorcum, f 30.)

Met een wat beklemmende eentonigheid moet keer op keer worden vastgesteld dat Nederland 'zijn' Gouden Eeuw vergeten lijkt en dat alleen buitenlandse (met name Engelse) historici er nog belangstelling voor tonen. Alleen al in het laatste decennium verschenen Charles Wilson's *The Dutch Republic and the civilisation of the seventeenth century* (1968) en K.H.D. Haley's *The Dutch in the seventeenth century* (1972), gevolgd in 1974 door *Culture and society in the Dutch Republic during the 17th century* van de hand van J.L. Price, *lecturer* aan de universiteit van Hull.

Het laatste boek dat nu in het Nederlands vertaald is, maakt deel uit van een hele reeks geschreven rond het thema *culture and society*. Een aantrekkelijk, maar vaag uitgangspunt dat dan ook op zeer uiteenlopende wijze geïnterpreteerd blijkt te worden. Men vergelijkte slechts het hier besproken boek met Peter Burke's behandeling van de Italiaanse Renaissance, ambitieus, in veel opzichten onaf, soms nodeloos moeilijk, maar toch nieuwe wegen banend waar het gaat om het vaststellen van de relatie tussen de kunstenaar en zijn omgeving. Het boek van Price is van een heel andere, veel vrouwender orde. Het begint met een degelijk exposé over de plaats van de Republiek in Europa waarin haar grootheid wordt getoond in een kader van betrekkelijkheid en tijdelijkheid. Wel stelt de auteur daarbij de politiek van De Witt te scherp tegenover die van Willem III, terwijl hij er niet in slaagt naar waarde te schatten waardoor de laatste gedreven werd. Vervolgens ontrafelt hij de binnenlands-politieke verhoudingen en geeft hij een overzicht van de economische grondslagen van het geheel. Het hoofdstuk 'Holland als stad' vormt de schakel met de culturele component van het boek. In zijn streven om het stedelijk en burgerlijk karakter van de Hollandse samenleving goed te doen uitkomen, bagatelliseert Price de positie en de rol van de adel in dat gewest. Hij miskent de plooibaarheid van de weinige overgebleven adellijke families die hun status in een burgerlijke omgeving uitstekend wisten te exploiteren. In de public-relationsfeer maakten de regenten gaarne gebruik van hun diensten, waardoor ze de anomalie van een republiek in Europa wat konden maskeren. Maar ook verder kan men spreken van assimilatie van adel en regenten van beide kanten, blijkens onderlinge huwelijken, economische belangverstrengeling en niet te vergeten de toenemende aristocratisering van het patriciaat in de tweede eeuw helft. Niet door een vermeende ondergeschikte positie, maar door hun geringe (en afnemende) aantal hebben de Hollandse edelen geen opvallende rol gespeeld binnen het geheel van het culturele leven.

De beschouwing van Price over de Hollandse regenten is gebaseerd op de beste literatuur voorhanden en steunt verder nog op eigen bronnenonderzoek. Toch is het resultaat op sommige punten bijzonder vaag en aarzelend. Bij zijn behandeling van de stedelijke bestuursinstellingen valt een foutje op dat typerend is voor een zekere vooringenomenheid en eenzijdigheid in het accentueren van de positie van de regenten: de term *coöptatie* valt enkele malen, maar de variant van *electie* door de stadhouder, hetzij ter aanvulling van de vroedschap, hetzij bij de keuze van burgemeesters of schepenen, blijft onvermeld.

Eigenlijk dienen de eerste vier hoofdstukken (naar mijn smaak de beste van het boek) alleen als aanloop voor het vijfde en zesde die achtereenvolgens 'de dichter als kunstenaar' en 'de kunstenaar (schilder) als ambachtsman' ten tonele voeren. Al in zijn voorwoord deelt Price mee dat hij getracht heeft na te gaan waarom de Nederlanders in de zeventiende eeuw 'wél in staat waren een schilderschool voort te brengen, die zich zowel kenmerkt door voortbrengselen van zeer hoge kwaliteit als door een opvallende onafhankelijkheid van de algemene tendentie van de kunstzinnige smaak in het toenmalige Europa, maar waarom zij er niet in slaagden op letterkundig gebied iets meer te produceren dan een flauwe afschaduw van de Europese literatuur'. De noodzaak van een dergelijk axiomatisch gehanteerd uitgangspunt ontgaat mij, evenals trouwens de houdbaarheid ervan. Want zelfs als men het al mogelijk acht om schilders met schrijvers en dichters te vergelijken, dan kan dat voor de zeventiende eeuw toch nooit leiden tot zo'n zwart-wit tegenstelling als Price te zien geeft. Vatbaarheid voor buitenlandse invloeden blijkt een van de ergste zonden die hij zich kan voorstellen. Alles wat daarnaar zweemt wordt (hoezeer ook op eigen wijze verwerkt) afgewezen. En dat terwijl men vaak evengoed kan spreken van *meedoen aan als nadoen van*. De oorspronkelijkheid van de schilder wordt geconfronteerd met de nabootsing door de dichter. Dus valt het doek voor Vondel, van wie Huizinga al wist dat

geen buitenlander hem ooit zou begrijpen. En ook voor Hooft en Huygens. Dat dezen 'met hun geheelen geest binnen echt burgerlijke levensopvatting bleven' (weer Huizinga) wordt door Price niet ontkend of verzwegen, maar alleen terloops even vermeld, na hen eerst samen met Cats als maatschappelijk 'bijzonder geïsoleerde figuren' te kijk gezet te hebben. Zodoende is de samenhang in deze passages wat ondoorzichtig. Alleen Bredero blijft overeind, maar ook van hem wordt met enige nadruk opgemerkt dat hij zich niet kon, en erger nog, wilde onttrekken aan klassieke voorbeelden. Door een zo stringent originaliteitscriterium aan te leggen stelt Price eisen waaraan, gezien de literaire opvattingen van die tijd, nauwelijks voldaan kan worden. Hij zou de zeventiende-eeuwers ook in het perspectief van de Nederlandse letterkunde als geheel hebben kunnen plaatsen, en laten zien welke betekenis met name de dichters gehad hebben voor het leren hanteren van het Nederlands als cultuurtaal.

De schilders konden wel bogen op een krachtige nationale traditie en hun oorspronkelijkheid wordt behalve daaruit verklaard uit hun maatschappelijke positie en de aard van de markt waarvoor ze werkten. Ze schilderden voor tamelijk brede lagen van de bevolking en stemden hun werk af op de betrekkelijk simpele smaak van hun clientèle. Ze waren, aldus Price, wel gedwongen deze markt te exploreren, omdat ze door het ambachtelijk karakter van het schildersbedrijf niet in staat waren de élite te volgen in haar wensen naar een meer internationale stijl. Mij dunkt dat Price deze redenering toch wat te ver doorvoert. Door bijvoorbeeld sterk de nadruk te leggen op het onvermogen van de schilder meer in zijn werk te leggen dan hij voor zich ziet, overdrijft hij diens realisme. Tegenwoordig wordt steeds meer onthuld van het allegorische en emblematische karakter, de dubbele bodem van de zeventiende-eeuwse Nederlandse schilderkunst, die daardoor een extra (moeilijk te doorgronden) dimensie krijgt, en waarmee tevens de eerlijke ongekunsteldheid van de schilder in een ander licht komt te staan. Gebrek aan formele scholing hoeft het uitbeelden van mythologische onderwerpen om maar iets te noemen, zeker niet in de weg te staan. Ook in de Italiaanse Renaissance was de kunstenaar een ambachtsman die als jongen in de werkplaats niet alleen het handwerk leerde, maar er tevens de nodige kennis vergaarde. Het embleemboek bijvoorbeeld was voor de schilder een gemakkelijk toegankelijke bron van inspiratie, een 'leerboek', en vormde tegelijk een verbinding tussen de letterkunde en de beeldende kunst. Ambachtelijk schilderen leidde niet zonder meer tot realisme, en de zeventiende-eeuwse schilders waren minder realistisch dan Price doet voorkomen.

De Nederlandse bouwkunst wordt als zodanig niet meer dan luttele regels waardig gekeurd. Alleen het Amsterdamse raadhuis wordt apart behandeld en natuurlijk is Van Campen die het ongeluk had in Italië gereisd te hebben een gemakkelijke prooi. Zijn bouwwerk wordt als on-Nederlands afgedaan, en daarmee is blijkbaar ook al het overige gediskwalificeerd, want, zo heet het, 'Holland kreeg geen kans zijn eigen weg te gaan'. In een boek dat zelfs Joost Hals noemt alleen om te constateren dat er geen schilderij van hem bekend is, ontbreken Pieter Post en de gebroeders Vingboons. Bij alle waardering voor de Hollandse burger is er geen aandacht voor het huis waarin hij woonde; bij zoveel nadruk op Hollands welvaren geen oog voor de functionele schoonheid van het pakhuis. Hendrik de Keyser treedt alleen even op als beeldhouwer, zijn kerken en torens worden vergeten. En dat terwijl die zeventiende-eeuwse kerkbouw juist indrukwekkend te noemen is, zowel in kwalitatief als kwantitatief opzicht. Op dit terrein vervulde de kerk nog een duidelijke maecenas-rol, hetgeen noodzakelijk was door de groeiende bevolking en mogelijk dankzij de stijgende welvaart.

Zowel het maatschappelijke als het culturele leven in de Republiek lijken pluriformer dan Price het in de ban van zijn te strakke schema ziet. Dit raakt dan weer het uitgangsthema, *culture and society*. Nu moet wel in aanmerking genomen worden dat, terwijl Peter Burke voor de Renaissance kon uitgaan van een grote hoeveelheid relevante literatuur, Price zijn materiaal veel meer bijeen heeft moeten zoeken. Aan algemene overzichten geen gebrek, maar meer gerichte studies in de sfeer van *culture and society* zijn nauwelijks voorhanden. In veel opzichten gelden nog steeds de vaak intuïtieve inzichten van Huizinga.

Price laat tussen de regels door voortdurend een zekere reserve blijken ten aanzien van Amsterdam, soms ook uitdrukkelijk als hij wijst op de beklemmende werking die van de grote stad kon uitgaan en die sommige schilders hun frisheid deed verliezen als ze er van buiten heen verhuisden. Van dit alles is geen sprake in Deric Regin's *Traders, Artists, Burghers: a cultural history of Amsterdam in the 17th century*, waarin ook zonder veel omslag tal van kunstenaars en geleerden voor Amsterdam geannexeerd worden. Dit boek is bedoeld voor een buitenlands publiek, maar zeker ook geschikt voor Nederlandse lezers. Het is een uitstekend geschreven en gecomponeerde samenvatting van op zichzelf meestal wel bekende gegevens die hier in een aantrekkelijk kader worden geplaatst. Regin schreef het boek als een 'act of piety' voor zijn geboortestad, en bekent zich 'unabashedly partial to the city'. Hij combineert het vele goede van de oude en nieuwere stadsgeschiedenissen met een weergave van het

culturele en dagelijkse leven. Een vrij traditionele opzet dus waarin voor moderne sociaal-historische inzichten en vraagstellingen geen plaats is. Wel 'social history', maar dan in de oude zin van het woord. In een mooi hoofdstuk wordt de zee in al zijn aspecten belicht: naast bedreiging ook bron van welvaart, roem en inspiratie voor de kunstenaar. (Dit leidt dan wel tot onderschatting van het land en bijvoorbeeld de moderne militaire inzichten van Maurits en Frederik Hendrik.) Een ander hoofdstuk toont de lappendeken van het kerkelijk leven met een knipoog naar de vergelijkbare verscheidenheid in het hedendaagse Amerika. De letterkunde, wel heel anders dan bij Price, wordt hier gekoesterd, waarbij ook recht gedaan wordt aan mindere goden als Tegnagel en de vaak verguisde Jan Vos. Aparte vermelding verdient de voortreffelijk ogende vertaling in het Engels van tal van proza- en vooral dichtfragmenten. (De auteur wordt geëfficheerd als een 'prize-winning playwright' en heeft ook enkele dichtbundels op zijn naam staan.) In zijn betoog vinden ook zulke bescheiden cultuuruitingen als het carillon en het poppenspel een plaats. Het is opmerkelijk dat er bij zoveel informatie toch nauwelijks sprake is van oppervlakkigheid. Vrijwel overal houdt de auteur zijn greep op de stof en alleen zo nu en dan vervalt hij in een gemeenplaats of gaat zijn neiging tot mooischrijverij met hem op de loop. Het minst geslaagd vind ik nog de wat gedragen psychologiserende verklaring van het burgerlijke karakter van de cultuur, waarbij ik dan meer doel op het wat modieuze begrippenapparaat dan op de conclusies die getrokken worden.

Bij het op enkele meer formele punten bekijken van de beide boeken blijkt Regin wel heel summier in zijn verwijzingen terwijl Price ruim annoteert en een goede literatuurlijst geeft. Maar waar Regin's boek zich erg plezierig laat lezen, is de Nederlandse vertaling van Price ronduit abominabel. De keuze van de illustraties getuigt in geen van beide gevallen van veel verbeelding. Met name begrijp ik niet goed waarom de omslag van *Traders, Artists, Burghers* gesierd wordt door een wel zeer on-Hollands bouwwerk, de Amsterdamse beurs. Waarschijnlijk alleen vanwege het aardige perspectief.

N.C.F. van Sas

Herman van Gunsteren en Grahame Lock, *Politieke theorieën*, Samson Uitgeverij, Alphen aan den Rijn, 1977 (serie maatschappijbeelden nr. 33), prijs f 39,50 (458 blz.)

Het vak 'politieke theorie (en haar geschiedenis)' mag zich de laatste tijd in en buiten Nederland verheugen in een steeds sterker groeiende belangstelling. Ook aan deze discipline is de polarisatie der jaren zestig niet ongemerkt voorbij gegaan. Met de polarisatie kreeg de politieke theorie immers een steeds grotere 'relevantie' en wat 'relevant' was kon in die jaren rekenen op extra aandacht en goedgunstigheid.

Het zou voorbarig zijn nu al een balans te willen opmaken ten aanzien van de vraag of deze ver-grote maatschappelijke 'relevantie' en sympathie ook bevruchtend geweest is voor de voortgang van het onderzoek in dit vak. De periode die daartoe onder de loupe genomen moet worden is te kort om redelijkerwijs te mogen verwachten dat al wat er te oogsten valt, nu al binnen is. Bovendien vertonen sommige van de wel gepubliceerde geschriften er duidelijke tekenen van ontstaan te zijn in een periode van onstuimige groei. De behandeling is niet altijd evenwichtig, de toon is vaak die van pioniers — met een niet altijd geheel terechte veronachtzaming van eerder verschenen vakliteratuur — en de vernieuwende pretenties worden soms wel wat al te bestudeerd-bescheiden naar voren gebracht.

Ook in het onderhavige boek zijn deze groeistruipen te signaleren. De auteurs hierover zwaar te kapitelen zou intussen onrechtvaardig zijn. Blijkens de inleiding — van de hand van Van Gunsteren — zien deze hun eigen beperkingen wel degelijk in. Ze willen hun boek dan ook vooral zien als een 'werkboek' en dat dan te verstaan in tweëerlei zin: 'het is een boek waar de lezer mee moet werken en het vloeit voort uit het werk (onderwijs) dat de auteurs de laatste twee jaar aan de Rijksuniversiteit te Leiden gedaan hebben' (blz. 7). Kritiek op dit werkboek is — zo stelt Van Gunsteren nadrukkelijk — niet alleen mogelijk, maar zelfs heel wenselijk. Lezers én schrijvers zullen daarmee — naar hij hoopt — hun voordeel kunnen doen. 'Op naar een tweede druk?', zo vraagt hij zich in het verlengde daarvan af. Hopelijk wel, want er valt van het hier gebodene veel goeds te zeggen, al was het alleen maar dat dit boek het eerste nederlandstalige overzicht van de geschiedenis van de politieke theorie is, waarmee beginners aan het werk kunnen. Een niet of nauwelijks gewijzigde herdruk valt echter minder toe te juichen. Zeker voor een hieronder nader aan te geven gedeelte zou een complete herschrijving geen overbodige luxe zijn.

Alvorens dat nader te adstrueren, lijkt het goed eerst een korte inhoudsopgave van het te bespreken boek te geven. Hoofdstuk I bevat een overzicht van Van Gunsteren over theorie en geschiedenis van de 'politieke filosofie'. Hierbij zij aangetekend, dat de door hem gebruikte term politieke filosofie die afwijkt van de ook in de titel van het boek verkozen term politieke theorie-onnodig verwarrend werkt. Het was m.i. dan ook beter geweest ook hier de term politieke theorie te gebruiken. Hierna volgt in de hoofdstukken II tot en met VIII een overzicht van diverse politieke theorieën vanaf de zestiende eeuw tot heden. Dit overzicht is niet volledig: zo zijn de toch zo belangrijke zestiende eeuwse monarchomachische theorieën weggelaten. Het valt te betreuren, dat de schrijvers hun selectie criterium niet nader hebben toegelicht dan met de toch voor een ieder opgaande mededeling, dat ze geen 'alleskunnens' zijn. Zo als het er nu voorstaat lijkt het gemis van dit zo wezenlijk onderdeel van de politieke theorie der zestiende eeuw toch eigenlijk niet toelaatbaar voor een boek, dat 'een eerste leidraad bij de beoefening van het vak politieke theorieën en hun geschiedenis' beoogt te zijn (blz. 8). Ook de afwezigheid van ieder — al was het nog zo rudimentair — overzicht van het Grieks-Romeinse en christelijke denken over de politiek is in een dergelijk boek naar mijn mening een lacune. Hopelijk wordt ook hiervoor bij de tweede druk een passende oplossing gevonden. Genoemde hoofdstukken (II tot en met VIII) zijn afwisselend van de hand van Van Gunsteren en Lock, met uitzondering van dat over het socialisme, dat door de Franse filosoof Etienne Balibar — in 1976-77 gastdocent te Leiden — geschreven is. In het daarna volgende hoofdstuk IX geven de drie genoemde auteurs in de vorm van een achteraf gestyleerde discussie zich rekenschap van hun wetenschapstheoretische en -filosofische uitgangspunten. Het tiende en laatste hoofdstuk bevat een 'beknopte geschiedenis van het politieke denken in Nederland vanaf de zestiende eeuw' door Jaap Mels, waarna een korte — voor bewerking vatbare — literatuurlijst, een curriculum der schrijvers en een register het boek besluiten. Aangezien de schrijvers — blijkens de inleiding — de lezer de vrijheid geven zijn lectuur anders in te richten dan de volgorde waarin de hoofdstukken in het boek geplaatst zijn, kan bij de eigenlijke bespreking van het boek met een gerust hart worden uitgegaan van een ander dan het eerste hoofdstuk. Het meest zinnig lijkt het in dit verband aan te vangen bij het 9e hoofdstuk, waarin 'De auteurs discussiëren over hun bijdragen aan dit boek'.

Is de opname van een dergelijk hoofdstuk zonder meer verheugend te noemen, de uitwerking wordt helaas niet altijd gekenmerkt door die helderheid en consistentie, die hier — zeker in een introductie voor beginners — te wensen ware. Veel meer dan dat van de drie discussianten zich er twee — Lock en Balibar — tot het 'neo-marxisme' aangetrokken voelen en één — Van Gunsteren — zich doet kennen als neo-hermeneut, wordt eigenlijk niet duidelijk (Hermeneutici beoefenen de geschiedenis uitgaande van een al dan niet geamendeerd 'Verstehen', de kentheoretische basis van de — vooral Duitse — historicistische school). Het is vooral te betreuren dat geen enkele poging gedaan is aan de hand van een aantal voorbeelden uit de praktijk, die de rest van het boek uitmaakt, aan te geven waartoe een divergerend theoretisch en methodologisch uitgangspunt kan leiden. Indien dit wel gebeurd was, hadden de schrijvers zich tevens de mogelijkheid verschaft duidelijk te maken, dat er methodologisch gesproken geen brede kloof gaapt tussen de neo-marxistische geschiedinterpretatie en de kentheoretisch inmiddels solide onderbouwde hermeneutiek. Voor de neo-marxisten immers is de geschiedenis een open proces van steeds weer contingente syntheses, voortvloeiend uit bijzondere situaties, waarbij de activiteit van de menselijke subjecten centraal staat. Waren de te onderscheiden aanrakingspunten tussen neo-marxisten en hermeneuten wat systematischer uitgewerkt, dan zou het niet meer zo vreemd zijn overgekomen, dat de zich neo-hermeneut achtende Van Gunsteren op blz. 387 tot een zo voortreffelijk apologie voor de neo-marxistische geschiedfilosofie gekomen is, dat zijn 'tegenspeler' Lock dien-aangaande eigenlijk weinig meer overblijft dan het plaatsen van wat persoonlijke kanttekeningen waarbij hij — om zijn identiteit als marxist te redden — sterker neigt tot een overigens door hem verworpen vulgair marxisme dan bij een meer doordachte discussie nodig geweest was.

Ook bij andere hoofdstukken had een wat meer systematische aanpak veel onheil kunnen vermijden. Dat geldt dan met name voor hoofdstuk X, dat een overzicht van de geschiedenis van het politieke denken in Nederland behelst. Juist dit hoofdstuk, dat voor de lezers van dit blad, die merendeels ook staatsinrichting zullen geven, het meest relevante onderdeel zou kunnen lijken, kenmerkt zich door alle feilen, die een gebrek aan systematiek meebrengt. Vol feitelijke onjuistheden en interpretatieve tekortkomingen is het een willekeurig samengestelde 'Ahnengalerij' van Nederlandse politieke denkers geworden, die hartgrondig naar een tweede druk doet verlangen om de schrijver de kans te geven zich te revancheren. De stof was hem duidelijk te machtig. De literatuur kennelijk ook te uitgebreid of zijn documentatie onvoldoende, want vele van de meest gangbare recente studies zijn hem blijkens zijn literatuurlijst onbekend. De lectuur van dit hoofdstuk valt dan ook niet aan te raden.

Het is onmogelijk en bovendien onnodig ten bewijze daarvan het hele hoofdstuk te becommentariëren. Enkele voorbeelden mogen volstaan.

Het bontst maakt de schrijver het misschien wel op de eerste bladzijde van zijn betoog, waar hij een wel uiterst merkwaardige visie geeft op de ontwikkeling van het politieke denken te onzent in de 16e en 17e eeuw. Deze was zijns inziens weliswaar belangrijk, maar aangezien het vooral juristen en rechtsfilosofen waren die zich er mee occupeerden, ziet hij van verdere behandeling af, omdat anders 'buiten het beperkte kader van dit hoofdstuk' getreden zou worden. Een niet correct argument: het waren niet alleen juristen en rechtsfilosofen, die zich ermee bezighielden, zelfs niet voornamelijk; een oneigenlijk argument ook, want in later tijden worden juristen wel gewoon meegeteld — maar dat terzijde. Het meest curieuze komt nog, als de schrijver gaat verklaren waarom in ons land — ondanks die 'belangrijke' ontwikkeling in de 16e en 17e eeuw dan kennelijk — geen eigen politiek-theoretische traditie ontstaan is (even aangenomen, dat dit juist is). 'Het is bekend', zo schrijft hij dan, 'dat men in ons land vanouds meer deed in koffie dan in politiek en van een zelfstandige en doortimmerde traditie zoals die in sommige andere Europese landen aanwijsbaar is kan dan ook geen sprake zijn. Of het moest de invloed zijn van het calvinisme' (blz. 398). Inhoudelijk en stylistisch heeft de schrijver zich hiermee al zo dicht begeven tot de rimram van een bepaald soort mappen- en werkboeken-cultuur, dat hij tegen zichzelf in bescherming genomen moet worden. Zoals het er nu staat, is de verleiding immers wel erg groot in de door Mels geconstateerde voorliefde voor koffie boven politieke theorievorming een nog steeds bestaande traditie te gaan zien, waarin dit soort onnozele 'verklaringen' uitstekend past.

Gelukkig geeft de rest van dit artikel geen aanleiding in deze gedachte te volharden, al zijn er wel de nodige tekortkomingen in te onderkennen. Deze hebben echter een andere oorzaak en achtergrond. Ze zijn doorgaans het gevolg van het simpele feit, dat Mels zich onvoldoende in de materie die hij behandelt heeft weten in te werken.

Zo zit Mels er lelijk naast, wanneer hij op blz. 400 de zestiende eeuw Lipsius 'samen met Coornhert' rekent 'tot die groep schrijvers die een volledige scheiding voorstaan tussen politiek en godsdienst'. Hij is er blijkbaar niet van op de hoogte, dat Lipsius' houding in deze aan verandering onderhevig geweest is en dat juist diens latere afwijzing van de scheiding tussen kerk en staat aanleiding geworden is tot een hevige pennestrijd tussen hem en Coornhert, die hem uiteindelijk zijn Leidse professoraat heeft doen verruilen voor een Leuvens. Onwetendheid hiervan ware nog vergefelijk geweest wanneer deze gebeurtenis van ondergeschikt belang geweest was in de geschiedenis van het politieke denken in de Nederlanden. Ze had echter grote consequenties. En dat niet alleen op eigen erf, maar ook daarbuiten.

Een pagina verder valt een soortgelijke misser te noteren als de schrijver ten aanzien van de door 'het gewone volk' voorgestane regeringsvorm opmerkt, dat dit het Oranjehuis goedgezind was, terwijl 'de' regenten 'over het algemeen' 'geen al te machtige stadhouders' wensten (blz. 401). Deze opmerking, geplaatst onder het tussenkopje 'Staten en stadhouders' wordt niet nader in tijd begrensd. Dat zou trouwens ook moeilijk gaan, want wat hier 'over het algemeen' gezegd wordt, valt voor geen enkele specifieke periode te handhaven, tenzij de uitspraak in zo algemene zin verstaan moet worden, dat er niets aan inhoudelijke informatie meer overblijft. Daar tendeert het gezegde overigens zeker in het tweede deel al aardig naar, want het valt zonder enige historische achtergrond-kennis al voor zeker aan te nemen, dat geen enkel mens — dus ook 'de' regenten niet — ooit een ander 'al te machtig' zou willen zien worden. En wat het Oranjegezinde 'gewone volk' betreft: het bondgenootschap tussen hen en Oranje ontstond pas in de achttiende eeuw en ook dan nog voornamelijk bij het calvinistische deel ervan, zoals — met nadere specificering — in ieder historisch handboek te lezen valt. Kleinere fouten, zoals de ouderwetse spelling van de naam van Johan van Oldenbarnevelt met dt op het eind (vrucht van verouderde literatuur?) en de onjuiste aanduiding van zijn functie als raadpensionaris (in plaats van landsadvocaat) slechts aanstippend en erop wijzend, dat er voor hanteerders van het rode potlood veel meer werk in deze is, valt bij de concentratie op essentialia een pagina verder op, dat Mels van de Bestandstwisten niet veel meer begrepen heeft dan dat deze sinister waren. Hij spreekt zelfs van een 'sinistere samenzwering van dominees en Oranje contra de Staten' (blz. 402). Zelf voor 'details (!)' naar een geschiedenisboek wijzend, had hij daaruit toch althans zelf deze hoofdlijn moeten halen, dat niet alle dominees met de bedoelde Oranje samenzwoeren. Eén der oorsprongen van de twisten was immers de theologenstrijd tussen Arminius en Gomarus, naar Mels een pagina tevoren zelf trouwhartig had meegeedeeld.

Hier even pauzerend voor de vastlegging van een voorlopige indruk kan deze toch niet veel anders zijn dan dat dit soort 'sordigheden' weinig aandacht voor de historische context verraadt. Bepaald

kras in zijn halsstarrig vasthouden aan reeds lang achterhaalde voorstellingen, is bijvoorbeeld zijn karakterisering van de achttiende eeuw in Nederland als een 'in vele opzichten . . . stoffig en weinig boeiend tijdperk' (blz. 404). De recente en niet eens zo recente werken over deze tijd moeten hem wel volkomen terra incognita zijn, zo deze tijd hem nog altijd geen andere associaties weet op te roepen dan het negentiende-eeuwse beeld van de duffe, dikgebuikte en hooggepruikte dommelaars². Het wijst op een pijnlijk gebrek aan kennis van zaken, dat dan ook in de behandeling van de politieke denkers uit deze periode weerspiegeld wordt. Zo is het onjuist te menen, dat Hemsterhuis een heden vergeten figuur is, een opmerking die overigens vreemd aandoet, omdat zijn werk verder niet behandeld wordt³. Verder is de weergave van de ideeën van de twee mannen, wier denken wel aan de orde gesteld wordt, Van der Marck en Elie Luzac Jr., zo oppervlakkig, dat raadpleging van niet meer dan twee — niet in de literatuurlijst genoemde — historische publikaties aanzienlijk tot verbreding en verdieping zou hebben bijgedragen, terwijl een bijna willekeurig gekozen werk over de Patriottenbeweging — hoe verouderd ook — de schrijver de bewering in de pen gelaten had, dat de troepen van de Pruisische koning hier in 1787 hebben bewerkstelligd, dat 'de monarchie . . . met geweld hersteld' werd (blz. 405).⁴

De zoëven gesignaleerde indruk, dat Mels zich aan de historische achtergrond niet zoveel gelegen acht, krijgt in deze context een hogere graad van waarschijnlijkheid, want even verder blijkt hij wel degelijk te weten wat hij ook wel degelijk zou moeten weten, namelijk dat de zoon van Willem V de eerste Nederlandse monarch onder de Oranje's was. Alleen — en dat is weer typerend — meent hij ten onrechte dat deze al in 1813 koning werd — hij was toen slechts soeverein vorst — in plaats van het jaar 1815 op te geven, toen de nieuwe grondwet hem die titel gaf.

Overeenkomstig zijn belofte in de inleiding is de schrijver vanaf de negentiende eeuw uitvoeriger bij de behandeling van de stof. De criteria van wie en wat voor behandeling in aanmerking komt zijn echter weer even onduidelijk als in het voorgaande en de wijze van behandeling is al evenmin consistent. Ook in dit gedeelte geeft de schrijver er weinig blijk van recente inzichten over door hem besproken figuren verwerkt te hebben. Men vergelijkte bijvoorbeeld eens zijn visie op Thorbeckes denken over staat en maatschappij met die van de Utrechtse historicus J.C. Boogman, die in een zaakrijk artikel uit 1972 belangrijke wijzigingen op het traditionele Thorbecke-beeld heeft aangebracht, waarmee Mels zijn voordeel had kunnen doen⁵. Volstrekt ontoereikend is echter Mels' beschrijving van het fenomeen 'partijvorming' in de negentiende eeuw en later. Vooral hier wordt duidelijk hoe de opzet van het artikel, waarbij de politieke theorie nergens meer dan vagelijk gerelateerd wordt aan de praktische politiek juist bij zulke praktisch politieke zaken als 'partijvorming' tot een door eenzijdige belichting vertekend beeld leidt. Wie Mels leest krijgt de indruk dat partijen hun ontstaan vooral te danken zouden hebben aan theoretische hersenspinsels van hun onderscheiden leiders. De voor de hand liggende vraag waarom de katholieken zolaat met eigenlijke partijvorming begonnen zijn en waarom de calvinisten hierin koplopers waren, blijft dan ook sluimeren, wat op zijn zachtst gezegd geen bijdrage tot duidelijkheid is.

Hiermede dan tevens tot de meer algemene opmerkingen aanbeland, valt bovenstaande tekortkoming uit te breiden met nog een ander mankement, dat zijn oorsprong in een zelfde, bewuste beperking vindt. Ik doel dan op zijn wel erg summiere verwijzingen naar een eventuele internationale context waarbinnen de theorieën van de besproken vaderlandse politieke denkers geplaatst zouden kunnen worden. Door hiervan af te zien heeft Mels zich vrijwillig beroofd van de mogelijkheid zijn eigen these, dat het denken over politiek in Nederland geen eigen Nederlandse traditie heeft door vergelijkingen met niet-inheemse tradities kracht bij te zetten. Het heeft hem er bovendien in een aantal concrete gevallen, in zijn behandeling van de denkbeelden der verschillende — en onderling verschillende — voor mannen van het Nederlandse socialisme toe verleid daaromtrent meningen te huldigen waar hij anders stellig van terug gekomen zou zijn⁶.

Het kan in een recensie-artikel als dit niet de bedoeling zijn Mels werk over te doen. Wel kunnen er — aansluitend bij de oproep der auteurs vooral mee te denken — wat suggesties gegeven worden waardoor de gesignaleerde lacunes in een mogelijke herdruk wat zouden kunnen worden ondervangen. Het zou de helderheid van het artikel daarbij mijns inziens zeer ten goede komen, wanneer daarbij wat meer aandacht besteed werd — véél meer aandacht zelfs — aan de concreet historische situatie van waaruit de vertegenwoordigers der besproken politieke concepties leefden en werkten en waarbinnen ze — al dan niet oppositionerend — hun plaats zochten dan wel aangewezen kregen. Een enkel voorbeeld moge volstaan om aan te geven hoeveel daarmee met betrekkelijk weinig plaatsruimte vergende middelen te bereiken geweest zou zijn. Wanneer Mels zich voor ogen gehouden had, dat de door hem uitsluitend theoretische behandelde twistpunten tussen de stadhouders en een deel der regenten hun uitgangspunt in belangrijke mate vonden in de omstandigheid, dat bedoelde regenten (merendeels Hollandse kooplieden) in het belang van zichzelf en de welvaart van hun gewest streefden naar een po-

litiek van vrede met de naburen opdat en voorzover de handel ongestoord zou kunnen voortgaan, terwijl de stadhouders om redenen van militair prestige en door oorlogsomstandigheden vergrote feitelijke machtsuitoefening doorgaans op oorlog aasden, had hij ook wat meer begrip kunnen opbrengen voor wat er nu werkelijk op het spel stond bij alle vertogen omtrent de vraag of de regenten al dan niet de volledige soevereiniteit toekwam. Natuurlijk was er bij de regenten die daarop ja zeiden vaig eigen belang in het spel. Maar er was tevens sprake van een andere optiek op het landsbelang, dat de stadhouders en hun aanhangers à tort et à travers — merendeel uit de adellijke officieren families uit de oostelijke landprovincies — primair gelegen zagen in krijgslauwen, waar de rekenende regenten dat eer zagen in handelswinsten. Dit thema uitwerkend had Mels kunnen laten zien hoe deze uiteenlopende visie zijn neerslag gevonden heeft bij politieke denkers uit beide 'kampen' en langzamerhand steeds dogmatischer verwoord werd. Deze theoretische beschouwingen vergelijkend met die van niet-inheemse politieke denkers had Mels ook kunnen vaststellen, dat het vaderlandse politieke denken vanaf het eind van de zestiende tot het eind van de achttiende eeuw wel degelijk een eigen karakter had, geheel overeenkomstig de unieke politieke constellatie die toen in de noordelijke Nederlanden bestond, waar de door regenten — met of zonder stadhouder als eminent hoofd — gevormde republikeinse bestuursvorm gezien kan worden en toen ook gezien werd als een vreemde afwijking in het overigens bijna geheel (absolutistisch-) monarchale Europa⁷. Zo vreemd zelfs, dat de op oude academische theorieën voortbordurende politieke denkers als Lipsius daarmee ook geen raad wisten en vanaf de katheders der universiteiten in de Republiek tot in de achttiende eeuw de monarchie als beste staatsvorm zou worden verdedigd⁸. Waartegen dan van de zijde van de regenten niet werd opgetreden behalve wanneer de hooggeleerde theoreticus zijn visie ook praktisch vertaald wilde zien, een gegeven, dat weer eens aanwijst van welk belang het is theorie en praktijk van het politieke denken op elkaar te betrekken. Want Lipsius was slechts de vertegenwoordiger van een bepaald soort politieke theoreticus — de academische —, iets wat Mels wanneer hij hem als specimen van de zestiende eeuwse denkers op dit terrein naar voren haalt, meldt noch suggereert.

Ook voor de periode na rond 1750 had Mels zich een aanzienlijk duidelijker beeld kunnen vormen, wanneer hij de dan voorgestane denkbeelden over staat en maatschappij nauwer verbonden had met hun land van herkomst. Zo wordt die vaak uiterst merkwaardige mengelmoes van oer-conservatieve en redelijk vooruitstrevende ideeën die verschillende patriotten in een zelfde ontwikkelingsfase konden verkondigen zo niet duidelijker dan toch begrijpelijker voor wie de theorie verbindt met de praktische oogmerken die ze had als in de historie en de ratio gegrond breekijzer op de weg naar de emancipatie van niet tot de staatskerk horende dissenters (van overwegend protestantse huize) alsmede van niet tot de Hollandse elite behorende representanten van de zich vergeten voelende buitengewesten⁹. Ook de beschouwingen over het liberalisme hadden bij een benadering vanuit het streven naar emancipatie der buitengewesten meer inhoud kunnen hebben.

Het wordt tijd tot een afsluitende conclusie te komen. Deze is intussen tamelijk eenvoudig. Mels' bijdrage is één van de meest sprekende bewijzen voor de zin en het nut van de nu wat minder in de aandacht zijnde multidisciplinaire samenwerking bij de behandeling van thema's als het zijne. Dat er geen historicus in het team van schrijvers zat is immers pijnlijk duidelijk geworden.

In de andere hoofdstukken — die hier wat minder uitvoerig besproken hoeven te worden — worden bokken van het formaat zoals Mels ze pleegt te schieten, gelukkig niet gemaakt. Maar ook daar vallen toch herhaaldelijk fouten tegen de historische waarheid aan te wijzen — feitelijke onjuistheden zo goed als anachronistische interpretaties. Zo bijvoorbeeld wanneer Lock over de 'Glorious Revolution' meent te mogen opmerken, dat deze 'niet alleen gezien (kan) worden als een protestantse opstand tegen de katholieke koning, maar eveneens (en misschien fundamentele) als het moment waarop het parlement — en derhalve de bourgeoisie — voor eens en voor altijd niet alleen zijn heerschappij over de koning maar ook over de aristocratische krachten vestigde' (blz. 76). Hoe de schrijver deze voorstelling denkt te verdedigen is mij niet goed duidelijk.

Toch hoeft deze bespreking niet in mineur te eindigen. Afgezien van hun niet altijd even juiste visie op het verleden in zijn meer 'algemene' gedaante, kunnen de hoofdstukken van Balibar, Lock en Van Gunsteren stellig beschouwd worden als een geslaagde poging een eerste introductie te bieden tot het stellig niet makkelijk te beschrijven terrein van de geschiedenis van de politieke theorieën. Dit lijkt misschien niet meer dan een tamelijk obligate, beleefde wending in een overigens vrij kritische bespreking, waar men verder niet veel waarde aan behoeft te hechten. Dat deze indruk, hoe begrijpelijk ook, onjuist is, zal ieder die echt met het boek aan het werk gaat voor zichzelf kunnen vaststellen. Ik houd mij ervan overtuigd, dat ze er een aansporing in zullen vinden tot 'verder werk', zoals de schrijvers voor ogen stond.

Noten:

- 1) F. de Nave, De polemiek tussen Justus Lipsius en Dirck Volckertszn Coornhert (1590); Hoofdoorzaak van Lipsius' vertrek uit Leiden, in: *De Gulden Passer*, 48, 1970, 1-40. Aanvullend: J.A.L. Lancée, De Pennestrijd tussen J. Lipsius en D.V. Coornhert, in: *Spiegel Historiae* 12, 1977, 671-676.
- 2) Hierbij zij slechts gewezen naar C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland, 1780-1848*, Heerlen, 1965, naar de aldaar opgegeven literatuur en naar de discussie die dit boek heeft uitgelokt (onder meer in *Kleio* jg 1965 en 1966).
- 3) Voor de literatuur over Hemsterhuis zie: P.J. Buijsters, Hemsterhuis-Documentatie, in: *Documentatieblad Werkgroep 18e eeuw*, nr 4, augustus 1969, p. 103-107.
- 4) Voor Van der Marck zie: J. Lindeboom, *F.A. van der Marck, een 18de-eeuwsch leeraar van het natuurrecht*, 's-Gravenhage, 1947.
Voor Elie Luzac jr. zie: E.H. Kossmann, *Verlicht conservatisme: over Elie Luzac*, Groningen, 1966 (oratie Groningen).
- 5) J.C. Boogman, J.R. Thorbecke — Uitdaging en Antwoord, in: *BMGN* 87, 1972, 354-375.
- 6) Voor 'de politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie 1919-1930' zie: H.F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme*, Leiden, 1974 (diss. Leiden).
- 7) Voor een helder en bondig overzicht van beide, hier aangegeven visies op het landsbelang, zie: J.C. Boogman, Die holländische Tradition in der niederländische Geschichte, in: *Westfälische Forschungen*, 15, 1962, 96-105 (eveneens te vinden in: *Vaderlands Verleden in Veelvoud*, Den Haag, 1975, 89-105).
Voor het eigen karakter van de politieke theorie in de Republiek zie: E.H. Kossmann, Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland, in: *Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel 67, nr. 2, Amsterdam, 1960.
- 8) Vergelijk: H. Wansink, *Politieke wetenschappen aan de Leidse universiteit 1575-± 1650*, Utrecht, 1975 (diss. Utrecht).
- 9) Zie onder meer: Th. van Thijn, The Party Structure of Holland and the Outer Provinces in the Nineteenth Century, in: J.S. Bromley and E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands IV*, 1971, 176-208.

MEDEDELINGEN

DIDAKTIEKCOMMISSIE

Seminarium voor beginnende leraren geschiedenis en staatsinrichting op 23-24-25 augustus 1978

De didaktiekcommissie van de V.G.N. organiseert ook dit jaar weer een seminarium voor jonge en pas beginnende leraren. De deelname is opengesteld voor leraren geschiedenis, ook niet-V.G.N. leden, werkzaam aan scholen voor L.B.O., M.A.V.O., H.A.V.O. of V.W.O., met een beperkte leservaring (ongeveer 1 tot 3 jaar) en een geringe didaktische vooropleiding.

Het seminarium wordt gehouden in Conferentieoord "De Pietersberg" te Oosterbeek en wel van woensdag 23 aug. 10.00 uur tot en met vrijdag 25 aug. 19.00 uur.

Het seminarium richt zich vooral op de praktijk van het lesgeven in geschiedenis en staatsinrichting. Aandacht zal worden besteed aan doelstellingen, stofkeuze en didaktisch handelen. Oefeningen in het opzetten van lessen zullen een belangrijk deel van de tijd in beslag nemen. Vanuit het boek "Geschiedenis op School" wordt dit jaar het onderwerp "de Vikingen" centraal gesteld.

Nadere informatie hieromtrent zal aan de deelnemers worden verzonden.

Dankzij een subsidie van het departement bedragen de kosten voor de deelnemers f. 65,—. De reiskosten tweede klas worden vergoed.

Men kan zich voor het seminarium opgeven bij de 1e penningmeester van de Didaktiekcommissie de Heer I.J. Baalbergen onder gelijktijdige overmaking van f. 65,— op girorekening 15 61 752 t.n.v. Penningmeester Didaktiekcommissie, Sandbergstraat 8 Abcoude. U wordt verzocht op uw overschrijving duidelijk te vermelden: *Seminarium '78*, alsmede uw sexe door een *M. of V.*

Pas wanneer het bovenvermelde bedrag gestort en binnen is, wordt U op de deelnemerslijst ingeschreven. Bij te grote deelname zal de volgorde van binnenkomst der inschrijvingen worden aangehouden.

Inschrijven tot eind mei is wellicht mogelijk.

Zij die hebben ingeschreven kunnen in de loop van juni nadere aanwijzingen en het programma verwachten.

Ook niet-leden van de V.G.N. kunnen zich voor dit seminarium opgeven op de hierboven genoemde wijze.

RIJKSMUSEUM A'DAM: HET VADERLANDSCH GEVOEL

De tentoonstelling 'Het Vaderlandsch Gevoel' — Vergeten Negentiende Eeuwse Schilderijen over onze Geschiedenis — die van 24 maart t/m 25 juni 1978 in het Rijksmuseum te zien zal zijn, is in vele opzichten boeiend en onthullend. Ze toont immers ruim 80 schilderijen, een aantal tekeningen en andere afbeeldingen, die de huidige bezoeker enerzijds een glimlach om de lippen zullen brengen, maar die hem anderzijds iets leren over de mentaliteit van het Nederlandse volk van ruim een eeuw geleden. Een mentaliteit die men nu wellicht zal afdoen met woorden als 'nationalisme' — maar die, uit nood geboren, wel degelijk bestond. Zo ver staat de mentaliteit, die uit de schilderijen spreekt, niet van ons af. De historische schoolplaat komt ten dele uit dezelfde geestesgesteldheid voort. Behalve schilderijen, tekeningen en prenten zijn dan ook enkele schoolplaten in de tentoonstelling opgenomen. De tentoonstelling en de catalogus kunnen beschouwd worden als de vrucht van een nieuwe belangstelling voor dit sedert lang vergeten aspect van onze 19e eeuwse schilderkunst.

OPENING VAN HET DOCUMENTATIECENTRUM

Ruim een jaar geleden zijn de Wereldwinkel, Werkgroep Zuidelijk Afrika en de Werkgroep Latijns Amerika in Groningen met een Documentatiecentrum gestart. Het bevat veel boeken, tijdschriften en een krantenknipselarchief over de derde wereld.

Het Documentatiecentrum is woensdag 22 maart a.s. officieel geopend.

Voor verdere informatie verwijzen we U naar De Wereldwinkel, Grote Rosenstraat 26, Groningen, tel.: 132095.

STICHTING ANTI-APARTHEIDSBEWEGING

In 1973 is er door de Anti-ApartheidsBeweging Nederland een aparte werkgroep in het leven geroepen, de onderwijsgroep of scholengroep genaamd, die zich ten doel stelt voorlichting te geven over apartheid. Veel werkgroepleden zijn zelf actief binnen het onderwijs. In eerste instantie is begonnen met het produceren van onderwijsmateriaal, afgestemd op het nivo van middelbare scholen. Er is een 'scholenmap' gemaakt, die erg goed te gebruiken is, enkele duizenden zijn er al van verkocht. De map heeft diverse inlegvellen met als onderwerpen: de geschiedenis van de apartheid, thuislanden, etc. Tevens zitten er fotovellen bij die goed te gebruiken zijn voor het maken van een werkstuk.

Op diverse scholen waar lessen gegeven zijn, zijn veel leerlingen actief geworden m.b.t. Zuidelijk Afrika. Zij hebben actief meegewerkt als er grote akties aan de gang waren, op hun school gekollekteerd, zelf avonden georganiseerd met sprekers van de A.A.B.N.

Eén van de belangrijkste resultaten bij dit soort projekten is wel dat veel leerlingen inzicht krijgen in de hele problematiek van Zuidelijk Afrika en het feit dat dit helemaal niet zo 'ver van hun bed' is als zij vaak zelf wel denken. N.a.v. de discussies over apartheid komen er ook veel discussies los over andere aktuele onderwerpen zoals de positie van gastarbeiders, Surinamers, martelingen, investeringen en werkeloosheid.

Een les of een serie lessen over apartheid geeft veel ingangen naar andere onderwerpen.

Als u interesse heeft kunt u altijd contact opnemen met de Anti-ApartheidsBeweging Nederland, u kunt dan het beste vragen naar Anjo Karstens of Mia Pater. Adres: Lauriergracht 116, Amsterdam. Tel.: 020-237335.

Actualiteit in het leerplan

Een boeiend aspect van geschiedenis is het heden herkennen door het verleden. Daar komen Uw leerlingen niet altijd aan toe. Het leerplan stelt wel dat "de historische ontwikkeling tot heden" gekend moet worden, maar over het laatste stuk bestaat erg weinig lesmateriaal. Zodat dát stuk moderne geschiedenis waar Uw leerlingen de meeste interesse voor hebben vaak onderbedeeld blijft.

Keesings Reflector en Blikopener bieden een oplossing voor deze onbevredigende situatie. Keesings Reflector en Blikopener behandelen de geschiedenis vanuit de actualiteit. Zo worden Uw leerlingen beter in staat gesteld verbanden te leggen en historisch inzicht te verwerven. Naast informatie geven Reflector en Blikopener opinies van betrokkenen en deskundigen. Zo kunnen Reflector en Blikopener goed gebruikt worden als leermiddel of als aanvulling op de les, evenals voor het maken van scripties.

Keesings Reflector is een blad voor leerlingen van de hoogste klassen van het VWO, van het MEAO en het Hoger Beroepsonderwijs. Reflector bestaat uit een hoofdnummer van 16 pagina's en een bijlage van 8 pagina's. Binnenkort zal Reflector in magazine vorm verschijnen met 32 pagina's.

Keesings Blikopener is een tijdschrift voor leerlingen van het MAVO, het MBO en de middenklassen van het VWO en HAVO. Keesings Reflector en Blikopener verschijnen elke maand (8x per jaar, vakanties niet). Via onderstaande bon ontvangt U vrijblijvend meer informatie met enkele afleveringen. Wel even de moeite waard. Doen!

**Systemen Keesing B.V. Antwoordnr 4, Amsterdam 1007
Telefoon 020-71 94 44.**

BON Gaarne ontvang ik gratis en geheel vrijblijvend meer informatie met enige afleveringen van Keesings Reflector en Blikopener.

Naam van de school .....

Onderwijstype .....

Adres .....

Plaats .....

Verzending t.a.v. ....

Datum ..... Postcode .....

Reflector&Blikopener; Systemen Keesing Groot in kennis

BOEKBESPREKINGEN

R. Linskens, *Wat 'n leven! 3: opvoeding en onderwijs, ziekten en geneeskunde in de middeleeuwen*. Antwerpen/Amsterdam [1977] Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel. 208 blz.

In 'Gil Blas de Santillano' vertelt de Franse romanschrijver Alain René Le Sage (1668-1747) van een letterkundige, don Ignacio de Ipnaga geheten, die jaarlijks een aantal boeken liet drukken. Deze achtenswaardige geleerde las af en toe een aantal drukwerken en als hij zinnen tegenkwam die hij kon gebruiken, schreef hij deze op kleine, vierkante papiertjes. Zijn knecht reeg die papiertjes dan aan een stuk ijzerdraad en iedere guirlande vormde tenslotte een boek. "Wij maakten boeken bij de vleet", zei de knecht.

Nu is deze procedure niet zo wezenlijk anders dan wat vele historici altijd al gedaan hebben, maar men moet wel de kunst verstaan om de papiertjes in de juiste volgorde te rijgen. Bij Linskens echter is een logische opbouw niet het sterkste punt. Ook hij heeft in korte tijd een aantal boeken geschreven, ook hij doet dat op basis van oudere werken, maar bij hem is het moeilijk om de rode draad te vinden die door de papiertjes loopt.

Dat maakt het boek echter niet tot een mislukking. Het is een grabbelton, een vrolijk gekleurde guirlande inderdaad, van wetenswaardigheden over universiteiten en studenten, over de pest en andere ziektes, over geneeskunde en geneesheren. Daarbij wordt vooral aandacht geschonken aan het 'leuke' en het opzienbarende in de middeleeuwse samenleving. De aard van de bronnen is daaraan niet vreemd: niet te ingewikkelde boeken, gedeeltelijk dezelfde als in de vorige delen, vaak literaire werken zoals de Decamerone en enkele handboeken, ook weer Linskens' eigen voorgaande delen over 'Mannen en vrouwen' en 'Huizen en straten, eten en drinken', waarmee de gegevens van de tweede in de derde hand komen.

Het is een vrolijk en vlot geschreven boek, ondanks alle ellende en ziektes. Het is een boek dat niet te diep trapt in de valkuil voor medisch-historici: de behandeling van louter Grote Mannen In de Geneeskunde, integendeel, het behandelt ook het alledaagse leven van de gewone man en de praktijk van de ziekenverzorging. Het is ook een boek dat in een schoolbibliotheek niet misstaat, zolang het een bescheiden plaats krijgt.

Het vierde deel wordt in dit boek al aangekondigd: daarin staan ons 'recht, gerecht, onrecht' te wachten.

D.A. Berents

Arne Zuidhoek, *Zeerovers van de Gouden Eeuw*. Uitg. De Boer Maritiem, Bussum 1977, 160 blz. + ill., prijs f 39,50. (ISBN 90.228.1967.1)

Zuidhoek heeft met zijn boek ons in de eerste plaats een fraai geïllustreerde (eigen werk) uitgave bezorgd. Zijn tekeningen roepen de sfeer van de Noordafrikaanse kasba's, galeien, koopvaarders en hun bemanningen op levendige wijze op. De titel van het boek is enigszins misleidend. Het gaat alleen om de kaapvaart in de Middellandse zee. Maar de auteur heeft van deze problematiek dan ook een grondige studie gemaakt. De lijst van geraadpleegde werken en het notenapparaat getuigen daarvan.

Een paar hoofdstukken over de positie van het Byzantijnse rijk, de opkomst van de Islam en haar ondergang in Spanje, gevolgd door de exodus van de Moren naar Noord-Afrika vormen de inleiding tot het kaperij-gebeuren in de 16e en 17e eeuw. Schilderachtige figuren van Hollandse afkomst — Simon de Danser, Soliman Reys of de Veenboer uit Hoorn, Jan Jansz. uit Haarlem, Claes Compaen en Ali Pichenio, die Zuidhoek op goede gronden toch uit de Nederlanden laat komen, passeren de revue. Het blijkt dat deze lieden en velen van hun mederenegaten in het politiek en economisch gebeuren in Noord-Afrika meetelden en ook daarbuiten aanzien genoten. Een Jan Jansz. uit Haarlem kon bijv. rustig met zijn schip en bemanning in de Republiek overwinteren.

Uit de gegevens die Zuidhoek aandraagt blijkt ook dat het lot van de gevangenen genomen schepeelingen niet zo gruwelijk is geweest als ons wel eens wordt voorgeschoteld. Vaak kregen galeiroeiers (slaven) een deel van de buit. Ook genoten ze een redelijke bewegingsvrijheid. Pierre Dan van de orde der Trinitariërs, belast met het vrijkopen van slaven, klaagde over het zwakke geloof van veel Christenen. Deze verkozen nog al eens de tulband boven het kruis. In 1634 telde hij in Algiers 25.000 christen-slaven en 8000 renegaten. Niettemin, het leven van de zeeman was in die tijd — het is ook uit andere studies bekend — weinig benijdenswaard. Admiraal Van Neck schreef in 1601 dat men 'liever int tuchthuys zitten mocht ende hout raspen . . . dan soo byder see te varen'. En hij was niet de enige die er zo over dacht.

Juist de internationale politiek: strijd tussen Frankrijk en Spanje, conflicten tussen Italië en het Turkse rijk en de daar zich omheen groeperende wisselende partijschappen, bood de Barbarijse zeerovers een lucratief bestaan. Zo winstgevend dat de Republiek heel wat afgemarchandeerd heeft om met de heren tot vredesverdragen te komen. Michiel de Ruyter heeft er in de jaren vijftig van de 17e eeuw aardig wat diplomatieke ervaring opgedaan. In de tweede helft van de 17e eeuw nam de omvang van de kaapvaart in de Middellandse Zee af. Het Caraïbische gebied ging meer mogelijkheden bieden. De teruglopende handel in het mediterrane gebied was aan deze ontwikkeling niet vreemd.

Het boek sluit af met een verhandeling over de Noordafrikaanse sloopstypen (chebek) en gegevens over de verschillende havensteden waar de kapers hun domein hadden. Ook ontbreken een verklarende woordenlijst, literatuuropgave en register niet. Slechts twee opmerkingen: waarom op blz. 14 'disaster' voor ongeluk en op blz. 15 'Adriatic' voor Adriatische zee? Het is m.i. een boek dat wat oudere leerlingen (bovenbouw HAVO/VWO) zeker zal kunnen boeien. Jammer dat het nogal prijzig is.

P. van Hees

Dr. G.J. Schutte, Mr. G. Groen van Prinsterer. (2e druk, Oosterbaan & Le Cointre B.V., Goes 1977, 183 blz. prijs. f 16,50)

Dit boek is de tweede druk voor een beknopte biografie van Groen van Prinsterer, die als inleiding voor een algemeen lezerspubliek is bedoeld. In vergelijking met de eerste druk zijn enkele passages verbeterd, de literatuurlijst is aangevuld en in een drietal *Opmerkingen* zijn nieuwe gegevens verwerkt. In *Opmerking I* betreffen deze Groens familieachtergrond: een progressief intellectueel predikantenmilieu waartegen zijn orthodox calvinistisch orangisme wel sterk afstak, in *Opmerking II*: Groen en de reactie tegen 1848 en in *Opmerking III*: Groens nalatenschap. De toegevoegde *Opmerkingen*, in het bijzonder de tweede, bevestigen het in de voorafgaande hoofdstukken geschetste beeld van Groen.

Samengevat komt dat beeld op het volgende neer. Groen was geen staatsman, maar Evangeliebelijder, zoals de bekende typering zegt. In een tijd van ontkerstening confronteerde hij zijn volksgenoten met het Evangelie. Men mag hem dan ook niet kortweg conservatief noemen. Zeker, in zijn geschriften kan men zonder moeite conservatieve gedachten aanwijzen, maar hij was noch naar intentie, noch naar realisering conservatief. Terwijl hij zijn leven lang de geest waaruit de grondwet van 1848 voortkwam bestreed, droeg hij door zijn praktisch aanvaarden van de resultaten ervan bij tot de vestiging van onze parlementaire democratie.

Niet iedereen zal zich met deze kijk op Groen kunnen verenigen. Hij was onomwonden voorstander van een klassenmaatschappij en hij bestreed de beginselen van de democratie die hij demonstreefde. Wie hem desondanks tot de grondleggers van het parlementaire stelsel rekent, moet Van Agt later een aandeel in de liberalisering van de abortuswetgeving toeschrijven omdat tijdens zijn ministerschap de klinieken niet gesloten werden. Waarom zou men Groen geen conservatief mogen noemen? Juist zijn calvinistisch gefundeerd conservatisme maakte hem tot de bijzondere figuur die hij was. Zijn principiële uitgangspunten plaatsten hem niet alleen tegenover de democratie, maar brachten hem ook tot een scherpe afwijzing van het Pruisische nationalisme. Hij aarzelde niet in dat verband naar het rijk van de Anti-christ te verwijzen.

Dat Schutte de afschuw van Groen tegen de geest van de Revolutie deelt, is zijn goed recht. Dit leidt er echter wel toe, dat de passages die hij aan de 'Franse Tijd' wijdt, tot tegenspraak noden. Zinnen als: 'Jacobijnen die als met een stormram op het oude inbeukten' en 'Men had zich uitgeleverd aan de Franse broederschap' doen m.i. de Nederlandse patriotten geen recht en zijn moeilijk in overeenstemming te brengen met de moderne literatuur over de 'Bataven'.

Met betrekking tot de bespreking van het conflict Groen-Van der Brugghen zou ik willen opmerken dat de polemiek van Brouwer en Gilhuis over deze kwestie in KLEIO 5/1975 er nog eens aan heeft herinnerd, dat er naast de opvatting van Goslinga, waarnaar Schutte verwijst, ook een andere kijk op het conflict bestaat. De geïnteresseerden bevel ik graag: Anton B. Lam, *Openbaar of bijzonder onderwijs? De visie van Mr. J.J.L. van der Brugghen op het schoolvraagstuk in Nederland* ('s Hertogenbosch, 1969) ter lezing aan.

Het aardige van Schutte's biografie is, dat het boek zelf het materiaal aandraagt waarmee men de visie van de schrijver kan bestrijden. Zijn boek is een goed geschreven studie die aan de vele aspecten van Groens optreden evenwichtig aandacht schenkt. Het berust op een gedegen kennis van zaken en biedt in kort bestek zeer veel informatie. Ik heb het met erg veel plezier gelezen.

G. Groenhuis

ELSEVIERS HISTORISCHE SCHOOL-ATLAS

Drs. Sj. de Vries

zevende druk

112 blz.; 148 foto's; 56 blz. kaarten in vele kleuren en een uitvoerig register; gebonden f 26,75.

Een unieke atlas, die dankzij de combinatie van kaarten en platen een caleidoscopisch beeld biedt van zowel de politieke, culturele als maatschappelijke geschiedenis. In de geheel vernieuwde lay-out van deze druk vormen de illustraties nu ook typografisch een duidelijke tweeenheid met de kaarten, waardoor het gebruik van de atlas sterk is vereenvoudigd.

INLEIDING TOT DE KUNTGESCHIEDENIS

F.C.A. Bremer

zestiende druk

160 blz.; 360 foto's; gebonden f 21,25

Dit bekende handboek stelt de student in staat zich een oordeel te vormen, gebaseerd op zowel de historische samenhang der cultuurperiodes als op zuiver esthetische normen, over wat in bouw-, beeldhouw- en schilderkunst van de oudheid tot heden is voorgebracht.

DIT IS AMERIKA portret van de Verenigde Staten

samengesteld met speciale medewerking van Prof. Dr. J.W. Schulte Nordhoit.

239 blz.; paperback f 19,90

Dit boek geeft inzicht in de explosieve ontwikkeling van dit land. Het geeft een historisch overzicht, een algemeen profiel van het huidige Amerika en portretten van honderd belangrijke Amerikanen: van Walt Disney tot Lincoln, van Louis Armstrong tot Roosevelt.

Verkrijgbaar in de boekhandel

**ELSEVIER NEDERLAND B.V. — AM-
STELDIJK 166 — AMSTERDAM**

DIDAKTIEKCOMMISSIE

DRS. J. BAALBERGEN, *voorzitter*, Sandbergstraat 8, Abcoude, tel. 02946-3207.
MEVR. D.H. VERHAGEN, *secretaresse*, Wortelhaven 16, Dokkum, tel. 05190-4560.
P. DOVES, *penningmeester*, Praamstraat 2, Zaandam, tel. 075-161062, postrekening 1561752
t.n.v. de penningmeester Didaktiekcommissie V.G.N.
H. de LANGE, *2e penningmeester*, Rijnsburglaan 23, Heerde (Gld.) tel. 05782-2516.
DRS. J. BROUWER, Elst (Gld.)
DRS. L.G. DALHUISEN, Warmond.
H. van der VEEN, Veendam.

AFDELINGEN

De organisatie van de postacademiale colleges in de diverse plaatsen is in handen van de besturen van de V.G.N.-afdelingen.
De adressen van de *afdelingssecretariaten* zijn:

<i>Alkmaar:</i>	Lindenlaan 12, Bergen N.H.	<i>Haarlem:</i>	Noorderdreef 160, Nieuw-Vennep.
<i>Arnhem:</i>	Apeldoornseweg 31.	<i>Heerlen:</i>	Parallelweg Zd. 69, Hulsberg.
<i>Amsterdam:</i>	Plantage Muidergracht 35 I	<i>Hengelo:</i>	Tollensstraat 1, Goor.
<i>Den Bosch:</i>	Brede Haven 37, Den Bosch.	<i>Leeuwarden:</i>	De Kei 462.
<i>Breda:</i>	St. Bavostr. 96	<i>Maastricht:</i>	Veldspaatstraat 23.
	Rijsbergen.	<i>Rotterdam:</i>	Van der Helmstraat 27.
<i>Eindhoven:</i>	Barriereweg 196, Eindhoven.	<i>Utrecht:</i>	Marnixlaan 75, Amersfoort.
<i>Goes:</i>	Spanjaardstr. 37, Middelburg.	<i>Venlo:</i>	Leunseweg 2, Venray.
<i>Groningen:</i>	Verlengde Frederikstr. 9 A	<i>Zutphen:</i>	Gerstekamp 12, Warnsveld.
<i>Den Haag:</i>	L. v. Galenstraat 68.	<i>Zwolle:</i>	Stevinstraat 11, Harderwijk.

MAVO-LBO-COMMISSIE:

J.P.M. HENKES, Kerkendijk 96 b, Someren-Heide, tel. 04937-3230, *voorzitter*.
Chr.B. BERENSCHOT, Preludeweg 222, Alphen aan de Rijn, tel. 01720-44113, *secretaris*.
P. DOVES, Praamstraat 32, Zaandam, tel. 075-161062.
H. ZWARTEVEEN, Prinses Irenelaan 51, Leusden-Z., tel. 033-40879.
G.J. van der TWEEL, Coevordenpad 5, Arnhem.
G.C.J. van der VEN, Floressestraat 4, Lieshout, tel. 04992-1443.

COMMISSIE PEDAGOGISCHE ACADEMIES (PEDAK)

DR. F.G.G. GOVERS, *voorzitter*, Elzenstraat 12, Uden (N.Br.) tel. 04132-64117.
DRS. C.G. VAN DER KOOY, *secretaris*, Winschoterweg 10, Roodehaan Gr., tel. 05904-556.
J.E. BROUWER, *penningmeester*, Fazantenweg 2w, Holten Ov., tel. 05483-3098.
DRS. N. BAKKER, *lid*, Troelstralaan 9, Weesp, tel. 02940-10700.
P.W. BROUWER, *lidn* Esdoornlaan 1, Rotterdam-12, tel. 010-226431.
J. ENGBERS, *lid*, Roest 2, Olland N.Br., tel. 04138-3138.

ONDERWIJS-ADVIES COMMISSIE

M.J. van VELZEN, *voorzitter*, Mgr. van Gilsstraat 6, Kerkrade, tel. 045-455941.
DRS. C.W. KOREVAAR, *secretaris*, Koningin Wilhelminalaan 8, Haarlem, tel. 023-324379.
J.W. JANSEN, Buitenruststraat 35, Voorburg, tel. 070-870442.
DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, Ockenburg 29, Oosterhout (N.Br.) tel. 01620-26665.

J. Beetsma c.s.:

Geschiedeniswerkplaats

In de serie 'Geschiedeniswerkplaats' zullen de nieuwe onderwerpen voor het experimentele centraal schriftelijk eindexamen geschiedenis en staatsinrichting in 1979, bij aanvang van de nieuwe cursus verschijnen.

Nederland na 1945

Deel 7, ISBN 90 01 06429 9

De dekolonisatie

Deel 8, ISBN 90 01 06430 2

Wat opzet van het leerlingenmateriaal betreft, zal een grote overeenkomst bestaan met de reeds eerder in de serie verschenen deeltjes.

Behalve in het kader van het experimentele centraal schriftelijk examen kan het materiaal worden gebruikt bij de behandeling van de twintigste eeuw of als bijzonder onderwerp.

De docentenhandleidingen zullen in het vervolg gratis worden verstrekt aan hen, die tot invoering van het leerlingenmateriaal zijn overgegaan.

Belangstellende docenten kunnen nu reeds een beoordelingsexemplaar laten reserveren.

Verkrijgbaar bij de boekhandel en de uitgever.

Wolters-Noordhoff